

Džon Stjuart Mil

O PREDSTAVNIČKOJ VLADI

S engleskog preveo

Vl. Jovanović

U Beogradu
U Državnoj štampariji
1876.

Ovaj tekst je prekucana verzija knjige Dž. S. Mila, *O reprezentativnoj vladi*. Tekst su prekucali studenti smera za novinarstvo i komunikologiju, generacija 2016/17, kojima smo jako zahvalni na trudu koji su uložili. Svrha prekucane verzije je da pomogne studentima predmeta Političke ideologije da lakše pročitaju tekst. **Tekst nije prekucan u celosti! Strane koje nisu prekucane su jasno obeležene u ovom dokumentu. Delove koji nisu prekucani, a jesu obavezni za ispit, potrebno je pročitati iz originalne verzije.** Originalnu verziju teksta možete naći na sledećem linku:

<http://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/O-predstavnickoj-vladi.pdf>

Glava I.

Ukoliko su oblici vlade predmet izbora.

Sva umovanja o oblicima vlade nose na sebi pečat (više ili manje isključan) dveju suprotnih teorija o političkim ustanovama, ili bolje da kažemo dvaju suprotnih pojmova o tome šta su političke ustanove.

Neki pisaoci pojimaju vladu samo kao neku praktičnu veštinu, u kojoj ne može biti pitanja ni o čemu drugome, nego samo o sretstvima i o celi. Na oblike vlade glede ti pisaoci kao i na svako drugo sretstvo, koje služi za čovečije celi. Ovi ih smatraju kao nešto što se sasvim izumeva i izmajstorisava. Kao što ih ljudi prave, tako se misli da ljudima stoji na volji: da ih prave, ili da ih ne prave, i kako, ili po kome obrazcu, da ih naprave. Vlada, po tome pojmu, jeste zadatak koji ima da se reši kao i svako drugo pitanje o poslu. Prvo što treba da se učini, jeste da se opredele celi kojima vlade imaju da služe. Zatim treba da se ispita, koji je oblik vlade najbolji za postizanje tih celi. Pošto u tome dvome budemo na čisto, i pošto opredelimo oblik vlade koji sjedinjava najviše dobra sa najmanje zla, treba da naše sugrađane, ili one za koje su ustanove određene, zadobijemo za mnjenje do koga smo sami došli. Da se nađe najbolji oblik vlade; da se i drugi uvere da je taj oblik najbolji, i pošto se to učini, da se oni pokrenu da rade, da se taj oblik (kraj 1. strane)

dobije: to je red ideja u duhu onih, koji usvajaju taj pogled političke filosofije. Oni glede na ustav (dopuštajući razliku u merilu) onako isto, kao što bi gledali i na jedan parni plug, ili na jednu mašinu za vršenje.

Tima se odupire druga jedna škola političkih mislilaca, koji su daleko od toga da oblik vlade smatraju kao neku mašinu, i tako daleko, da glede na taj oblik kao na nešto što bi samo od sebe postajalo, a na nauku o vladi kao na neku granu (tako reći) prirodne istorije. Po njima u pitanju o oblicima vlade nema nikakva izbora. U glavnome mi moramo uzeti te oblike kao što ih nalazimo. Vlade se ne mogu uređivati (konstruisati) po nacrtu koji bi se unapred smislio. One se „ne prave, nego rastu.” Sa njima mi imamo da radimo što i sa drugim svršenim delima (faktima) prirode; t. j. imamo da saznamo njihova prirodna svojstva, pa da se po ovima upravljamo. Osnovne politične ustanove jednog naroda smatra ta škola kao nešto što iz prirode i života tog naroda organički izrašćuje: kao neki proizvod njegovih običaja, nagona, nesvesnih potreba i želja, a jedva i kakvih smišljenih celi njegovih. Čovečijoj volji ne ostaje tu ništa drugo, nego do nužnostima magnovenja iziđe na susret sa uređenjima (contrivances) magnovenja; ta uređenja, ako odgovaraju koliko treba narodnome osećanju i karakteru, obično traju, i postupnim gomilanjem prave ustav, koji je dobar za narod kome pripada, ali koji bi zaman bilo primenjivati i na drugi koji narod, iz čije se prirode i čijih odnošaja on ne bi sam od sebe razvio.

Teško je opredeliti koja bi od tih doktrina najgora bila, ako bi mogli pretpostaviti, da ikoja od njih kao neka isključiva teorija vlada. Ali, načela koja ljudi ispovedaju ma o čemu što je u sporu, obično samo nepotpuno izražavaju mnjenja kojih se oni u istini drže. Niko ne misli, da je svaki narod sposoban da se svakom vr- (kraj 2. strane)

stom ustanova služi. Neka se analogija (sličnost) sa mehaničkim uređenjima dokle se hoće tera, opet niko neće ni jedno prosto oruđe, od drveta ili od gvožđa, da izabere jedino iz razloga što bi ono po sebi najbolje bilo. Svako razbira, da-li se ima još i drugo što treba da bi se to oruđe sa korišću upotrebiti moglo, a osobito da-li oni koji će njime raditi, imaju znanja i veštine što se ište da bi oni njime rukovati i upravljati mogli. S druge strane, i oni koji o političnim ustanovama govore kao o nekim novim organizmima, nisu nikako politični fataliste,¹ za koje se oni izdaju. Oni ne tvrde, da ljudima ne ostaje absolutno nikakva slobodna izbora u pitanju o vladi, pod kojom će oni živiti, ili da umovanje o posledicama koje razni oblici vlade donose, ne daje ikakve osnove za rešenje: koji od tih oblika da se izabere. Ali, ma da svaka strana, iz otpora drugoj, jako preteruje svoju sopstvenu teoriju, i ma da niko ni na jednu od tih teorija sasvim bezuslovno (bez modifikacije) ne pristaje, opet one (dve doktrine) odgovaraju razlici koja je duboko ukorenjena između dva načina mišljenja; a kao što je jasno, da ni jedna od njih nema sasvim pravo, jasno je i da ni jedna od njih nije sasvim rđava, te i mi moramo težiti, da svaku u samome korenu saznamo, i da dokučimo koliko je istine u kojoj.

Setimo se, dakle, pre svega, da politične ustanove (ma koliko se ne htelo za to znati) jesu delo ljudi, da njihov postanak i njihov ceo obstanak od ljudske volje zavisi. One nisu ponikle, te da su ih ljudi našli gotove kad su se jednog letnjeg jutra probudili. A one ne naliče ni na drva, koja, jednom posađena „rastu“ dalje dokle ljudi „spavaju“. U svakom dobu svoga postojanja one se slobodnom ljudskom radnjom prave što jesu. One se dakle, kao i sve što ljudi prave, mogu ili rđavo napraviti; kad ih prave, ljudi mogu da razvijaju (kraj 3. strane)

uviđavnost i veštinu, ili ono što je ovima sasvim protivno. I opet, ako je koji narod izostavio, ili ako zbog spoljašnjeg pritiska nije bio u vlasti, da sam sebi ustav dade, pokušavajući da doskoči svakome zlu čim bi se ono pojavilo, ili čim bi oni koji od njega stradaju, dobili snage da mu se odupru, - to zakašnjenje političnog napredka jeste bez sumnje velika šteta za narod, ali ono ipak ne dokazuje, da ono što se našlo kao dobro za druge narode, ne bi i za taj narod dobro bilo, pa da neće biti dobro i onda, kad bi on mislio da to može usvojiti.

S druge strane, ne treba zaboraviti, da politična mašinerija ne radi sama od sebe. Kao što su je ljudi najpre napravili, tako je ljudi, i to obični ljudi, moraju i u radnju postaviti. Njoj treba, ne njihovog prostog odobrenja, nego njihovog aktivnog učešća; ona se mora udesiti prema sposobnostima i svojstvima onakvih ljudi, kakvi se na raspoloženju imaju. To predpostavlja *tri uslova*. Narod za koji je oblik vlade određen, mora biti voljan da primi taj oblik, ili bar ne treba da bude toliko odvratan od njega, da se nesavladivo odupire njegovome ustanovljenju. Narod mora, dalje, biti voljan i sposoban, da čini sve što je nužno, da bi se isti oblik vlade održao. Tako isto mora on biti voljan i sposoban, da čini sve što se od njega ište, da bi taj oblik vlade svojoj celi odgovorio. Reč „da čini“ mora se tu razumeti u onome smislu, u kome ona znači ujedno: i da se ne čini što ne treba, a i da se čini što treba. Narod mora biti sposoban, da ispuni uslove radnje i uslove samo-ograničenja, koji su nužni bilo da bi se održao uvedeni ustav, bilo da bi se ovaj

¹ Fataliste nazivaju se oni koji sve sudbini pripisuju.

postavio u stanje da odgovori onim celima, za koje on treba da valja, pa da mu se neka vrednost prizna.

Nema-li ma koga od tih uslova, oblik vlade ne može biti dobar za poseban slučaj, pa ma koliko nade da bi inače davao. (kraj 4. strane)

Prva smetnja, odvratnost naroda od izvesnog oblika vlade, ne treba da se mnogo razjašnjuje, jer ona se nikad u teoriji nije mogla zaboraviti. Slučaj taj neprestano se obnavlja. Samo strana sila mogla bi jedno pleme severo-amerikanskih Indijana dovesti do toga, da se ono potčini ograničenjima jedne pravile i civilizovane vlade. Isto to moglo se reći, premda nešto manje absolutno, i o varvarima koji su rimsku carevinu poplavili. Trebalo je da stoleća proteku, i da se sasvim promenu odnošaji, pa da se oni priviknu na pravilnu poslušnost i spram njihovih sopstvenih vođa, kad ne služahu aktivno pod barjakom ovih. Ima naroda koji neće da se sami potčine nikoj drugoj vladi, nego samo vladi izvesnih familija, koje su od pamti-veka imale povlasticu da im poglavare daju. Neki narodi samo su se stranim osvojenjem mogli naterati, da se priklone jednoj monarhiji: drugi opet tako isto su protivni republici. Smetnja ta povećava se često, u izvesnim vremenima, do same nepraktičnosti.

A ima slučaja u kojima neki narod nije protivan nekome obliku vlade, pa može još i da ga želi, ali nije rad, ili nije sposoban, da ispuni uslove toga oblika. On može biti nesposoban, da ispuni one od tih uslova koji su nužni da bi se vlada i samo po imenu održala. Tako jedan narod može voleti slobodnu vladu; ali ako on, iz lenjosti, ili nemarljivosti, ili podlosti, ili nemanja opštega duha, nije dorastao za usiljavanja koja su nužna za održanje te vlade: ako neće da se bori za nju kadgod ona neposredno napadnuta bude; ako se daje obmanuti majstorijama, koje se upotrebljuju da bi mu se ona na prevaru oduzela; ako se magnovenom klonulošću, ili nekim strahom, ili raspaljenim oduševljenjem za kakvu ličnost, može navesti da svoju slobodu baci pod noge ma kome velikom čoveku, ili da ovome poveri vlast koja mu daje mogućnosti da obori ustanove slobode: u svima tima slučajima narod taj je- (kraj 5. strane)

ste više ili manje nesposoban za slobodu: i ma da može biti dobro za njega što ju je imao i za neko kratko vreme, on je po svojoj prilici neće zadugo uživati. Dalje, jedan narod može da ne bude voljan, ili da bude nesposoban, da ispuni one dužnosti, koje mu neki osobiti oblik vlade zadaje. Jedan surov narod, ma da je unekoliko dostupan blagosovima civilizovanog društva, može da bude nesposoban da ne delu pokazuje onu uzdržljivost, koja se od njega ište: njegove strasti mogu da budu tako žestoke, ili lična gordost njegovih članova može da bude tako preterana, da on ne može da se odreče privatne borbe, pa da ostavi zakonima, da istinske ili uobražene uvrede i nepravde pokajavaju. U takvome slučaju, jedna civilizovana vlada, da bi narodu u istini od koristi bila, moraće u znatnoj meri biti despotična, tako, da narod ne izvršuje svoju kontrolu nad njom, i da ona radnju naroda u znatnoj meri iznudno ograničava. Pa onda, jedan narod ne može se smatrati kao dorastao za potpunu i neograničenu slobodu, ako neće da i sam aktivno pripomaže zakonima i javnim vlastima, da se na put stane onima koji zlo čine. Gde ljudi imaju više sklonosti da sakriju jednog krivca, nego da ga uhvate; gde će oni, kao Indijani, radije krivo zakleti se u zaštitu onoga

što ih je poarao, nego što će hteti da svedoče protivu njega, te da time truda sebi daju, ili da se izlažu opasnosti osvete; gde oni, kao što se to u nekim Evropskim zemljama i u najnovije vreme videti moglo, kad jedan čovek drugoga na javnoj ulici nožem probode, zailaze na drugu stranu, jer je policija dužna da se o stvari brine, i jer im se čini da je sigurnije ne mešati se u ono što ih se ne tiče; gde izvršenje smrtne kazni buni ljude, a mučko ubijstvo ne potresa ih, -tu javne vlasti moraju da budu naoružane sa mnogo strožom vlašću za ugušenje zala, nego inače, jer prvi i neodoljivi uslovi civilizovanog života nemaju se na čemu drugome osnivati. Bez sumnje takvo žalosno stanje ose- (kraj 6. strane)

ćanja, u jednog naroda koji je izišao iz divljačkog života, jeste obično posledica pređašnje rdave vlade, koja je ljude naučila, da smatraju zakon kao napravljen za drugo nešto, a ne za njihovo dobro, i da na one koji čuvaju i izvršuju zakon, glede kao na gore neprijatelje, nego što su oni koji zakon otvoreno povređuju. Ali ma kako malo pokude da zaslužuju oni, u kojima su takvi duhovni običaji korena uhvatili, i ma da bi se boljom vladom ti običaji najposle nadvladati mogli, opet dokle oni traju, ne može se sa onako malo vlasti vladati i upravljati nad jednim narodom, koji takvo raspoloženje duha ima, kao što se može nad narodom čije su simpatije na strani zakona, i koji je gotov da i sam pripomaže odbrani zakona. I opet predstavničke ustanove malo vrede, i mogu da postanu prosto oruđe tiranije ili intrige, ako birači uopšte nisu toliko zauzeti za svoju sopstvenu vladu, da hoće da učestvuju u izborima, dajući svoje glasove; ili, ako i učestvuju u glasanju, oni ne idu za opštim dobrom, nego prodaju svoje glasove za novce, ili glasaju onako, kako će se dopasti nekome od koga zavise, ili čiju naklonost oni iz privatnih razloga zadobiti žele. Gde se tako izvršuje narodno glasanje, tu ono, na mesto da daje sigurnosti protivu rdave vlade, jeste samo jedan točak više mašineriji ove.

Osim tih moralnih smetnja, mogu često i mehaničke tegobe da neodoljivo smetaju oblicima vlade. U starome svetu, ma da je moglo biti, i ma da je često bilo velike lične nezavisnosti, nije moglo biti ničega što bi naličilo na kakvu pravilnu narodnu vladu, koja bi se širila i preko granica jedne proste varoške opštine. A takve vlade tamo nije moglo da bude, što tu nije bilo fizičkih uslova za obrazovanje i širenje nekoga javnoga mnjenja; samo među onima koji mogahu da se sastanu u jednoj istoj agori, radi većanja o javnim stvarima, beše moguće da se razvijaju zajedničke misli. Uop- (kraj 7. strane)

šte se misli, da je usvojenjem predstavničkog sistema uklonjena ta smetnja. Ali da bi se ona sasvim nadvladala, nužna beše štampa, i to štampa kakvu javni listovi predstavljaju, i u kakvoj tek može da se nađe prave, premda ne u svakome pogledu dovoljne, naknade za Pniks² i Forum.³ Bilo je društvenog stanja i društvenih odnošaja u kojima i jedna monarhija sa raširenom prostorijom nije mogla obstati, nego se morala raspasti na manje kneževine, koje ili behu nezavisne jedna od druge, ili se držahu zajednu u nekoj labavoj svezi, kao što je sveza vazalska; jer mašinerija vlasti nije bila toliko usavršena, da bi zapovesti vladaoca u znatnoj daljini od njegove ličnosti do izvršenja

² Pniks zvalo se u staroj Atini mesto na kome su se narodne skupštine držale.

³ Forum zvalo se u starome Rimu javno mesto na kome su se narodne skupštine sastajale.

dovoditi mogla. Vladalac zavisao je poglavito od dobrovoljne vernosti i poslušnosti njegove vojske, a nije bilo nikakva sretstva kojima bi se narod mogao naterati, da plati onoliko poreza, koliko bi dosta bilo za držanje oružane snage, kojom bi se dala iznuditi poslušnost prema vlasti na jednome raširenome zemljištu. U tima i u svima takvima slučajima, mora se razumeti, da smetnje u većoj ili manjoj meri biti može. Smetnja ta može biti tolika, da zbog nje oblik vlade vrlo rđavo radi, i da se absolutno ne isključuje mogućnost njegovog obstanka, i da mu se ne smeta da bude praktično bolji od drugih oblika, koji se mogu imati. To poslednje pitanje zavisi poglavito od ocene do koje još došli nismo, a to ocene: koliko koji oblik vlade teži da *napredak* potpomogne.

Sad smo promotrili tri glavna uslova do kojih stoji, da oblici vlade budu dobri za narod nad kojim treba da se po njima vlada. Ako branioci one teorije, koja bi se mogla nazvati prirodnjačka (naturalistic) teo- (kraj 8. strane)

rija politike, misle da dokažu samo nužnost tih triju uslova: ako oni misle da ne može trajno obstati ni jedna vlada, koja ne ispuni prvi i drugi, pa u znatnoj meri i treći taj uslov: njihova doktrina, tako ograničena, jeste neosporna. Štoga oni mimo toga tvrde, meni se čini da tome nikako mesta nema. Sve što nam se govori o nužnosti neke istorijske osnove za ustanove, o potrebi da ove budu u saglasnosti sa običajima i karakterom naroda, i o drugome što je na to nalik, znači ili to, ili ništa što bi stvari pripadalo. Pored razumnoga smisla što ga u tome i u takvome načinu govora ima, ima tu još i mnogo gole sentimentalnost. Ali, u praktičnom pogledu, štoga se navodi kao nužno za političke ustanove, sve to služi samo kao olakšica za ispunjenje onih triju uslova. Kad se nekoj ustanovi, ili nekome skupu ustanova prokrči put mnenjem, ukusom i običajima naroda, ne samo da je lakše skloniti narod da primi tu ustanovu, ili taj skup ustanova, nego on će i lakše naučiti, i biće, već s početka, bolje raspoložen, da čini što je nužno da bi se održale te ustanove, i da bi one radile onako, kako će najbolje rezultate proizvesti. Veliku pogrešku učinio bi onaj zakonodavac, koji ne bi svoje mere udesio ovako, kako će se koristiti običajima i osećanjima što su se tako zatekli, pa mogu pripomognu njegovoj celi. S druge strane, preteruje se kad se prosta sretstva pomoći i proste olakšice označuju kao nužni uslovi. Narod je lakše skloniti da čini, i on lakše čini ono, na što se već navikao; ali on može da se nauči činiti i ono što mu je novo. Bliže poznanstvo jeste velika pomoć; a češće i duže bavljenje oko neke ideje srodiće nas s njome, baš da bi nam ona s početka i nepoznata bila. Ima nebrojenih primera, kako se ceo jedan narod oduševljavao za stvari koje nisu pokušane. Mera sposobnosti po kojoj jedan narod može da čini što još činio nije, i da se prilagodi novim odnošajima, pripada i (kraj 9. strane)

sama osnovima pitanja. To je svojstvo u kome se razni narodi i razni stupnji civilizacije veoma razlikuju jedan od drugoga. Koliko je koji narod sposoban da ispuni uslove kog oblika vlade, ne da se opredeliti po jednom opštem pravilu. Znanje svakog naroda za sebe i opšte praktično suđenje i propipavanje moraju tu biti vođe. A ima i drugi jedan razlog koji ne treba da se izgubi iz vida. Jedan narod može da bude nespreman za dobre ustanove; ali da bi se on mogao spremati za njih, treba probuditi u njemu želju da ih ima. Da se preporuča i brani neki osobita ustanova, ili neki osobiti oblik vlade, i da se najjasnije osvetle koristi koje se od te ustanove, ili od tog oblika, imati

mogu, to je jedan od načina, a često i jedini način kojim se poslužiti može, da bi se duh naroda razvio i spremio ne samo da primi ili da ište one ustanove, ili onaj oblik, nego i da ih sa korišću upotrebiti ume. Čime drugim mogoše italijanski patriote, za vreme poslednjeg i sadašnjeg naraštaja, spremi italijanski narod za slobodu u jedinstvu, nego time što ga potsticahu da ište tu slobodu? Međutim, oni koji takav zadatak na sebe uzmu, moraju biti duboko proniknuti svešću ne samo o blagoslovima onih ustanova, i onog oblika vlade, što oni preporučuju, nego i o moralnim, umnim i aktivnim sposobnostima što se ištu da bi se te ustanove i taj oblik s korišću upotrebiti mogli; oni treba da se čuvaju, ako je moguće, da ne raspale više želje, nego što se sposobnosti ima.

Iz toga što je napred rečeno, jasno je, da u granicama triju spomenutih uslova ustanove i oblici vlade *jesu* predmet izbora. Da istražuje najbolje oblike vlade u abstrakciji (kao što se veli), to nije nikakva uobražena (himerična), nego je najpraktičnija upotreba naučne moći uma; a da se u ma kojoj zemlji uvedu najbolje ustanove, koje bi, u postojećem stanju te zemlje, iole mogle da odgovore onim uslovima, to je jedan od (kraj 10. strane)

najrazumnijih zadataka, kome se praktično usiljavanje upraviti može. Sve što se može kazati, da bi se smanjila snaga čovečije volje i težnje u pitanjima o vladi, moglo bi se reći o toj snazi i u svakoj drugoj primeni njenoj. U svima stvarima čovečijoj moći veoma su tesne granice. Ona može raditi samo kad jednu ili više prirodnih sila na usluzi ima. Mora, dakle, biti sila koje se za željenu celj upotrebiti mogu; i te sile radiće samo po svojim sopstvenim zakonima. Mi ne možemo učiniti da reka natrag teče: ali zato opet ne velimo da vodenice „nisu napravljene, nego da rastu.” U politici, kao i u mehanici, snaga koja treba da mašinu u radnji održava, mora se tražiti *izvan* same mašine: ako li se ona ne može da nađe, ili ako nije tolika da bi mogla savladati smetnje koje se razumno očekivati mogu, onda će cela sprava propasti. To nije nikakva osobenost politične veštine, i time se neće da kaže ništa više, nego samo ovo: da ta veština podleži istim ograničenjima i uslovima, kojima podleže i sve druge veštine.

Tu nailazimo na drugo neko prebacivanje, ili na isto prebacivanje u drugome obliku. Sile, kaže se, od kojih zavise veće politične pojave, ne dadu se dovesti pod upravu političara i filozofa. Vlada jedne zemlje, kaže se dalje, jeste, u svemu što je glavno, unapred uglavljena i određena samim stanjem zemlje, sa pogledom na razmerenost društvene snage. Najjačoj snazi u društvu pripašće i vladajuća vlast; a ni jedna promena u političnome ustavu ne može biti trajna, dokle se unapred, ili zajedno sa njom, ne bi promenila i razmerenost snage u samome društvu. Narod, dakle, ne može birati svoj oblik vlade. Proste pojedinosti i praktično uređenje on može birati; ali ono što je u celome glavno, sedište najviše vlasti, to se određuje za njega društvenim odnošajima.

Da u toj doktrini ima nešto istine, to s mesta dopuštam; ali da bi se mogla upotrebiti, ona se mora (kraj 11. strane)

svesti na neki određen izraz i u prave granice. Kad se kaže, da će najjača snaga u društvu napraviti se i najjača u vladi, šta se razume tu pod snagom? Ne mišići i žile; jer bi inače čista demokratija bila jedini oblik ustava koji bi mogao obstati. Prosto j snazi mišića dodajmo još ovo dvoje:

sopstvenost i uviđavnost, pa ćemo doći najbliže istini, ali je još dostići nećemo. Ne samo da je većina često pritisnuta manjinom, nego većina može da bude pretežnija i u sopstvenosti i u ličnoj umnosti, pa opet da bude, silom ili drugače, potčinjena manjini, koja i u jednom i u drugom pogledu niže stoji nego ona. Da bi ti razni osnovi snage imali političnog uticaja, moraju se oni organizovati; a korist i u jednom i u drugom pogledu niže stoji nego ona. Da bi ti razni osnovi snage imali političnog uticaja, moraju se oni organizovati; a korist u organizovanju jeste naravno na strani onih, koji vladu u rukama imaju. Jedna stranka koja je u svima drugim osnovima snage mnogo slabija, može ipak da sve druge znatno nadvali kad je vlast vlade u njenim rukama, i može da samom vlašći svoju pretežnost dugo održi, premda se, bez sumnje, jedna takva vlada nalazi u onome položaju, koji se u mehanici nestalna ravnoteža naziva, kao neko telo koje bi na svome tanjem kraju stajalo, i koje kad se jednom iz svoga položaja pomeri, teži da se više i više udali od svog predašnjeg stanja, na mesto da se u ovo povrati.

Ali ima još i jačeg prebacivanja protivu te teorije o vladi, u smislu u kome se ona obično pojima. Snaga u društvu koja teži da se pretvori u političnu snagu, nije snaga koja miruje, snaga čisto pasivna, nego je aktivna snaga; drugim rečima, snaga koja u istini radi, t. j. jedan vrlo neznatan odlomak od cele snage koja se nalazi. Politično govoreći, veliki deo te snage sastoji se u volji. Kako je moguće, dakle, da se osnovi politične snage izračunaju, ako izostavimo iz našeg računa ma šta što na volju utiče? Počem oni koji u društvu snagu u rukama imaju, najposle i snagu u vladi dobijaju, nema-li se razloga misliti, da nije vredno pokušavati, da (kraj 12. strane)

se preko javnog mnjenja utiče na politične ustanove i na oblik vlade? Misliti tako značilo bi zaboraviti da je i samo mnjenje jedna od najvećih aktivnih sila društva. Jedan čovek sa jednom misli jeste društvena snaga, koja vredi koliko i devedeset i devet drugih ljudi što imaju samo interesa. Oni koji bi mogli uspeti, da dovedu celo društvo do uverenja, da izvestan oblik vlade, ili ma koja druga društvena stvar, zaslužuje prvenstvo, učinili bi skoro najvažniji korak koji treba da se učini, pa da se sile društva na svoju stranu dobiju. Onoga dana kad je prvi mučenik u Jerusalimu kamenjem ubijen bio, a budući apostol idolopoklonika to gledao, i „ubijstvo odobrio,” bi-li iko mislio, da je partija toga, kamenjem ubijenoga, čoveka u ono vreme i na onom mestu najjača snaga u društvu? A nisu-li događaji dokazali, da je ova takva snaga bila? A bila je najjača u društvu što je njena vera bila najjača od sviju drugih, kojih je onda bilo. Isti razlog učinio je, da i vitenberški kaluđer na saboru u Vormsu, bude jača društvena snaga, nego car Karlo V, i svi vladari koji se tamo skupili behu. Ali to su, može se reći, slučajevi u kojima pitanje o religiji pokrenuto beše, a religiozna uverenja imaju nešto osobito u svojoj snazi. Da uzmemo dakle jedan čisto političan slučaj, u kome religija, ako je iole dodirnutu bila, poglavito je na gubećoj strani stajala. Kogod bi želio da se uveri, da je spekulativna misao jedna od glavnih osnova društvene snage, neka se samo seti onoga veka, u kome jedva da je bilo u Evropi prestola, na kome ne bi sedio kakav liberalan kralj, koji je reforme hteo, kakav liberalan i reformi naklonjen car, ili što je još najčudnije, kakav liberalan i reformi naklonjen papa, -veka Fridriha Velikog, Katarine II., Josifa II., Petra Leopolda: Benedikta XIV, Ganganelli-a, Pombala i Arande; kad i sami Burboni napoljski behu liberali i reformatori, i kad svi aktivni duhovi među plemićima Francuske (kraj 13. strane)

behu ispunjeni onim idejama, koje ih naskoro onako skupo staše. Zaista je to primer koji snažno dokazuje, koliko je prosta fizična i ekonomna snaga daleko od toga, da sama celu društvenu snagu sačini. Ne kakvom menom u razmerenosti materijalnih interesa, nego rasprostranjem moralnih ubeđenja učinjeno je, da prestane robstvo crnaca u Britanskim oblastima i u drugim zemljama. Mužici u Rusiji imaju da pripisuju svoje oslobođenje, ako ne čuvstvu dužnosti, bar razvitku zdravije svesti o pravim interesima države. Što ljudi misle, to ih opredeljuje kako da rade: i ma da mnjenja i uverenja ljudi srednje sposobnosti zavise više od njihovog ličnog položaja, nego od razuma, opet neće malo uticaja imati na njih mnjenja i uverenja onih, kojima je lični položaj drugačiji, i sjedinjen autoritet onih, koji su se učili. Ako se, dakle učeni ljudi uopšte mogu dovesti do toga da priznaju, da ovo društveno uređenje, ili ova politična ili druga ustanova valja, a ono uređenje i ona politična ustanova da ne valja; da jedno uređenje ili jednu ustanovu treba želiti, a drugo uređenje ili drugu ustanovu odbaciti, time će se vrlo mnogo pripomoći, da se jednome uređenju ili jednoj ustanovi dade ona pretežnost društvene snage, kojom će se održati moći, a drugome uređenju ili drugoj ustanovi da se takva pretežnost oduzme. Pravilo koje uči, da vlada jedne zemlje jeste ono, što je društvene snage koje se u zemlji nalaze, gone da bude, to pravilo istinito je samo u onome smislu, u kome ono potpomaže a ne obara pokušavanje: da se učini i razuman izbor između sviju oblika vlade, koji se u postojećem stanju društva daju u delo privesti. (kraj 14. strane)

Glava II.

Kriterium dobrog oblika vlade.

Počem oblik vlade za neku izvesnu zemlju može (pod nekim određenim uslovima) da bude predmet izbora, treba da ispitamo: koji razlog da bude merodavan u tome izboru; po kakvima-li znacima da se raspozna oblik vlade koji najbolje može da odgovori interesima izvesnog društva.

Pre nego što bi se i upustili u to ispitivanje, može se učiniti da je nužno, da se opredeli koje su pravi poslovi vlade; jer, kao što je vlada samo neko sretstvo, valjanost toga sretstva za izbor mora zavisiti od njegove valjanosti za cel, kojoj treba da služi. Ali, taj način opredeljivanja zadatka daje manje potpore ispitivanju koje se po njemu čini, nego što se može misliti; a ne dopušta ni da se celina pitanja sagleda. Jer pre svega, pravi poslovi vlade nisu ništa utvrđeno, nego su u svakome stanju društva drugačiji; mnogo ogromniji u stanju nazadka, nego u stanju napredka. Pa onda, značaj neke vlade, ili nekog skupa političnih ustanova, ne može se potpuno oceniti ako našu pažnju ograničimo na zakoniti krug vladinih poslova. Jer ako se u tome krugu prirodno nalaze dobra svojstva jedne vlade, ne nalaze, se nažalost, i njena rđava svojstva. Svaku vrstu i svaku meru zla koje rod čovečiji može da oseti, može i narodu njegova vlada da nanese; a od svega dobra koje se društvenim životom postići daje, ne može se ostvariti (kraj 15. strane)

više, nego koliko uređenje vlade pripomaže da se taj život ostvari, i koliko polja ono za to ostvarenje otvara. Da ne govorimo o posrednim posledicama, i neposredno mešanje javnih vlasti

nema drugih prirodnih granica nego što su granice čovečijeg života; a uticaj vlade na blagostanje društva može se ispitati i oceniti, samo kad se promotri skup interesa celog čoveštva.

Kao što za ocenu dobre i rđave vlade moramo da rasudimo o tako mnogostručnome predmetu, kao što je skup interesa svega društva, mi bi rado pokušali da te interese uporedimo onako, kako bi ih naš duh u opredeljenim redovima sagledati mogao, i kako bi se mogla označiti sva svojstva, koja čine da jedan oblik vlade može da odgovori svakome od tih raznih interesa. Bila bi velika olakšica, kad bi im mogli reći, da se dobro društva sastoji iz tih i tih osnova; da jedan od tih osnova ište ovakve uslove, a drugi onakve; i da ona vlada, koja sve te uslove u najvećoj meri sjedinjava, mora biti najbolja. Tako bi se teorija o vladi sastavila iz raznih teorema (pravila) o osnovima koji sačinjavaju dobro stanje društva.

Da se pobroji i uporedi sve ono što sačinjava društveno blagostanje, tako da bude moguće takva pravila sastaviti, to, nažalost, nije lak posao. Najviše onih koji su u prošlom ili u sadašnjem naraštaju političnu filosofiju iole opširnije izučavali, osetili su važnost takvog uređenja; ali pokušaji što su za to činjeni, svode se, koliko ja znam, na jedan prost korak. Upoređenje se započinje i svršava deobom društvenih uslova na dvoje, na red i napredak (po načinu govora francuskih mislilaca); na trajnost (permanence) i napredovanje po rečima Koleridža. Ta deoba izgleda verovatna i jeste primamljiva, a to što su njena dva člana prividno u strogoj protivnosti među sobom, i što se opazno razlikuju osećanja na koja se oni pozivaju. Ali se bojati, da će razlikovanje između reda, ili (kraj 16. strane)

trajnosti, i napredka (ma da bi se ono moglo dopustiti za celi popularnog govora) biti nenaučno i neispravno kad se upotrebi da bi se opredelila svojstva koja su nužna jednoj vladi.

Jer prvo, šta su red i napredak? Što se tiče napredka nije teško, ili se bar na prvi pogled ne čini da je teško razjasniti ga. Kad se govori o napredku kao nekoj potrebi ljudskog društva, može se pretpostaviti da ta reč znači: da se ide na bolje. To je prilično određen pojam. Ali šta je red? Red znači čas nešto više, čas nešto manje, ali jedva kad sve što ljudskome društvu treba još i osim napredovanja.

U svome najužem smislu red znači poslušnost. Za jednu vladu veli se da održava red, ako ume da učini da je slušaju. Ali ima raznih stupnja poslušnosti, a svaki stupanj nije za preporuku. Samo najsureviji despotizam traži, da svaki građanin bezuslovno sluša svaku zapovest onih koji su u vlasti. Mi moramo ograničiti pojam poslušnosti bar na one zapovesti, koje su opšte, i koje su u smišljenome obliku zakona izdate. Red kad se tako pojmi, izražava, bez sumnje, nešto što je vladi neodoljivo nužno. Za one koji ne umeju da učine da se njihove naredbe poslušaju, ne može se reći da vladaju. Ali, ma da je to neodoljiv uslov, opet to nije celj vladi. Da učini da je slušaju, to je nužno vladi, da bi ona drugu neku celj postići mogla. Mi imamo još da ispitamo kakva je ta druga celj, koju vlada treba da postigne, ne gledeći na onu ideju koja hoće da se ide na bolje, i koja ima da se postigne u svakome društvu, pa stajalo ovo nepomično ili koračalo napred.

U nešto širem smislu, red znači održanje mira obustavljanjem privatnog nasilja. Veli se, da u jednoj zemlji ima reda, kad njeni stanovnici uopšte prestanu svoje sporove privatnom silom raspravljati, pa naviknu da ih iznose pred javne vlasti, te da ih rešavaju, (kraj 17. strane)

i uvredu i nepravdu pokajavaju. Ali u ovom širem smislu, kao i u onome užem, red izražava pre jedan od uslova vlade, nego li njenu celj ili kriterium njene valjanosti. Jer može se i utvrditi običaj, da se vladi pokorava, i da se njenoj vlasti ostavlja da sve sporove rešava, pa opet da se način na koji vlada postupa sa tim sporovima i sa drugim stvarima, oko kojih se ona bavi, može razlikovati onoliko, koliko se ono što je najbolje razlikuje od onoga što je najgore.

Ako hoćemo da u ideji reda obuhvatimo sve što društvo ište od svoje vlade, a što nije obuhvaćeno u ideji napredka, onda moramo opredeliti red kao održanje sviju vrsta i mera dobra koje se već nalazi, a napredak kao ono čime se povećava dobro. To razlikovanje obuhvata u jednome ili u drugome (u redu ili u napredku) sve ono što se od jedne vlade može iskati da ona potpomaže. Ali, kad se to tako pojmi, tu nema nikakve osnove za filosofiju o vladi. Mi ne možemo reći, da u sačinjavanju jednoga ustava neka naređenja treba da se propišu za red, a druga za napredak: jer uslovi reda u smislu označenome, nisu u protivnosti nego su istovetni sa uslovima napredka. Činjenice koje teže da održe društveno dobro sto se već zateklo, jesu baš one iste koje i povećanju toga dobra pripomažu, i obratno; jedina razlika jeste u tome, što se za poslednju celj ište viši stupanj tih činjenica nego za prvu.

Koja su to n. pr. svojstva u građana lično, što najviše pripomažu da se održi u društvu onoliko dobrog ponašanja, dobre privrede, uspeha i blagostanja, koliko se već nalazi? Svaki će dopustiti da ta svojstva jesu: vrednoća, poštenje, pravičnost i mudrost. A nisu li to sve ona ista svojstva, koja najviše pripomažu i da se na bolje ide? Ako je to tako, onda koja svojstva u vlade pripomažu vrednoći, poštenju, pravdi i mudrosti, ta pri- (kraj 18. strane)

pomažu tako isto i trajnosti i napredovanju; samo je više tih svojstava nužno, da bi se učinilo da društvo presudno napreduje, nego što ih je nužno da bi se ono održalo takvo kao što je.

Koja su to, dalje, osobita svojstva u ljudi što kao da više služe napredku, a ne pripomažu tako neposredno idejama reda i održanja? To su poglavito svojstva duhovne delatnosti, preduzimljivosti i rabrosti. A nisu li sva ta svojstva onoliko isto nužna za očuvanje dobra koje imamo, koliko su nužna i za povećanje toga dobra? Ako ima išta izvesno u ljudskim poslovima, to je ovo: da se stečena dobra koja vrede, mogu održavati samo produžavanjem onih istih usiljavanja, pomoću kojih su i dobivena. Stvari koje se ostave sebi samima, propadaju neizbežno. Oni koje uspeh navede, da popuste u brižljivosti i pažljivosti na koju su navikli bili, u svojoj gotovosti da odolevaju neprijatnostima, jedva da će svoju dobru sreću na njenoj visini zadugo održati. Duhovno svojstvo koje kao da je isključno posvećeno napredku, i koje predstavlja vršak sviju težnja za napredkom, jeste oriđinalnost, ili moć izumevanja. Pa i to svojstvo nije manje nužno za trajnost; jer u neizbežnoj meni ljudskih stvari neprestano iskršavaju nove neprilike i opasnosti, kojima se mora odolevati novim izvorima pomoći i novim sretstvima, da bi sve moglo ići i samo onako dobro, kao što je pre išlo. Koja dakle svojstva vlade teže da orabre na delatnost, na energiju, na rabrost i na oriđinalnost, ta svojstva nužna su i za trajnost i za napredak; samo će u srednju ruku nešto manji stupanj istih biti dovoljan za trajnost, nego što će za napredak trebati.

Da bi sad od duhovnih na spoljašnje i stvarne uslove društva prešli, nije moguće označiti nikakvo merilo u politici, ili naređenje u društvenim odnošajima, koje bi pripomagalo samo redu, ili samo napredku; štogod jednome gove, to potpomaže oboje. Uzmimo (kraj 19. strane)

n. pr., običnu ustanovu policije. Red kao da je ono čega se najneposrednije tiče snažnost te struke društvenog uređenja. I opet ako je to uređenje takvo da se njime podpomaže red, t. j. ako ono ugušuje zločinstvo, i čini da se svaki u svojoj ličnosti i u svojoj imovini siguran oseća, može-li ikoje stanje stvari napredku više goveti? Veća sigurnost sopstvenosti jeste jedan od glavnih uslova i uzroka za veće proizvodstvo, koje napredak u njegovom najpoznatijem i najproizvoljnijem pojavu označava. Snažnije ugušivanje zločinstva ugušuje i onu gotovost, koja vodi zlu, a to je napredak u nešto višem smislu. Oslobođenjem čoveka od brige i nemira, što vladaju gde nema potpune zaštite, oslobodavaju se i njegove lične sposobnosti, te postaje moguće, da ih on razvije i upotrebi za popravku i svoga sopstvenoga stanja i stanja drugih ljudi; a taj isti uzrok privezuje čoveka društvenome životu, i čini da on u svojim sugrađanima ne gleda više sadašnje i buduće neprijatelje, te time gaji u njemu sva ona čuvstva dobrote i druževnosti spram drugih ljudi, i učešća u opštoj stvari društva, koja društvenome napredovanju tako obično pripadaju.

Promotrimo, dalje, tako poznatu stvar, kao što je dobro uređenje poreza i finansije. To bi se uopšte učvrstilo u stvari što pripadaju redu. I opet šta više napredku goveti može? Ono uređenje finansije, koje potpomaže red, potpomaže tako isto i napredak. Štednja n. pr. pripomaže koliko da se očuva ona gotovina narodnog blaga, koja se već ima, toliko i da se još više blaga proizvede. Pravedna podela tereta iznosi svakome građaninu na vidik neki primer moralnosti i savesnosti u primeni na teške poslove izjednačavanja, i dokazuje vrednost koju najviše vlasti na moralnost i savestnost polažu, pa time osobito pripomaže, da se odgaje moralna osećanja u društvu, kako u pogledu snage, tako i u pogledu odlikovanja. Onaj način (kraj 20. strane)

(STRANE 21 – 38 NISU PREKUCANE)

Glava III.

PREDSTAVNIČKA VLADA JESTE U IDEJI NAJBOLJI OBLIK VLADE.

Odavno je (može biti otkad traje britanska sloboda) uobičajeno, da se govori: da bi despotična monarhija bila najbolji oblik vlade, kad bi se moglo imati sigurnosti, da će se dobar despot naći. Takav pojam o valjanosti, da će se dobar despot naći. Takav pojam o valjanosti vlade smatram ja kao iz osnova pogrešan i najopasniji: on će, dokle god se ne iskoreni, neizbežno kvariti sva naša umovanja o vladi.

Predpostavlja se, da bi absolutna vlast, u rukama jednog odličnog čoveka, osigurala savesno i razumno ispunjavanje sviju dužnosti vlade. Izdavali bi se i izvršavali dobri zakoni: rdjavi bi se preobrazavali; na sva znanja od poverenja postavljali bi se najbolji ljudi: granica bi se onako dobro redila i delila, javni tereti razmerili bi se onako lako i pravedno, i svaka prava administracija bila bi onako čisto i onako mudro rukovođena, kao što bi se samo odnošaji zemlje i stupanj njenog umnog i moralnog razvitka dopustili. Ja sam gotov radi daljeg razjašnjenja sve to dozvoliti; ali ja moram da označim kako je velika ta ustupka, i kako se već i za samo približenje tima rezultatima ište mnogo više, nego što se daje u prostome izrazu „dobar „despot“. Da bi se zvilja do tih rezultata došlo, nije dosta da monarh samo dobar bude, nego bi on morao da bude i svevideći. On bi morao da bude u svako vreme tačno i u podrobnosti izvešten o rukovođenju i o radnji svake grane administracije, u svakome okrugu zemlje, i morao bi biti sposoban da za dvadeset i četiri sata na dan, koji su sve što je ostavljeno jednome kralju kao i najnezatnijemu radniku, - da bi za to vreme obrati koliko treba paznje i nadzora pa sve delove toga prostranoga polja; ili bi bar morao da bude sposoban, da na gomile svojih podanika raspozna i izabere ne samo ozbiljan broj poštenih i sposobnih ljudi, koji bi bili u stanju da pod nadzorom i kontrolom rukovode sve grane javne administracije, nego i neki broj ljudi koji se vrlinama i darom odlikuju, i kojima se može poveriti ne samo da rade bez toga nadzora, nego i da sami druge nadigravaju. Sposobnosti i usiljavanja što se ištu, da bi se taj zadatak na ma koji snosivi način ispunio, tako su izvanredni, da se jedva zamisliti može, da bi dobar despot koga mi predpostavljamo, pristao da preduzme isti zadatak, osim ako bi se to smatralo kao neko pribeziste protivu nenasnosnih zala, i kao neka prelazna priprema za nešto više. Ali naši razlozi ostaju u snazi, baš i da se ne bi uzela u račun neizmerna togoba koju napred napomenusmo. Predpostavimo, da bi ta tegoba savladana bila. Šta bi tada imali? Imali bi jednog čoveka od nadčovečne duhovne delatnosti, koji bi upravljao svima poslovima jednog duhovno pasivnog naroda. Ideja absolutne vlasti već obuhvata nasilnost naroda. Narod u celini i svaki član njegovog za sebe nemaju tu moćna glasa u pitanju o svojoj sopstvenoj sudbi, niti izriču i ispunjavaju svoju volju u pitanju o svojoj sopstvenoj sudbi, niti izriču i ispunjavaju svoju volju u pitanju o svojim opštim interesima. Za narod i za članove njegove sve rešava jedna volja koja nije njihova sopstvena, ali koju ako ne bi poslušali, oni bi „po zakonu“ bili krivi i odgovorni. Kakva vrsta ljudskih stvorenja može da se odgaji pod takvog vladom? Do kakvog je razvitka njihove mislene i radne sposobnosti mogu dospeti pod njom? U pitanjima čiste teorije možda bi im se dopustilo da umstvuju, dokle se njihovo umovanje ili ne bi približilo politici, ili (kraj 39)

stracije, u svakome okrugu zemlje, i morao bi biti sposoban da za dvadeset i četiri sata na dan, koji su sve što je ostavljeno jednome kralju kao i najnezatnijemu radniku, - da bi za to vreme obrati koliko treba paznje i nadzora pa sve delove toga prostranoga polja; ili bi bar morao da bude sposoban, da na gomile svojih podanika raspozna i izabere ne samo ozbiljan broj poštenih i sposobnih ljudi, koji bi bili u stanju da pod nadzorom i kontrolom rukovode sve grane javne administracije, nego i neki broj ljudi koji se vrlinama i darom odlikuju, i kojima se može poveriti ne samo da rade bez toga nadzora, nego i da sami druge nadigravaju. Sposobnosti i usiljavanja što se ištu, da bi se taj zadatak na ma koji snosivi način ispunio, tako su izvanredni, da se jedva zamisliti može, da bi dobar despot koga mi predpostavljamo, pristao da preduzme isti zadatak, osim ako bi se to smatralo kao neko pribeziste protivu nenasnosnih zala, i kao neka prelazna priprema za nešto više. Ali naši razlozi ostaju u snazi, baš i da se ne bi uzela u račun neizmerna togoba koju napred napomenusmo. Predpostavimo, da bi ta tegoba savladana bila. Šta bi tada imali? Imali bi jednog čoveka od nadčovečne duhovne delatnosti, koji bi upravljao svima poslovima jednog duhovno pasivnog naroda. Ideja absolutne vlasti već obuhvata nasilnost naroda. Narod u celini i svaki član njegovog za sebe nemaju tu moćna glasa u pitanju o svojoj sopstvenoj sudbi, niti izriču i ispunjavaju svoju volju u pitanju o svojoj sopstvenoj sudbi, niti izriču i ispunjavaju svoju volju u pitanju o svojim opštim interesima. Za narod i za članove njegove sve rešava jedna volja koja nije njihova sopstvena, ali koju ako ne bi poslušali, oni bi „po zakonu“ bili krivi i odgovorni. Kakva vrsta ljudskih stvorenja može da se odgaji pod takvog vladom? Do kakvog je razvitka njihove mislene i radne sposobnosti mogu dospeti pod njom? U pitanjima čiste teorije možda bi im se dopustilo da umstvuju, dokle se njihovo umovanje ili ne bi približilo politici, ili (kraj 40)

ne bi imalo I najdalje sveze sa praktikom politike. U praktičnim poslovima moglo bi se najviše trpeti da oni predloge čine: a I pod najumerenijim despotom niko, osim ljudi od priznate već ili čuvene duhovne pretežnost, ne bi mogao nadati se, da će oni koji upravljaju poslovima I znati za njegove predloge, a kamo li da će ih još I uvažiti. Moralo bi se umno vežbanje po sebi I za sebe neobično voleti, pa da se preda trudu razmišljanja I onda, kad se d toga nikakva spoljašnja uspeha ne može imati, ili da se uči I sprema za poslove, za koje nema izgleda da će slobodno raditi

moći. Izuzev nekolicicu duhova u svakome naraštaju, jedino što može čoveka koliko treba pokrenuti na duhovno usiljavanje, jeste izgled da će od rezultata toga usiljavanja imati kakve praktične koristi. Otud ne sleduje da će se narodu sasvim oduzeti umna snaga. Obični poslovi života, koje svaka ličnost i svaka familija za sebe izvršavati mora, izazvaće nešto umnosti i praktične veštine, u sredini nekog uzanog kruga ideja. Može da bude nekog odabranog reda naučnika, koji će da neguju nauku sa pogledom na njenu primenu za stvarne celi, ili radi zadovoljenja što ga samo izučavanje nauke daje. Može da bude birokratije, i onih koji se za birokratiju spremaju: i ti će bar neka iskustvena pravila i javne administracije da nauče. Može da bude i često je i bivalo, da se najbolja duhovna snaga u zemlji sistematično organizuje u nekome osobenome pravcu (obično vojenom), a u celi da se veličanje despota potpomogne. Ali publika uopšte ostaje bez obaveštenja i bez učešća u svima važnijim praktičnim pitanjima; ili ako bi i znali što o njima, to znanje bilo bi tek samouko, onakvo kakvo je znanje o mehaničkim veštinama u onih, koji nikada zlata u ruke uzeli nisu. No ne strada tu publika samo u svojoj umnosti. I moralne sposobnosti njene sprečavaju se u svome razvitku. Gde god se krug ljudske radnje veštački ograničava, tu se i ljudska osećanja u istom (kraj41)

razmeru stešnjaju i skučavaju. Osećanje se radnjom odgaja; Pa i samo familijarno čustvo živi od dobrih usluga, koje se u familiji po slobodnoj volji uzajamno čine. Nedajte kome da šta radi za svoju otadžbinu, pa on se neće ni brinuti za nju. D starine se kaže da je u jednoj despotiji najviše samo jedan patriota a to sami despot; poslovice ta osniva se na pravoj oceni posledica koje donosi apsolutna potčinjenost, pa bilo dobrome i mudrome gospodaru. Ostaje još religija i tu se bar može pomisliti da će naći snage na koju se može računati, da će uzdići pogled i duh ljudi iznad praha pod njihovim nogama. Ali religija, baš i da bi se pretpostavilo, da nije izopačena za celi despotizma, prestaje u tim okolnostima ticati se društva, i svodi se na lični posao između osobe i njenog stvoritelja, posao u kome je pitanje samo o privatnome spasenju. Religija u tome obliku podudara se sasvim sa najsebičnijim i najokorelijim samoživljem, i ona malo može da izjednači čoveka u osećanju sa ostalim ljudima, onako kao i samo sladostrasnost.

Dobar despotizam znači vladu u kojoj, koliko do despota zavisi, državni zvaničnici ne ugnjetavaju narod, ali u kojoj se svima zajedničkim interesima naroda za narod upravlja i o svemu što se zajedničkih interesa tiče za narod promišlja, i pod kojom narod pristaje na takvo odricanje od svog sopstvenog mišljenja i rada, svoje sopstvene energije, pa se prema tome i duh njegov obrazuje. Ostavljati vladi sve onako, kao što se providjenju ostavlja, znači koliko i ne brinuti se ni o čemu, i primati posledice svega, kad su nepovoljne, kao da bi one od prirode dolazile. Izuzev dakle, nekolicinu mislećih ljudi, koji uzimaju duhovnog učešća u umnim poslovima, radi samih tih poslova, mišljenje i osećanje celoga naroda predaje se materijalnim interesima, a pošto se ti interesi zadovolje, uživanju i ukrašavanju privatnog života. Ali reći to, znači reći, ako svedo- (kraj 42)

čanstvo cele istorije išta vredi, da je došlo vreme narodnome padanju, ako je narod samo bio došao do visine sa koje padati može. Ako li se on nikad nije ni uzvisio nad stanjem jednoga istočnoga naroda, on i dalje zaostaje u tom stanju. Ali ako bi on po primeru Grčke i Rima, bio do nečega, bio do nečega višeg došao, energijom, rodoljubljem i razvitkom duha, što kao narodna svojstva samo

plod slobode mogu biti, on bi pod despotizmom za nekoliko naraštaja vratio se istočnome stanju. A to stanje ne znači glunačku tišinu, u kojoj bi bilo sigurnosti da se ništa na gore pomenuti neće; ono često znači za narod i opasnost, da bude napadnut, osvojen, i do ropstva ponižen, ili kakvim jačim despotom, ili najbližim varvarskim narodom koji je sa svojom divljačkom surovošću i energiju za slobodu sačuvao.

Takve su ne samo prirodne težnje, nego i neodoljive nužnosti despoticke vlade, iz koje nema izlaza, osim ukoliko bi despotizam pristao da ne bude despotizam, ukoliko bi onaj despot koji se kao dobar zamišlja, uzdržao se od izvršivanja svoje vlasti, i ma da bi tu vlast u rezervi držao, dopustio bi da se opšti poslovi vlade rade sve nako kao da bi narod zbilja sam nad sobom vladao i upravljao. Ma koliko malo verovatno da bi to bilo, mi opet možemo zamisliti despota koji pazi na neka pravila i ograničenja ustavne vlade. On bi mogao dopustiti onoliko slobode u štampi i u većanju, koliko bi trebalo, pa da se neko javno mnjenje o narodnim poslovima razviti i izraziti može. Mogao bi trpeti, da narod sam upravlja meštanskim (loklanim) interesima, a da se vlast u to ne meša. A mogao bi i da se okruži savetom ili savetima vlade, koje bi ceo narod, ili neki deo naroda, slobodno birao; a da zadrži u svojim rukama vlast za udaranje poreza, i najvišu zakonodavnu, kao i izvršnu vlast. Kad bi on tako radio, i utoliko se odrekao despotske vlasti, on bi uklopio znatan deo onih zala, kojima se despo-

(kraj 43)
tizam značava. Političkoj delatnosti i sposobnosti za javne poslove ne bi se duže sprečvao razvitak u samome narodu, obrazovalo bi se javno mnjenje koje ne bi bilo goli odziv vlade. Ali takav korak napred bio bi početak novim tegobama. Javno mnjenje, nezavisno od zapovesti monarha, mora biti ili za njega ili protiv njega; ako ne jedno onda će biti drugo. Svaka vlada mora biti neugodna nekim ljudima, pa kad ovi imaju svojih pravilnih organa, i kad su sposobni da izraze svoja osećanja, oni će često izraziti mnjenje protiv vladinih mera. Šta da čini monarh kad mnjenja koja mu nisu po volji budu u većini? Hoće li on promeniti svoj način radnje? Hoće li se pokloniti narodu? Učini li on to, on nije više despot, nego je ustavan ralj, a razlikuje se od narodnog organa, ili prvog ministra, samo ime što je stalan u zvanju. Ne pokloni li se narodu, ona ili on mora ugušiti opoziciju svojom despotskom vlašću, ili će se između naroda i njega – jednog čoveka – izriti provala, koja samo na jedno izići može. Pa i religiozno načelo pasivne poslušnosti i „božanskog prava“ ne bi moglo zadugo uzdržati prirodne posledice takvoga položaja. Monarh bi morao podleći pa se saobraziti uslovima ustavne kraljevine, ili ustupiti mesto kome drugome koji bi to hteo da učini. Despotizam koji bi se tako na golo ime sveo, imao bi mao onih koristi, za koje se pretpostavlja da pripadaju apsolutnoj monarhiji: a samo bi u nepotpunoj meri ostvario koristi jedne slobodne vlade; jer ma koliko slobode da bi građani u delu uživali, ni nikad ne bi mogli zaboraviti da to uživaju u trpljenju, i no nekoj ustupci koja se pod vladajućim državnim ustavom u svako vreme natrag može uzeti; Da su oni po zakonu robovi, pa bilo i kakvog mudrog, ili popustivog gospodara.

Nije se mnogo čuditi, ako nestrpljivi ili obmanjeni reformatori uzdišu nad smetnjama što ih i nasposonosnijim javnim popravkama protivstavljaju (kraj44)

neznanje, ravnodušnost, nedostupnost, i onako uporstvo jednoga anroda, kao i niski računi samoživih privatnih interesa naoružanih moćnim oružjem koje slobodne ustanove daju; i ako je u takvome stanju vapi u za jednom snažnom mišicom, koja bi sve te smetnje oborila, pa bi uporni

narod naterala, da bolju vladu uredi. Ali (ostavljajući na stranu to, što na jednog despota koji ovda i onda po nekoj zloupotrebi kraj učini, dolaze devedeset i devet drugih koji ništa dugo ne čine, nego samo uvode zloupotrebe) oni koji od takvog pravca očekuju ostvarenje svojih nada, izostavljaju iz pojma o dobroj vladi ono što je glavno u njemu, a to popravku samoga naroda. Jedan od blagoslova slobodne vlade jeste u ovome: da pod njom vladar ne može da zaboravi na mišljenje naroda, pa da narodne poslove u ime naroda unapredi, a da i sam narod ne unapredi. Ako bi bilo moguće da se nad jednim narodom protiv njegove volje dobro vlada i upravlja, ta dobra vlada ne bi trajala duže, nego što obično traje sloboda naroda koji se stranim oružjem a bez svoje sopstvene saradnje, oslobodi. Istina je da jedan despot može da vaspita narod; a ako bi ga on zbilja vaspitao, to bi bilo najbolje opravdanje za njegov despotizam. Ali svako vaspitanje, koje teži da napravi od ljudi više što nego mašine, u dugom tečaju čini, da oni traže da sami imaju kontrolu nad svojim sopstvenim delima. Vođe francuske filosofije u 18 stoleću behu vaspitavani jezuitima. Pa i samo jezuitsko vaspitanje beše, kao što se čini, toliko ozbiljno, da izmami želju za slobodom. Što god sposobnosti snaži, ma i u najmanjoj meri, povećava i želju da se one slobodnije upotrebe; a narodno vaspitanje promašuje pravu celj, ako vaspita narod za drugo koje stanje, a ne za ono koje će on pod njegovim uticajem izvesno želeti, i po svoj prilici zahtevati. Ja sam daleko od toga da osudjujem prisvananje apsolutne vlasti u obliku privremene diktature, u slu (kraj45)

čajima krajnje nužde. Slobodni i narodi, u stara vremena, davali su takvu vlast po svome sopstvenome izboru, kao neki nuždan lek protiv onih bolesti državnog tela od kojih se ne mogaše izlečiti manje žestokim sredstvima. Ali primanje te vlasti, ma iza neko strogo ograničeno vreme, daje se izviniti samo, ako diktator, po primeru Solonaili Pitakusa, svu vlast koju za sebe uzme, upotrebi na uklanjanje njegovih smetnji, koje neda da narod uživa slobodu. Uzor dobrog despotizma sasvim je lažan! U praktici (izuzev samo kad je sredstvo za neku privremenu celj) on postaje najshvedenija i naj opasnija mašta (himera). Kao zlo za zlo, dobar despotizam, u zemlji koja je iole napredna u civilizaciji, jeste od veće štete nego rđav despotizam, jer mnogo više uspavljuje i ubija misli, osećanja i energiju naroda. Despotizam Avgusta spremno je Rimljanca Tibernusa! Da im najpre blagim robstvom skoro u dvama naraštajima nije bila oduzeta snaga karaktera, njima bi po svoj prilici bilo ostalo koliko treba duha, da ustanu protiv ugnusnijeg jarma.

Nije teško dokazati da je u ideji najbolji oblik vlade onaj, u kome su verinstvo, ili najviša kontrolna vlast, ima svoj poslednji izvor u celokupnosti društva, tako da svaki građanin ne samo ima glasa kad se izvešujet onaj veće suverenstvo, nego se još, bar uprilikama, poziva da i delom učestvuje u vladiličnim izvršavanjem kakvog javnog posla, meštanskog ili opšteg.

Da bi se to tvrdnje dokazalo, treba ga ispitati u pogledu onih dvaju pravaca, na koje se, kao što je u poslednjoj glavi označeno, da je zgodno podeliti pitanje o valjanosti jedne vlade, tj. Treba ispitati: koliko vlada pripomaže dobroj upravi društvenih poslova sredstvom moralnih, umnih i aktivnih sposobnosti koje se u raznim članovima društva nalaze, i kakva uticaja ona ima u snaženju ili slabenju tih sposobnosti.

(kraj46)

Jedan je nužno kazivati, da idealno najbolji oblik vlade ne znači oblik koji bi bio praktičan i izbora

vredan, nego oblik koji, u prilikama u koma je praktičan i izbora vredan, daje najveću meru sposobnosti, neposrednih i budućih posledica. Vlada koja je potpuno narodna, jeste jedina koja značaj idealno najboljeg oblika sebi pripisati može. Ona zauzima prvo mesto u obema oblastima na koje se deli pitanje o valjanosti jednog političkog ustava, ili jednog oblika vlade. Ona više gove sadašnjoj dobroj vladi, i ujedno pripomaže boljem i višem obrazovanju narodnog karaktera, nego ikoji drugi oblik vlade.

Njena pretežno tupo gledu na sadašnje dobrostanje o spivasena dvama načelima, načelima o donako opšte istine i primenjivosti, kao i svako opšte tvrđenje koje se o ljudskim poslovima postaviti može. Prvo od tih načela jeste: da su prava i interesi svakoga samo onda protivu nepoštovanja osigurani, kad je onaj koga se tiču, sam sposoban i vazda voljan da ih brani. Drugo načelo jeste: da opšte blagostanje dostiže sve znatniju visinu, i da se ono širi sve dalje, što su znatnija i mnogostručnija lična usiljavanja koja se za njega čine.

Dajmo tima dvama načelima oblik koji je zgodniji za njihovu sadašnju primenu, pa recimo: protivu zala koje im drugi učiniti mogu, ljudi su sigurni samo ukoliko su sposobni da sami sebe zaštićuju, u ukoliko oni zbilja sami sebe čuvaju i brane, au svakom borbi sa prirodom oni dostižu znatan uspeh tek ukoliko su sami gospodari od sebe, računeci više na ono što sami mogu da učine, bilo pojedince, bilo u slozi, nego na ono što drugi za njih čine.

Prvo tvrđenje- da je svaki sam jedino pouzdan čuvar svojih sopstvenih prava i interesa- jeste jedno od onih osnovnih pravila mudrosti, po kojam svaki čovek koji je sposoban da upravlja svojim sopstvenim poslovima, radi svugde gde je sobom interesovan. Mnogi, istina, imaju veliku odvratnost od tog tvrđenja, kao od neke po-(kraj47)

litičke doktrine, i rado ga osuđuju kao doktrinu opšte samoživnosti. No mi tome možemo odgovoriti: čim bi prestalo biti istina, da svaki čovek po pravilu vole sebe nego druge ljude, i da one koji su mu bliži predpostavlja onima koji su mu daleko, odmah bi komunizam postao ne samo praktičan oblik društva, nego i jedini oblik društva koji bi se opravdati dao, i on bi se, kad bi to vreme došlo, za celo ostvario. Ja sa svoje strane ne verujem u opštu samoživost, te mi nije teško dopustiti, da bi komunizam već i sad bio praktičan među onima, koji bi se mogli odabrati kao cvet čoveštva, a da vremenom može postati praktičan i za sve ostale. Ali, kao što je to mnenje popularno među onima braniocima postojećih ustanova, koji nalaze da treba odbaciti doktrinu o opštem preovlađivanju ličnog interesa, ja sam sklon da verujem, da oni zbilja misle, da se najviše ljudi pre sebe nego drugoga sećaju. Međutim i to nije nužno mnogo tvrditi, da bi se poduprlo pravo sviju na učešće u suverenskoj vlasti. Ne treba da predpostavljamo, da bi jedan stalež, kad bi vlast isključno u njegovim rukama bila, druge staleže znano i namerno sebi žrtvovao: dosta je znati, da bi interes onih, koji bi bili isključeni, u odsustvu njegovih prirodnih branilaca, bio vazda u opasnosti da će se iz vida izgubiti; a i kad bi se u vidu imao, gledalo bi se na njega sasvim drugačije, nego što bi ga gledali oni kojih se on neposredno tiče. U ovoj zemlji (V.Britanskoj) , npr. Oni koji nose ime radničkog staleža, mogu se smatrati kao isključeni od svakog neposrednog učešća u vladi. Ja ne verujem da staleži koji učestvuju u vladi, uopšte imaju namere da radnički stalež sebi žrtvuju. Oni nekada imadahu tu nameru. To svedoče uporni pokušaji koji su tako dugo činjeni, da

bi se radnička plata zakonom na niskoj meri održala. Ali u današnje doba njihovo obično raspoloženje sasvim je protivno: na korist radničkom staležu oni rado čine znatne žrtve (kraj48)

osobito što se tiče njihovih novčanih interesa, i greše pre time, što preveć raskošno i bez razlike dobro čine; a ja ne verujem, da su ikoji vladari u istoriji iskrenije želeli da ispune svoju dužnost spram siromašnijeg dela svojih zemljaka. Međutim, da li parlamenat, ili ikoji od njegovih članova, izada i za jedini časak gleda koje pitanje onako, kao što bi jedan radnik gledao? Kad se pokrene pitanje o nečemu u čemu radnici kao takvi interesa imaju, da li se na to gleda i sa druge koje strane, nego što gledaju oni kojima radnici služe? Ja ne velim, da je pogled radnika na ta pitanja uopšte bliži istini, nego drugi; ali on je ponekad tako isto blizu istine, i njihovo mnjenje treba svakojako da se sa poštovanjem sasluša, a ne da se kao sad ne samo prosto odvrća pažnja od njega, nego se neće ni da zna za njega. Npr. U pitanju o obustavama rada (strikes) sumnje je, dali među prednjačćim članovima ikojeg saborskog doma, ima i jednoga jedinoga koji ne bi bio trvdo uveren, da je tome pitanju razlog bezuslovno na strani onih koji nad radnicima gospodare; a mnjenje radnika da je prosto razumu protivno. Koji su izučavali ovo pitanje, znaju dobro kako je to daleko od istine u stvari, i kako bi se ta stvar sasvim drugačije i mnogo manje površno razložila, kad bi radnički stalež, koji rad obustavlja, bio u stanju učiniti da i njegov glas bude čuven u parlamentu.

Neodoljivi je uslov za ljudske poslove, da i najiskrenija namera da se interesi drugih zaštite, ne može učiniti da bude sigurno ili spasonosno, da se tima drugima (čiji se interesi nameravaju zaštititi) njihove sopstvene ruke vežu. Još je jasnija istina, da ovi samo svojim sopstvenim rukama mogu učiniti, da se istinski i trajno poprave njihove okolnosti u životu. Sjedinjenim uticajem tih dvaju načela sva slobodna društva bila su više pošteđena od društvene nepravde i dru-(kraj 49) štvanih zločina, i ujedno su došla do sjajnijeg blagostanja, nego ikoja druga, ili nego i ona sama pošto su svoju slobodu izgubila. Uporedimo slobodne države sveta a vreme njihove slobode, sa podanicima monarhijskog ili oligarhijskog despotama za isto vreme: grčke varoši sa persijskim satranijama; italijanske republike i slobodne varoši Flandrije i Germanije sa vlastelinskim (feudalnim) monarhijama Evrope: Švajcarsku, Holandiju i Englesku sa Austrijom ili Francuskom pre revolucije. Pretežno blagostanje slobodnih varoša i država beše tako jasno, da nije moglo biti spora o njemu; a njihova pretežnost u dobroj vladi i društvenim odnosima dokazuje se njihovim blagostanjem, pa se ogleda još i na svakoj strani istorije. Ako li uporedimo, ne jedan vek sa drugim, nego razne vlade istog veka među sobom, nikoja mera nereda, a koju bi i sama preteranost mogla tvrditi da je ikada bilo je u javnosti slobodnih država, ne može se utvrditi ni za jedan časak sa onim prezrenim ugnjetavanjem gomile naroda, koje je prodiralo kroz ceo život monarhijskih zemalja, ili sa gnusnom ličnom tiranijom, koja je bila dnevnome redu pod sistemima pljačke što se nazivahu fiskalna merila i u tajnosti njihovih strašnih sudova.

Mora se priznati da su blagoslovi slobode, u koliko su dosada uživali, postizavani širenjem njenih povlastica samo na jedan deo društva, i da ona vlada, u kojoj bi te povlastice na sve nepristrasno raširene bile, pripada željama koje još nisu ostvarene. Ali mada svako približenje tome ima nezavisnu vrednost, i mada se u mnogim slučajima, u postojećem stanju opšteg razvitka,

ne može učiniti više, nego samo jedno takvo približenje, učešće sviju u tim blagosovima jeste idealno savršeni pojam o slobodnoj vladi. Čim neko, pa makar ko, bude isključen od tih blagosova, interesi ovih koji su isključeni ostaju bez onoga jamstva što se drugima daje, a oni sami imaju manje slobode i orabrenja (kraj50)

nego što bi inače imali mogli, za razvitak energije na dobro sebi i društvu, razvitak u onome razmeru kome bi opšte blagostanje vazda odgovaralo.

Tako stoji stvar što se tiče sadašnjeg blagostanja, dobre uprave poslova živog naraštaja. Ako sad pređemo na pitanje o uticaju oblika vlade na karakter, naći ćemo da je pretežnost narodne vlade, nad svakom drugom, ako je moguće, još presudnija i neospornija.

To pitanje zavisi u stvari od drugoga još osnovnijeg pitanja: koji je od dva obična osnovna oblika karaktera onaj, za koji bi, radi opšteg dobra čoveštva, trebalo najviše želiti da prevlada, da li aktivan ili pasivan oblik, t.j. da li onaj koji se bori protivu vlada, ili onaj koji trži da zavlada nad okolnostima.

Opšti izrazi moralista i obične simpatije ljudi potpomažu pasivan oblik. Energičnim karakterima može se diviti, ali popustivi i pokorni karakteri jesu oni koje ljudi lično najviše vole. Pasivnost naših suseda uzdiše naše sopstveno čustvo sigurnosti, i ide na ruku našoj samovolji. Pasivni karakteri, ako nam njihova delatnost slučajno ne treba, kao da su jedna prečaga manje na našem sopstvenom putu. Zadovoljeni karakter nije nikakav opasan suparnik. I opet, ništa nije izvesnije, nego da je napredovanje u ljudskim poslovima sasvim delo nezadovoljenih karaktera, šta više, da je mnogo lakše jednom aktivnom duhu doći do vrlina strpljena, nego jednom pasivnom do vrlina energije.

Od trojake duhovne vrednosti, umne, praktične i moralne, nikad ne bi moglo biti sumnje u pogledu prve dve: koji je oblik karaktera bolji. Sva umna pretežnost jeste plod aktivnog usiljavanja. Preduzimljivost, želja da se ide napred, da se pokušaju i izvrše nove stvari na korist sebi i drugome, jeste imati spekulativnog, a još više praktičnog dara. Umni razvitak, (kraj51)

koji se slaže sa drugim oblikom karaktera, pripada onoj slaboj i neopredeljenoj prirodi, koja je svojstvena duhu što ne ide dalje od zabave, ili od prostog gledanja. Ogdalo za prvo i snažno mišljenje, mišljenje koje potvrđuje istine, a ne sniva snove, jeste u uspehu primene na praktiku. Gde se nema namere: da se mišljenju dade opredeljenost, tačnost i razumljivo značenje, tu mišljenje neće proizvesti ništa bolje, nego tajanstvenu (mističku) metafiziku Pitagoreaca ili vede. Što se tiče praktičnog napredovanja, stvar je još jasnija. Karakter koji usavršava ljudski život, jeste onaj što se bori sa silama i težnjama prirode, a ne onaj što njima ustupa. Svojtca koja teže da se čini dobro sebe samome, jesu sva na strani aktivnog i energičnog karaktera, a običaji i postupci što goveju koristi svakog pojedinačnog člana društva, moraju bar u nekoliko pripadati onome karakteru, koji najviše pripomaže napredovanju društva kao jedne celine.

Ali, sa pogleda moralnog prvenstva, čini se na prvi mah da ima mesta za sumnju. Ja tu ne mislim na religiozno čustvo, koje je tako uopšte postojalo na korist nedelatelnog karaktera, kao

više saglasnog sa dužnošću pokoravanja božjoj volji. Hrišćanstvo kao i druge religije, gajilo je to čustvo; ali je preimućnost hrišćanstva u ovome: ono je sposobno, da se te kao i neke druge izopačenosti otrese. Ne gledeći na religiozna umovanja, jedan pasivni karakter, koji ustupa pred tegobama, na mesto da radi da ih savlada, može istina da bude od velike koristi drugima, kao i sebi samome ali se može očekivati da bar štete biti neće. Zadovoljstvo se uvek računalo među moralne vrline. Ali je sasvim pogrešno pretpostavljati, da zadovoljstvo mora nužno ili prirodno ići uz pasivnost karaktera; a dokle ne ide, njegov moralne posledice jesu od štete. Gde se žele koristi koje se još nemaju, duh koji te koristi ne može svojom sopstvenom senergijom da postigne, (kraj52)

sklon je da zavišću i zlobom gleda na one koji mogu da ih postignu. Onaj koji se sa izgledima punim nade usiljava da popravi svoj položaj, imaće dobre volje spram drugih koji teže istoj celi, ili koji su je postigli. Gde je većina zauzeta, oni koji ne postignu celj, imaće onakvo osećanje za kakvo ih raspoloži opšti običaj zemlje i prepisivaće svoju promašku nedostatku usiljavanja, ili nemanju prilike, ili svojoj ličnoj nesreći. Ali, koji žele što drugi imaju, a ne razvijaju nikakve energije u radnji za to, ti ili će neprestano žaliti se, da sreća ne čini za njih ono što oni samoi ne pokušavaju da za sebe učine, ili će uskiniti zavišću i zlobom spram onih, koji već imaju što bi oni hteli da imaju.

U kojoj se meri smatra, ili veruje, da je uspeh u životu plod sudbine, ili slučaja, a ne usiljavanja, u toj istoj meri razvija se zavist kao neka crta narodnog karaktera. Od sviju ljudi najzavidiljiviji su istočnjaci. U istočnih moralista, u istočnim pripovetkama, zavidljiv čovek osobito u oči pada. U samome životu on je užas svima koji umaju čega što je vredno želiti, pa bio to kakav dvor, bilo kakvo lepo dete, ali i dobro zdravlje i dobro raspoloženje duha; cila joja se pripisuje i samome pogledu njegovom sačinjava opšte rasprostrutu sujevericu u zle oči. U zavisiti, kao i u aktivnosti, najbliži istočnjacima jesu neki od južnik Evropejaca. Španjolici gonjahu iz zavisti sve velike ljude svoje, ogorčavahu im život, i obično uspevahu da vrlo brzo učine kraj njihovim uspesima(misli na prošlo vreme, jer ne želi da kaže ništa što bi unizilo ovaj veliki narod). U Francuza, koji (kraj53)

su poglavito južni narod, dvojako vaspitanjedespotizma i katolicizma, učinilo je uprkos razdražljivoj naravi njihovoj, da pokornost i strpeljivost pređu u opšti karakter naroda, i da se u narodu kao mudrost i kao izvrenost smattraju. A ako zavist jednoga prema drugome, i prema sdvakom prvenstvu, nije uzela više maha među njima nego što je, to s emora pripisati protivnome uticaju nekih pohvalnih svojstava u karakteru francuskom, a više svefa velikoj ličnoj energiji. Ova je istina manje stalna, a više prekidna nego u Anglo-Saksa, koji sami sebi pomažu i koji su neprestano u radnji, ali se ipak pokazala među Francuzima skoro u svakom pravcu u kome joj je uticaj njihovih ustanova goveo.

Ima, bez sumnje, u svim zemljama zadovoljenih karaktera, koji ne samo da ne traže, nego i ne žele oni, što već nemaju, i ti karakteri nemaju naravno nikakave zle volje spram onih, koji su

ona svojstva što znatnu većinu čovečijeg roda u divljaštvu i polu-divljačkom stanju održavaju.

Sad ne može biti bilo kakve sumnje da se pasivan oblik karaktera potpomaže vladom jednoga ili nekolicine; a aktivan karakter koji sam sebi pomoći ume, vladom koja se iz mnogih sastoji. Neodgovornim vladarima treba više da su mirni oni kojima vladaju, nego što im treba ikoje druge delatnosti, osim one koju oni zapovešću iznuditi mogu. Da se pokorava propisima ljudi kao nužnostima prirode, to je nauka što ga sve vlade ulivaju onima koji nikakva učešća u njihovoj vlasti nemaju. Volji starešina (pretpostavljenih) i zakonu kao volji starešina, mora se pasivno pokoravati. Ali, ljudi koji imaju volje ili duha, ili kakvog izvora unutrašnje delatnosti u drugim poslovima svojim, neće biti gola oruđa ili građa u rukama svojih vladara, i svaki izraz tih svojstava, na mesto da donbije povlašćena od despota, imaće da ište oprostaja od njih. Pa i kad neodgovorni vladari nisu toliko obavešteni o opasnosti koja im grozi od duhovne delatnosti njihovih građana, da bi želeli da je uguše, opet sam položaj čini da se ona uguši. Usiljavanje ograničava se u stvari više samom izvešćem svoje nemoćnosti, nego ikojim pozitivnim obaranjem duha. Između pokoravanja tuđoj volji i vrlina samo-pomoći i samovlade, ima prirodne nesaglasnosti. Ta nesaglasnost jeste više ili manje potpuna, kao što je sveza potčinjenosti zategnuta ili popuštena. Vladari se veoma razlikuju po meri u kojoj kontrolišu slobodnu radnju (kraj 56)

svojih podanika, ili je nište upravljajući njihovim poslovima na mesto njih. Ali razlika ta jeste u stupnju, ne u načelu; a najbolji despoti idu često najdalje u okivanju slobodne radnje svojih podanika. Jedan rđav despot, pošto mu se lične želje zadovolje, može ponekad bit voljan da narod ostavi na miru; al jedan dobar despot tvrdi da narodu čini dobro, kad ga upućuje da svoje spostvene poslove radi bolje, nego što bi sam umeo. Naređenje koje sve grane francuske industrije na određene načine rada svedoše, behu delo velikoga Kolbera.

Sa svim drukčije stoje ljudske sposobnosti onde, gde se čovek ne oseća ni pod kakvom drugom spoljašnjom prinudom, nego samo pod nužnostima prirode, ili pod zanovestima društva, koje se sa njegovim učešćem izdaju, i protivu kojih on, ako mu se čini da su rđave, može javno izaći, i živo raditi da se one promene. Bez sumnje, pod javnom vladom koja je samo nešto narodna, tu slobodu mogu upotrebiti i oni koji ne uživaju sva prava građanstva. Ali je mnogo veći pokretač na samo-pomoć i samo-pouzdanje čoveka, kad za svakoga jednaka osnova postoji, i kad niko ne može aosećati, da njegov uspeh zavisi od upečatka koji on može učiniti na osećanja i raspoloženje jednog društva čiji nije član. Veoma se obara duh u pojedincu, a još više u staležu, kad se ostavi izvan ustava; kad se svede na ovo; da on mora spolja ispred vrata, govoriti sudjama svoje sudbe a da nema nikakva učešća u savetovanju unutra. Najviše snage daje sloboda karakteru, kad onaj na koga ona radi, ili već jeste, ili očekuje da bude građanin onako isto punovlastan kao i svaki drugi. Što je još važnije nego i taj predmet osećanja, jeste prsaktično vaspitanje do koga karakter dolazi, kad se građani pridikom pozivaju, da za neko vreme i po redu kakvu društvenu službu odsluže. Ne uzima se koliko treba u rasuđenje, kako običan život najviše ljudi malo polja daje za širi razvitak bilo njihovih misli, bilo njihovih osećanja. Njihova (kraj 57)

radnja jeste navika do koje se dugim vežbanjem dolazi.; to nije radnja na ljubavi, nego iz sopstvenog interesa u najprostijem obliku, to je zadovoljavanje svakidašnjih potreba; ni ono što rade, ni načina na koji to rade, ne uvodi duh u misli i osećanja koja bi se širila iznad ličnosti; ako ima poučnih knjiga au njihovom domašaju, nema šta bi ih pobudilo da ih čitaju; a u najviše slučajeva čovek nema nikakva pristupa onome, koja bi obrazovanjem mnogo više od njega stajao. Dade li mu se da za publiku čini, onda ne nakanaju, u nekoj meri, sve te praznine. Ako okolnosti dopuste da mera javne dužnosti koja mu se označi, bude znatna, ona će učiniti da on postane vaspitan čovek. Uprkos nedostatcima društvenog uređenja i moralnih ideja starog veka, praktična radnja u sudovima i u narodnim skupštinama uzdizala je umni azvitak jednog običnog atinskog građanina, daleko iznad svega čemu bi bilo primera i u kojem drugom društvu starog ili sadašnjeg vremena. Dokaze za to napisao je veliki engleski istoričar Grot(Istorija Grčke). Visoki značaj beseda koje grčki besednici smatraju kao najbolje smišljene za uticanje na razum i na volju društva. Takav isti blagoslov, premda u stupnju nezatnijem, širi se na Engleze nižeg srednjeg staleža, otuda što su oni dužni da služe kao porotnici, i da izvršavaju opštinska zvanja. Ako broj onih koji takvu službu služe i nije tako veliki, ako ta služba i nije tako trajna, i ako ona i ne vodi tako velikoj raznostručnosti uzvišenih misli, da bi se moglo praviti upoređenje sa javnim vaspitanjem koje je svaki građanin Atine dobijao od njegovih demokratskih ustanova, opet ona širi ideje i razvija sposobnosti ljudske, te od onih koji se njome bave, pravi sasvim druge ljude, nego što bi bili kad bi celoga života samo pero vodila, ili espace na tezgi prodavali. Još je spasonosnija moralna strana (kraj58)

vaspitanja koje građanin dobija učešćem , ma ovo i retko bilo, u javnim poslovima. Radeći te poslove, on je pozvan da razmišlja o interesima ne njegovim sopstvenima, da u slučaju sporova bude rukovođen drugim pravilom nego što su njegove privatne naklonosti, da svaki čas primenjuje načela i pravila koja su postala iz pogleda na opšte dobro: i obično nalazi on udružene sa njim u istoj radnji duhove koji su više nego njegov duh poznati sa tim idejama i poslovima, i koji će se truditi da daju razloga njegovom razumu i da podstaknu njegovu osećanje za opšte dobro. Tako se on oseća kao jedan iz publike, i da sve što je od opšte koristi smatra korisnim i za sebe. Gde takv eškole za javni duh nema, jedva će biti osećanja da privatne ličnosti, koje nisu ni u kakvom odlikovanom društvenom položaju, duguju ikoje dužnosti društvu, osim dužnosti da slušaju zakone, i da se pokoravaju vladi. Tu nema onoga nesamoživog čustva, po kome se čovek oseća kao istovetan sa publikom. Svaka misao i svako čustvo bilo o interesu bilo o dužnosti, tone sasvim u ličnosti ili u familiji. Čovek nikad ne misli na kakav društveni interes, na kakve ciljeve kojima bi zajedno sa drugima težiti imao, nego samo na ono oko čega će se sa drugima otimati, i što on u nekoliko o trošku drugih postići može. Jedan sused koji nije saveznik ili drug, počem nikad nije umešan ni u kakvo zajedničko preduzeće z aopštu jkorist, biće samo suparnik. Tako strada i privatni moral, dok se javni sasvi ugušuje. Kad bi to bilo opšte i jedino moguće stanje stvari, najviše težnje zakonodavaca i moralista mogle bi ići samo na ovo: da se od velike gomile ljudi koji zajedno žive, napravi stad aovaca, koje će mirno jedna pored druge travu pasti.

Iz tih nagomilanih promatranja jasno se vidi, da vlada koja jedina može potpuno zadovoljiti sve potrebe društvenog stanja, jeste ona, u kojoj ceo narod učestvuje; (kraj59)

da je od koristi svako učešće, pa i u najmanjem javnom poslu; da to učešće treba svugde da bude onako veliko, kao što samo prema opštem stupnju društvenog razvitka može da bude; i da se najposle ne može želiti ništa manje, nego da se dopusti svima da imaju učešća u suverenoj vlasti države. Ali, počem u jednome društvu koje se širi dalje od jedne proste male varoši, ne mogu svi učestvovati u svim javnim poslovima, nego samo u nekim veoma nepoznatim delovima ovih, otuda sleduje ovo: da uzorni oblik savršene vlade mora biti predstavnička vlada. (kraj60)

GLAVA IV

Pod kojim društvenim uslovima ne da se primeniti predstavnička vlada

Mi smo priznali, da je predstavnička vlada uzorni oblik najsavršenijeg državnog uređenja, oblik za koji je, dakle, svaki deo čoveštva sve sposobniji, što je napredniji u svome opštem razvitku. A što niže i niže koji narod u razvitku stoji, i taj oblik vlade, uopšte govoreći, sve će manje za njega valjati. To istina nije za sve tako, jer sposobnost jednoga naroda za predstavničku vladu, ne zavisi toliko od mesta koje taj narod zauzima na polju opšteg razvitka čoveštva, koliko od mere u kojoj on ima nekih osobenih uslova, ali ti uslovi stoje u tako tesnoj svezi sa stupnjom njegovog opšteg napredka, da oni pre po izuzetku, nego po pravilu mogu da ovome ne odgovaraju. Da promotrimo na kojoj tački u redovima koji na niže idu, postaje sasvim nemogućno da se predstavnička vlada uvede, bilo što bi se koji drugi oblik vlade bolje uvesti mogao.

Pre svega, predstavnička, kao i svaka druga vlada, ne može biti na svome mestu nigde gde ne može trajno postojati, t.j. gde ona ne ispunjava ova tri glavna uslova, koji su u prvoj glavi izloženi. Ta tri uslova jesu: 1) da narod bude voljan da je primi; 2) da on bude voljan i sposoban da učini što je nužno za njeno održavanje; 3) da bude voljan i sposoban da navršuje dužnosti i poslove koje mu ona zadaje.

(kraj strane 61)

Gotovost naroda da primi predstavničku vladu, postaje praktično pitanje samo kad kakav obavešteni vladalac. ili kakav strani narod, ili narodi koji su dobili vlast nad zemljom, jesu voljni da mu je kao dar ponude. Za lične reformatore pitanje je skoro bez važnosti, jer ako se protivu njihovoga preduzeća ništa drugo imati ne može, nego da mišljenje naroda još nije na njihovoj strani, oni imaju gotov i zgodan odgovor: da oni idu baš na to, da to mišljenje na svoju stranu dobiju. Ako li je javno mnjenje tome obliku vlade zbilja protivno, njegovo neprijateljstvo više je, po pravilu, protivu čina promene, nego protivu same predstavničke vlade. Naravno, tu se ima primera i za protivno; naročito je bilo ponekad religiozne odvratnosti od svakog ograničenja vlasti neke osobite vrste vladalaca; ali uopšte, doktrina o pasivnoj poslušnosti značila je samo da se pokorava volji vlasti, bila ova monarhijska ili narodna. U svakome slučaju u koje ima izgleda, da

će učiniti pokušaj da se uvede predstavnička vlada, ravnodušnost prema tome, i nesposobnost da se razumeđu njeni postupci i uslovi, - ta ravnodušnost i ta nesposobnost jesu, pre nego pozitivna opozicija, smetnje naspram kojih se na oprezu biti mora. Ove su međutim, onako isto nesretne, kao i prava odvratnost. Može biti da ih je i onako isto teško ukloniti kao tu odvratnost; počem je u najviše prilika lakše promeniti pravac jednog aktivnog čustva, nego stvoriti čustvo ovde, gde se pasivno stanje zateklo. Kad jedan narod ne ceni koliko treba predstavničku vladu, i kad joj nije naklonjen, nema izgleda ni da će je dobiti. U svakoj zemlji izvršna vlast jeste ona grana vlade, koja izvršuje neposrednu vlast, i koja sa publikom u neposrednom dodiru stoji; njoj se, poglavito, upravljaju nade i zebnje lica, i njome se blagoslovi, užasi i čar (prestige) vlade publici poglavito na vidik iznose. Ako se, dakle, državne vlasti kojima je zadatak da bdiju nad izvršnom vlasti, ne uzbijaju ka-

(kraj strane 62)

kvim snažnim mnenjem i osećanjem u zemlji, izvršna vlast imaće uvek sredstva da ih na stranu ukloni, ili da ih prinudi da se poviju za njom, i može sigurno računati, da će u tome snažno potpomognuta biti. Trajnost predstavničkih ustanova zavisi od gotovosti naroda, da se bori za njih kad im opasnost zagrozi. Ne cene li se one toliko, one će teško uhvatiti korena, a ako ga uhvate, izvesno je ponajviše da će se one oboriti čim glava vlade, ili vođ kakve moćnije stranke, ima volje da se za ljubav absolutne vlasti nekoj maloj opasnosti izloži.

Ta umovanja odnose se na prva dva uzroka neuspeha u predstavničkoj vladi. Treći uzrok jeste, kad narod nema ili volje ili sposobnosti, da ispuni ono što on treba da ispuni u predstavničkom uređenju države. Kad niko, ili kad samo neki neznatan deo naroda, uzima onoliko učešća u opštim poslovima države, koliko je nužno da bi se obrazovalo javno mnenje, birači će retko upotrebiti pravo glasa na drugo što, nego samo da bi zastupili svoj privatni interes, ili interes svoga mesta, ili interes nekoga s kime oni kao privrženici, ili kao potčinjeni u svezi stoje. Mali razred koji, u takvome stanju javnog osećanja, preovlađuje u predstavničkom telu, upotrebiće svoj gospodareći uticaj ponajviše samo za svoje osobene celi. Ako je izvršna vlast slaba, zemlja će se potresati golim otimanjem i borbom oko zvanja; ako li je jaka, ona će se napraviti despotična za jevtinu cenu, dajući neki deo pljena predstavnicima, ili bar onima od njih koji bi bili sposobni da joj dosađuju; a jedini plod koji tu pri parodno predstavništvo proizvoda jeste: da narod pored onih koji zbilja vladaju, ima nad sobom još i jednu skupštinu, i da nema izgleda, da će se ikada ukloniti ikoja zloupotreba u kojoj i neki deo te skupštine učešća ima. Međutim, ako zlo na tome ostaje, može biti vredno da se za tu cenu iskupi javnost i saborisanje, što ako i ne neizostavno, bar prirodno, idu uz svako narodno

(kraj strane 63)

predstavništvo, pa bilo da ovo i samo po imenu postoji. U današnjoj kraljevini Grčkoj, n. pr., jedva se može sumnjati, da oni koji se otimaju oko zvanja, i koji poglavito sačinjavaju narodnu skupštinu, ako i pripomažu neposredno malo ili ni malo dobroj vladi, pa i samovoljnu vladu izvršne vlasti ne umoravaju mnogo, opet održavaju u životu ideju narodnih prava, i pripomažu znatno pravoj slobodi štampe koje u toj zemlji ima. Međutim, taj blagoslov zavisi sasvim od toga: što pored narodne skupštine postoji i nasledan kralj. Ako bi one samožive i nečiste klike (fakcije)

borile se za samo prvo mesto, na mesto za blagonaklonost državnoga vladara, one bi jemačno, kao u Španskoj Americi, držale zemlju u stanju hroničke revolucije i građanskog rata. Tu bi politični intrigantni naizmenice razvijali despotizam, koji se ne bi podupirao na zakon, nego bi ogrezavao u bezzakonje i nasilje; a ime i oblici narodnog predstavnništva ne bi služili ni na šta drugo, nego samo da ne dadu despotizmu da dostigne ovu trajnost i sigurnost, koje jedino mogu učiniti, da se njegova zla ublaže, ili da se ostvari ono malo koristi što se od njega imati može.

Slučaji koje smo napred spomenuli, jesu oni u kojima predstavnička vlada ne može stalno obstati. Ima drugih slučajeva u kojima bi ona mogla postojati, ali u kojima bi drugi oblik vlade bio bolji. To su poglavito oni slučajevi u kojima narod, da bi u civilizaciji napredovao, ima nešto da nauči, da kakav nov običaj usvoji, čemu bi predstavnička vlada po svoj prilici smetala.

Najjasniji od tih slučajeva jeste onaj, koji smo mi već promatrali, u kome narod ima još da nauči prvi nauk civilizacije, a to je poslušnost. Jedno pleme koje se u energiji i u rabrosti prekalilo borbom sa prirodom i sa svojim susedima, ali koje se još nije dovelo do stalne poslušnosti prema kakvome zajedničkome sta-

(kraj strane 64)

rešini, bilo bi malo sklono da primi taj običaj pod društvenom vladom njegovih sopstvenih članova. Predstavnička skupština koja bi izišla iz sredina toga plemena, bila bi samo ogledalo njegove sopstvene burne neposlušnosti. Ona bi odrekla svoje odobrenje svakome postupku kojim bi se njenoj divljoj nezavisnosti neko korisno ograničenje nametnuti moglo. Način na koji se takva plemena obično dovode, da se potčine prvim uslovima civilizovanog društva, označuje se nužnostima ratovanja i despotičkom vlašću koja je za vojenu komandu neodoljivo nužna. Vojeni sođ jedini je starešina kome će se ona potčiniti: izuzetno podčiniće se ona ponekad i kakvome proroku, za koga se predpostavlja da je s neba zadahnut, ili kakvome zavereniku koji se smatra kao da ima nadprirodnu silu. Ti mogu da gospodare za vreme, ali kao što je njihovo gospodarstvo samo lično, ono retko pravi promenu u opštim običajima naroda, osim ako je prorok, kao Muhamed, ujedno i vojeni vođ, te kao naoružani apostol nove vere napred stupa, ili ako se vojeni poglavari s njim sjedine, na njegov uticaj upotrebe kao potporu za svoju sopstvenu vladu.

Jedan narod postaje ne manje nesposoban za predstavničku vladu pogreškom koja je protivna onoj o kojoj najposle govorimo; a to krajnjom pasivnošću i uslužnom pokornošću prema tiraniji. Ako bi narod koji bi karakterom i odnosima tako nisko stajao, mogao dobiti predstavničke ustanove, on bi neizbežno izabrao svoje tirane za svoje predstavnike, te bi ustanova, za koju se činilo da je opredeljena da mu olakša jaram, učinila da ovaj postane teži. Naprotiv, poneki se narod malo po malo podigao iz tog stanja pomoću centralne vlasti, koju je njen položaj napravio suparnicom, i najposle gospodaricom meštanskih despota, i koja je, osim svega, bila jedina. Francuska istorija od Higa Kapeta pa do Rišlia i Lui XIV, jeste neprekidan primer takvog tečaja stvari. Pa i kad je kralj bio tek onoliko moćan, koliko poneki

(kraj strane 65)

od njegovih velikih vasala, imao je on veliku korist već otuda što je bio samo jedan kralj; to su priznali francuski istorici. Na njega upirahu oči svi koji meštanski ugnjeteni behu; on beše predmet nade i uzdanja u celoj kraljevini, dakle se sila svakog gospodara mesta prostiraše samo

na neku više ili manje ograničenu prostoriju. U njega se tražilo pribežišta i zaštite sa sviju strana zemlje čas protivu ovog čas protivu onog neposrednog ugnjetača. Njegovo napredovanje na putu gospodarstva beše sporo; ali ono dolazaše otuda što se on koristio svakom prilikom koja mu se samo dala. S toga ono beše sigurno, i u meri kojoj se ono ispunjavaše, ne stajalo u ugnjetenom delu društva običaja da se pritisku polaže. Interes kralja beše: da potpomaže sve što bi ugnjeteni pokušali, da bi se od svojih vlastelina oslobodili, pa njemu samome neposredno potčinili. Pod njegovom zaštitom obrazovaše se nebrojene opštine, koje ne priznavahu nad sobom nikoga više, nego samo kralja. Poslušnost prema nekom zdaljenom monarhu znači koliko i sloboda, kad se uporedi sa gospodarstvom vlastelina lorda susednog zamka, i monarh beše zadugo nužnošću svoga položaja primoran, da razvije svoju vlast pre kao saveznik, nego kao gospodar, nad onim staležima, kojima je pomogao da se oslobode. Na taj način, centralna vlast, u načelu despotična, premda uopšte u praktici mnogo ograničena, poslužila je poglavito, da se narod prevede preko nužnih stupnja razvitka, do kojih sretstvom predstavničke vlade, ako bi ove zbilja bilo, po svoj prilici nikada dospeo ne bi. Ima delova Evrope u kojima isto delo treba tek da se izvrši, a nema izgleda da će se ono drugim putem izvršiti moći. Ništa drugo, nego samo despotička vlada, ili kakav opšti pokolj, mogaše u zemlji kao što je Rusija, oslobođenje mužika doneti.

Iste periode istorije jasno osvetljuju i drugi jedan način, na koji neograničena monarhija savlađuje

(kraj strane 66)

smetnje, koje napredku civilizacije na putu stoje, i koje bi predstavnička vlada presudno težila da poveća. Jedna od najjačih smetnja razvitku, dokle ovaj još nije dospeo do vašeg stupnja, jeste okorela duh meštanstva (lokalnosti). Delovi čoveštva koji su u mnogome drugome sposobni i spremljeni za slobodu, mogu biti nesposobni da se i u najmanji narod ujedine. Ne samo saravnjivost i odvratnost (antipatija) mogu njih jedno od drugog odbijati, pa ne dati nikakve mogućnosti za slobodno ujedinjenje, nego oni mogu da nemaju još i nekih od onih osećanja ili običaja, što bi mogli učiniti da ujedinjenja i u delu bude, pošto bi se ono jednom po imenu izvršilo. Oni su mogli, kao građani kakve drevne obštine, ili kao stanovnici kakvog azijskog sela, imati znatnog vedžbanja u razvijanju svojih sposobnosti u pitanjima o seoskim ili varoškim interesima; mogli su i da ostvare prilično snažnu narodnu vladu u toj ograničenoj meri, pa da opet vrlo malo simpatije imaju za ono što je iznad toga, i da nemaju običaja, ili sposobnosti da vode brigu o interesima koji su mnogim takvim opštinama zajednički. Ja ne znam da istorija daje i jednog primera, po kome bi se neki broj takvih političkih atoma i telca bio spojio u kakvo telo, te bi se počeo osećati kao jedan narod, pre nego što bi ih bila potčinila kakva usređena, svima zajednička vlast.⁴) Tek pošto se navikne da se takvoj vlasti pokorava, da ulazi u njene planove, i da služi njenim celima, dobija jedan narod, takav kao što smo ga predpostavili, pojma o velikim interesima koji su zajednički za jednu veliku geografsku prostoriju. Takvi

(kraj strane 67)

⁴ Italija; koja se jedina može označiti kao izuzetak, jeste to samo u pogledu na poslednje stanje njenog preobražaja. Ranije se teže napredovalo od varoške usamljenosti Florencije, Pize, ili Milana prema županijskom (provincijalnom) ujedinjenju Toskane ili lombardije, i to napredovanje bivalo je na običan način.

interesi, naprotiv, moraju biti glavna misao u duhu glavnog vladara; a sretstvom odnosa, više ili manje prisnih, koje on postupno utvrđuje sa raznim mestima, sročavaju se ti interesi sa javnim duhom. Najpovoljniji sticaj okolnosti, pod kojima bi se taj korak u napredovanju mogao učiniti, bio bi onaj, koji bi podigao predstavničke ustanove bez predstavničke vlade; a to: predstavničko telo, ili tela, koja bi bila sastavljena iz raznih mesta, i koja bi se napravila saveznicima ili oruđa usređene vlasti, ali bi retko pokušavala da ovoj na put stanu, ili da je kontrolišu. Ako bi se narod tako na savetovanje sazvaio, mada ne bi imao učešća u najvišoj vlasti, političko vaspitanje koje bi davala centralna vlast, uticalo bi snažnije, nego inače što bi, na poglavare mesta i na narod uopšte. A u isto vreme održavalo bi se i predanje o vladi koja postaje iz opšteg saglasja, ili se bar ne bi osveštalo predanje o vladi bez toga značaja, koja, kad je običajem osveštana bila, učinila je često rđav kraj dobrome početku, i bila je jedan od najčešćih uzroka one žalosne slučajnosti, koja je u najviše zemalja već u ravnome dobu napredovanje zaustavila, a to što je delo jedne prirode onako uređeno bilo, kako će se njime sprečiti nužna radnja sledećih naraštaja. Međutim može se postaviti kao politična istina, da se neodgovornom monarhijom pre nego predstavničkom vladom, mnoštvo neznatnih političnih jednina može spojiti u jedan narod, koji, pored obštih osećanja zajednice, ima toliko snage da se sam zaštićava protivu osvojenja ili stranog napadanja, i kome su poslovi tako različni i znatni, da mogu dostojno zabavljati i u pravim razmerama širiti društvenu i političnu umnost naroda.

Iz tih raznih razloga, kraljevska vlada, slobodna od kontrole (premda može biti osnažena potporom) predstavničkih ustanova, jeste najbolji oblik političkog uređenja za najranija vremena svakog društva, ne izuzima-

(kraj strane 68)

jući ni varošku opštinu kakva je bila u staroj Grčkoj. Tu je, kao što istorija svedoči, vlada kraljeva, nad kojom je javno mnjenje neku istinsku, ali ne vidnu ili ustavnu kontrolu imalo, svima slobodnim ustanovama za neko nepoznato i po svojoj prilici dugo vreme predhodila, pa najposle je učinila mesta oligarhijama nekoliko familija, koje su dugo trajale.

Moglo bi se navesti još stotinu drugih slabosti ili nedostataka koje narodu, dokle njihov uticaj dopire, ne dadu da predstavničku vladu najbolje upotrebi; ali, tu nije tako isto jasno, da bi vlada jednoga ili nekolicine, imala ikakve reznje da zlo ukolini, ili ublaži. Jake predrasude svake vrste, uporno ostajanje pri starim običajima, pozitivni nedostaci narodnog karaktera, ili golo neznanje, i nedovoljnost duhovnog obrazovanja, ako preovlađuju u narodu, uopšte će se verno ogledati u njegovim predstavničkim skupštinama. Ako bi se slučajno dogodilo, da izvršna vlast, neposredna uprava javnih poslova, dođe u ruke ljudima koji su srazmerno slobodni od tih nedostataka, ti ljudi učinili bi, naravno, često više dobra, kad ne bi bili sprečeni nužnošću, da slobodno saglasije takvih skupština dobijaju. Ali prosti položaj vladara ne daje im (u ovima, kao što daje u drugim prilikama koje smo promatrali), sam po sebi interese i težnje od kojih bi se spasonosne posledice očekivati mogle. Ne čini se obično da će se od opštih slabosti naroda, ili nedostataka u stupnju civilizacije, osloboditi onaj jedan i njegovi savetodavci, ili ona nekolicina, osim ako bi bili stranci, koji bi pripadali kakvom narodu koji na višem stupnju razvitka stoji, ili kakvom naprednijem stanju društva. Tada, zaista, vladari, mogu da budu skoro do neograničenog

stupnja pretežniji u civilizaciji, nego oni nad kojima vladaju, a potčinjenost takvoj stranoj vladi, u prkos svima neizbežnim zlima koja od nje dolaze, jeste često od najveće koristi narodu, počem može da ga brzo pre-

(kraj strane 69)

vede preko više stupanja napredka, i da ukloni smetnje koje ne dadu da se na bolje ide, i koje bi može biti bezkrajno trajale, ako bi potčinjeni narod svojim sopstvenim težnjama i svojim sopstvenim silama bez potpore ostavljen bio. U jednoj zemlji koja nije pod gospodarstvom stranaca, jedini uzrok kojim se takav blagoslov prozvesti može, jeste onaj redki slučaj: da monarh bude izvanredna dara. Bilo je u istoriji nekoliko takvih monarha, koji su, na sreću za čoveštvo, tako dugo vladali, da su mogli učiniti da neke od njihovih reforama budu trajne, stavljajući ih pod zaštitu naraštaja koji je pod njihovim uticajem odrastao. Karlo veliki može se navesti kao jedan primer, a Petar veliki kao drugi. Međutim, takvi primeri jesu tako retki, da se mogu uvrstiti samo u jedan red sa onim sretnim slučajima, koji su u kritičkim slučajima tako često rešavali, da li će neki prednjačeći deo čoveštva naglog poleta dobiti, ili će opet u varvarstvo pasti, - sa slučajima kao što bejahu: življenje Temistokla u vreme persijskih ratova, ili življenje prvoga i trećega Vilhelma od Oranske. Bilo bi nesmisleno uređivati državne ustanove jedino u celi da se ima koristi od takvih mogućnosti, osobito što ljudima te vrste, u nekom odličnom položaju, ne treba despotične sile da bi veliki uticaj razvili, kao što svedoče tri najposle spomenuta imena. Slučaj koji najviše ište pažnje u pogledu državnih ustanova, jeste onaj koji nije veoma neobičan, a to slučaj u kome neki mali ali perodavni deo naroda, po različnosti plemena, po obrazovanijem poreklu, ili na drugih osobitih uzroka; znatno nadmaša u civilizaciji i obštem karakteru ostale. Pod takvim uslovima, vlada bi sretstvom predstavnika gomile mogla oduzeti narodu mnogo od one koristi, koju bi mogao imati od veće civilizacije viših staleža; dokle bi vlada predstavnika ovih staleža po svoj prilici zapečatala uniženje gomile, i ne bi joj ostavila nade za popravku

(kraj strane 70)

položaja, osim ako bi je otrgla od jednoga od najvažnijih elemenata budućeg napredka. Najboljeg izgleda za napredovanje daje narodu tako sastavljenome ustavno neograničena, ili bar u praktici pretežna vlast, u rukama glavnog poglavara vladajućeg staleža. Taj samo, po svome položaju, ima interesa u potpomaganju i unapređivanju gomile, prema kojoj nije sarevnjiv, i koja mu može služiti za održavanje ravnoteže spram njegovih drugova, koji probuđuju njegovu sarevnjivost. I ako sretne okolnosti postave pored njega, ne kao kontrolore nego kao potčinjene, predstavnike našeg staleže sabrane u jednu skupštinu, koja svojim primedbama i pitanjima, a ponekad i svojim izrazima duha, održava žive običaje društvenog optpora, i može da se po vremenu malo po malo raširi do pravog narodnog predstavnništva (što je u glavnome istorija ingleskog parlamenta), onda narod ima najboljeg izgleda za napredovanje, kakvoga može da bude u društvu tako okruženom i tako sastavljenome.

Među težnjama koje istina ne čine da narod postane sasvim nesposoban za predstavničku vladu, ali ga ozbiljno čine nesposobnim da požnje pravu korist od takve vlade, ima jedna koja zaslužuje osobitu pažnju. Naklonosti imaju dva stanja, koja su unutrašnje veoma različna, ali koja nešto zajednički imaju, silom čega se često podudaraju u pravcu koji daju usiljavanju lica i naroda:

jedno je želja da se izvršuje vlast nad drugima; drugo je odvratnost od širenja tuđe vlasti nad sobom. Razlika između raznih delova čoveštva u sarazmernoj snazi tih dveju težnja, jeste jedan od najvažnijih osnovaka u njihovoj istoriji. Ima naroda u kojih je strast za gospodarenjem nad drugima jača nego želja za ličnom nezavisnosti, i toliko jača, da su oni i za samu senku prvoga gotovi da sasvim žrtvuju drugu. Svaki na njihove sredine voljan je, da se kao prosti vojnik u nekoj vojsci, odreče svoje lične slobode rada, te da

(kraj strane 71)

ostavi svu vlast svome generalu, predpostavljajući samo, da je vojska pobedonosna i proslavljena, i svaki je sposoban laskati sebi, da je i on jedan od pobedilaca, ma da je mišljenje da i on ima učešća u gospodarenju nad osvojenima, sama obmana. Jedna vlada strogo ograničena u svojoj vlasti i u svojim povlasticama, od koje se ište da se uzdržava od svakog preteranog posredovanja, i da stvari ostavi da idu svojim putem, a da ne uzima na sebe da ih čuva, ili da njima upravlja, takva vlada nije po volji takvome narodu. U očima ovoga oni kojima je vlast u rukama jedva mogu da uzmu na sebe vrlo mnogo, predpostavljajući da je sama ta vlast, otvorena opštoj takmici. Jedna osoba srednje sposobnosti iz njegove sredine vole izgled, ma koliko udaljen i neverovatan, za neko učešće u gospodarenju nad svojim sugrađanima, nego izvesnost: da se nad njom i nad drugima nikakva nenužna vlast širiti neće. To su osnovi naroda koji se sastoji iz onih što se oko znanja otimaju; u kome se pravac politike opredeljuje poglavito otimanjem oko zvanja; u kome se brine samo o jednakosti, ali ne i o slobodi: u kome se brine samo o jednakosti, ali ne i o slobodi; u kome se sporovi političnih stranaka svode samo na borbu u kojoj se ima rešiti, da li će vlast mešanja u svašta pripasti jednom staležu ili drugome, a može biti i samo jednoj ili drugoj klici političara; u kome ideja koja se o demokratiji podržava, izlazi prosto na ovo: da se otvore zvanja tako, kako će se svi oko njih otimati, a ne samo nekolicina; u kome što su popularnije ustanove, tim se više na broju novih zvanja uvode, i tim se nakaznije širi preterano gospodarenje sviju nad svakim, a izvršne vlasti nad svima. Bilo bi onoliko nepravo, koliko neplemenito, da se to, ili nešto nalik na to, izdaje za nepreterani nacrt francuskog naroda, pa opet stupanj u kome se taj osnovni oblik karaktera ogleda u francuzima, učionio je da se vlada predstavljena jednim ograničenim staležom, preteranom pokvarenošću obori, i da pokušaj za vladu

(kraj strane 72)

koju bi svi muški članovi naroda predstavljali, iziđe na ovo: da se jednome čoveku dade vlast, da koliko god hoće ljudi bez suda i presude, u Lambesu ili u Kajenu izgoni, predpostavljajući da on svima njima dopušta misliti, da nisu isključeni od mogućnosti da im neki deo njegove blagonaklonosti pripadne. Crta karaktera koja, više nego ikoja druga, stanovnike ove zemlje čini sposobnim za predstavničku vladu, jeste: da oni skoro uopšte protivnu karakteristiku imaju. Oni su veoma sarevnjivi na svaki pokušaj, da se nad njima raširi vlast, koja ne bi bila osveštana dugim običajem i njihovim sopstvenim uverenjem o pravu; ali, oni uopšte vrlo malo mare da nad drugima gospodare. Nemajući nimalo simpatije sa strašću za gospodarenjem, dokle su sasvim dobro poznati sa pobudama ličnog interesa iz kojih se vlast traži, ali kojima ona dolazi po njihovome društvenome položaju. Kad bi stranci to razumeli, time bi im se razjasnila poneka prividna protivurečnost u političnome osećanju Ingleza; njihova vazdašnja gotovost da dopuste da nad

njima vladaju viši staleži, udružena sa neznatnom ličnom uslužnosti prema istima, tako da ni jedan drugi narod ne vole toliko da se odupre vlasti, kad ova prekorači izvesne propisane granice, ili da ni jedan drugi nije toliko odvažan, da ove koji nad njim vladaju, vazda podseća, kako on hoće da se nad njim vlada samo onako, kao što se njemu najbolje dopada. Otimanje oko zvanja jeste, dakle, oblik vlastoljublja koji je Inglezima, gledeći na njih kao na narod, skoro nepoznat. Ako izuzmemo nekoliko familija, ili one koji su u srodstvu, i kojima državna zvanja kao na samome putu leže, misli Ingleza o napredovanju u životu uzimaju sasvim drugi pravac, a to pravac uspeha u poslu, ili u preduzeću od koga se živi. Oni imaju najjaču odvratnost od one borbe, koju politične partije ili ličnosti jedino oko zvanja vode, i oni jedva na drugo

(kraj strane 73)

što toliko mrze, koliko na umnožavanje javnih zvanja. A to je sve, naprotiv, vazda popularno kod naroda na kontinentu, koji su birokratski odgajeni, i koji će radije veći porez platiti, nego što će dopustiti, da se i najmanje smanje njihovi lični izgledi pa kakvo zvanje za njih same ili za njihove rođake, i kod kojih uzvik za štednju nikad ne znači ukidanje zvanja, nego samo smanjivanje plate onim zvaničnicima, koji tako visoko stoje, da za običnog građanina nema izgleda da će se na njihovo mesto postaviti.

(kraj strane 74)

GLAVA V

O pravim poslovima predstavničkih skupština

U govoru o predstavničkoj vladi više svega je nužno, da se održi u vidu razlika između njene ideje ili bitnosti, i raznih oblika u koje je ta ideja obučena slučajnim istorijskim razvitcima, ili pojmovima koji su nekom osobenom dobu vladali.

Značaj predstavničke vlade jeste, da ceo narod, ili neki mnogobrojan deo njegov izvršuje, preko poslanika koje od vremena na vreme bira, najvišu kontrolnu vlast, koja u svakom ustavu mora negde stanovati. Tu najvišu vlast narodni predstavnici moraju imati u celokunosti njenoj. Oni moraju biti vlastni, da gospodare, kad god hoćeju, svima poslovima vlade. Nije nužno, da im sami ustavni zakon takvo gospodarstvo daje. U britanskom ustavu ono im se ne daje. Ali, što taj ustav daje, izlazi u praktici na to. Vlast najviše kontrole jeste bitno jedina, u jednoj mešovitoj ili ravnotežnoj vladi, kao i u jednoj čistoj monarhiji ili demokratiji. Da ne može biti ustava kojim bi se razne vlasti u ravnoteži održavale, to je deo istine u mišljenju starih, koji su veliki pisci u naše vreme nanovo istakli. Ravnoteže ima skoro uvek, ali merila nikada ne vise sa svim jednako. Koje od njih preteže, to se ne vidi uvek na licu političnih ustanova. U Britanskome ustavu, svaki od triju naporedo stavljenih članova suverenstva ovlašćen je na vlasti, koje, kad bi se potpuno izvršile, dopustile bi mu da zaustavi celu mašineriju vlade. Po—**kraj 75. strane.**

imenu, dakle, svaki je ovlašćen na jednaku vlast, da ukršta i sprečuje druge, i ako bi koji od njih triju mogao nadati se, da će upotrebom vlasti svoj položaj na bolje okrenuti, obični tečaj ljudskih poslova neda nam sumnjati da bi se ta vlast izvršila. Ne može biti pitanja, da li bi svaki svu svoju vlast upotrebio za odbranu, kad bi ga napao koji od druge dvojice ili oba ova. Šta, dakle, tim vlastima neda da se one za napadaj upotrebe? Nepisana pravila ustava,- drugim rečima, pozitivna politička moralnost zemlje: i to pozitivna moralnost jeste ono, na što mi moramo da gledamo, ako hoćemo da znamo gde prava najviša vlast u ustavu stanuje.

Po ustavnome zakonu, kruna može da odreče svoje saizvoljenje svakome aktu parlamenta, i može da postavi i da u zvanju drži koje hoće ministre, u prkos opomenama parlamenta. Ali ustavna moralnost zemlje uništava te vlasti, nedajući im da ikada budu upotrebljene; a ištući da glava administracije bude uvek skupštinom narodnih predstavnika u delu naimenovana, ona čini tu skupštinu pravim suverenom države. Ali, ta nepisana pravila, što ograničavaju upotrebu zakonitih vlasti, mogu tek onda važiti i u životu održati se, kad stoje u saglasnosti sa istinskom podelom prave političke snage. U svakome ustavu ima jedna najjača vlast- vlast koja bi dobila pobedu, ako bi se uklonile činjenice od kojih obična radnja ustava zavisi, pa bi snaga presuđivala. Ustavna pravila podržavaju se, i važe u praktici, dokle daju nadmoćnost u ustavu onoj vlasti, koja napolju ima pretežnost aktivne vlasti. To je, u Ingleskoj, narodna vlast. Ako dakle, zakonita naređenja Britanskog ustava, zajedno sa nepisanim pravilima kojima se ponašanje raznih političkih vlasti u delu uređuje, nebi davala narodnoj činjenici u ustavu ono bitno prvenstvo nad svakom granom vlade, koje odgovara njenoj pravnoj vlasti u zemlji, ustav ne bi imao one stalnosti, kojom se on odli—**kraj 76. strane.**

kuje; ili, zakoni ili nepisana pravila morali bi naskoro da se promenu. Tako je Britanska vlada predstavnička vlada u pravome smislu reči: a vlasti koje ona ostavlja u rukama onih koji nisu neposredno odgovorni narodu, mogu se smatrati samo kao predohrane koje vladajuća vlast hoće da služe kao jemstvo protivu njenih sopstvenih pogrešaka. Takvih predohrana bilo je u svima dobro uređenim demokratijama. Atinski ustav imao je više takvih naređenja: pa ima ih i ustav Amerikanskog saveza.

Ali, dokle je glavno za predstavničku vladu, da praktično prvenstvo u državi pripada predstavnicima naroda, ostaje otvoreno pitanje, kakve stvarne poslove, kakav određeni deo u mašineriji vlade da predstavnička skupština neposredno i sobom izvršuje. Velike razlike u tome pogledu daju se složiti sa bitnošću predstavničke vlade, predpostavljajući, da su poslovi takvi, da predstavničkoj skupštini mogu osigurati najvišu kontorlu nad svačim.

Ima osnovne (radikalne) razlike između kontrolisanja i samoga izvršivanja vladinog rada. Jedna ista ličnost, ili skupština, može biti sposobna da sve kontroliše, ali nije moguće da ona sama sve radi: i u mnogim prilikama njena kontrola nad svačim biće savršenija, što manje ona pokušava da sama radi. Komandant jedne vojske ne bi mogao njene pokrete tako snažno upravljati, ako bi se i sam borio u redovima njenim, ili je vodio na juriš. Tako je i sa skupštinama. Ima šta samo one raditi mogu; i opet ima šta one ne mogu dobro da rade. Jedno je pitanje, dakle, šta da kontroliše narodna skupština; a drugo, šta ona sama da radi. Ona treba, kao što smo već videli, da kontroliše sve poslove vlade. Ali, da bi se opredelilo, kojim se putem ta opšta kontrola najsnažnije izvršavati

može, i koje poslove vlade da predstavnička skupština u svojim rukama zadrži, nužno je ispitati kakve poslove jedna—**kraj 77. strane.**

mnogobrojna skupština može biti u stanju da kao što treba izvrši. Samo što dobro uraditi može, samo to treba ona da na sebe samu uzme. Sa pogledom na ostalo, njen pravi zadatak nije, da to sama radi, nego samo da upotrebi sredstva koja treba, da bi to drugi dobro uradili.

N.pr. dužnost za koju se misli da više nego ikoja druga pripada predstavničkoj skupštini naroda, jeste: da rešava o porezima. Pa opet ni u jednoj zemlji predstavnička skupština ne preduzima, sama ili preko svojih ovlašćenih zvaničnika, da budžet sprema. Premda o sretstvima za podmirenje državnih troškova može rešavati samo narodna skupština, i premda se odobrenje te skupštine ište i za podelu prihoda na razne državne troškove, opet je pravilo i neprekidna prakтика ustava, da se novci mogu odobravati samo na predlog krune. Osećalo se, bez sumnje, da se umeravanje u kolikoći, i brižljivost i rasuđivanje u pojedinostima što se tiče upotrebe novca, mogu očekivati samo kad se izvršna vlada, kroz čije ruke ti novci prolaze, učini odgovornom za predračune i račune na kojima se isplate osnivaju. Potome od parlamenta se ne očekuje, niti mu je i dozvoljeno da predlaže neposredno ili porez ili trošak državni. Sve što se od njega ište, jeste njegovo odobrenje, i jedina vlast koju on ima, jeste vlast da odreče svoje odobrenje.

Načela koja se u toj ustavnoj doktrini obuhvataju i priznaju, ako se razvijaju samo dokle se razviti mogu, pokazaće kako da se ograniče i opredele obšti poslovi predstavničkih skupština. Pre svega, u svim zemljama u kojima se predstavnički sistem praktično razume, priznaje se da mnogobrojne predstavničke skupštine ne treba da same javnu upravu izvršuju. Pravilo to ne osniva se samo na najvažnijim načelima dobre vlade, nego i na načelima koja vode uspehu u rukovođenju ma kakvog posla. Ni jedan skup ljudi, dokle se ne organi—**kraj 78. strane.**

zuje i ne dovede pod zapovest, nije sposoban za radnju u pravome smislu. Pa i jedan izabrani odbor sastavljen od nekoliko članova, i to onih koji du osobito vični poslovima što imaju da se rade, biće vazda niže oruđe kakvoj ličnosti koja se u njegovoj sredini nalazi; a on bi u karakteru bolji postao, ako bi se ta ličnost načinila vođom, pa bi joj se svi drugi članovi potčinili. Što bolje može da izvrši jedna skupština, nego jedna ličnost, jeste većanje. Kad je nužno, ili važno, da se mnenja koja su u borbi, saslušaju i ocene, tada se ne može proći bez skupštine koja veća. Takve skupštine, dakle, često su od koristi i za same administrativne poslove, ali uopšte samo kao savetnice: jer taj posao bolje se rukovodi, po pravilu, pod odgovornošću jednog čoveka. Pa i samo društvo na akcije ima uvek u praktici, ako ne u teoriji, jednog upravitelja koji poslove rukovodi. Hoće li se poslovi takvoga društva dobro ili rđavo rukovoditi, to zavisi poglavito od svojstva neke izvesne ličnosti; a ako su ostali upravitelji od kakve koristi, ta korist dolazi od saveta koje oni toj ličnosti daju, ili od vlasti koji imaju da bdiju nad njom, pa i da joj na put stanu, ili da je zbace, ako se ona zlo vlada. Da oni vidno budu jednaki učesnici s tom ličnosti u upravi, to nije od koristi, nego se time naprotiv znatno ištećava svako dobro koje su oni sposobni da učine, a to, što se time u spostvenim očima one ličnosti i u očima drugih ljudi, veoma slabi čustvo one lične odgovornosti, koju bi trebalo da ona sama, lično i nepodeljeno nosi.

Ali jedna narodna skupština još manje je sposobna da administruje, ili da zapoveda u pojedinosti onima, kojima je administracija poverena. Takvo mešanje skoro je uvek od štete, pa

baš i kad je pošteno smišljeno. Svaka grana javne administracije jeste stručna veština: ona ima svoja osobena načela i starinska (tradicionalna) pravila, od kojih se neka ne mogu ni znati temeljno, –kraj 79. strane.

dokle se neko vreme u samome poslu nevedžba: a ni jedno od njih nemogu dostojno oceniti oni koji sa samom strukom posla praktično poznati nisu. Ja ne mislim da uprava javnih poslova ima svoje unutrašnje tajne, koje samo posvećenik razumeti može. Njena načela može sva pojmiti svaki čovek koji ima zdravoga razuma, i koji u svome duhu ima pravi nacrt okolnosti i uslova, na koje se tu paziti ima; ali ti uslovi i te okolnosti moraju se znati, da bi se njihov nacrt u duhu imao; a znanje ne dolazi samo od sebe. U svakoj grani jednog posla (kao i u svakome privatnome zanimanju) ima pravila od najveće važnosti, kojima ne zna razloga onaj kome je stvar nova, ne sluti ni da ih ima; a to što su ona opredeljena da sprečuju opasnosti, ili da služe protivu neprilika, koje njemu nikad na pamet došle nisu. Ja sam poznao državnika, ministra, od više nego od obične prirodne sposobnosti, koji čim su uvedeni u struku poslova, njima novih, potstakli su odmah na smeju svoje potčinjene, a to onim izrazom lica, sa kojim su oni oglašavali kao istinu za koju se dotle nije znalo, i koju su oni prvi osvetlili, nešto što je po svoj prilici bilo prva misao svakome koji je ikad na to oči bacio, i što je svaki taj napustio, čim je do druge misli došao. Istina je, da veliki državnik jeste onaj, koji zna kad da odstupi od predanja, kao i kad da za predanje ide. Ali je veoma pogrešno pretpostavljati, da će on to bolje umeti činiti, ako ne zna predanja. Ko ne zna načine rada, koje je opšte iskustvo osveštalo, taj nije sposoban da sudi o okolnostima koje ištu da se odstupi od tih običnih načina rada. Da bi se kao što treba izmerili i ocenili interesi koji zavise od poslova što ih koja javna vlast radi, i posledice koje mogu doći od kog osobenog načina rukovođenja tih poslova, za to se iste znanja i osobito izvedžbane moći sudjenja, što se retko nalazi u onih koji nisu za to vaspitani; kao što se i sposobnost za preobražavanje zakona retko nalazi u onih koji –kraj 80, strane.

to stručno izučavali nisu. Za sve te teškoće jamačno ne bi znala jedna predstavnička skupština, koja bi pokušala da rešava o posebnim (specijalnim) delima administracije. Tu bi u najboljem slučaju neiskusnost zasedavala o suđenju o iskustvu, neznanje u sudjenju o znanju, neznanje koje nikad i ne sluti da postoji ono za što ono ne zna, i koje onako isto nemarno kao i naduveno obezbeđuje, ako i za uvredu ne smatra, svako tvrđenje o sudjenju koje bi više pažnje zasluživalo, nego njegovo sopstveno. Tako je kad nikakvi samoživi interesi ne posreduju; ali kad ovi posreduju, dolazi kajišarstvo sa većom bestidnosti i drskosti, nego i najgora korupcija, koje samo može da bude u jednome javnome zvanju pod vladom javnosti. Nije nužno da se duh samoživosti štiti na većinu skupštine. U posebnom slučaju dosta je često, da on pokrene dvojicu ili trojicu članova njenih. Ta dvojica ili trojica imaće većeg interesa, da skupštinu na stranu zavedu, nego što je izgleda da će ikoji drugi od članova skupštine imati interesa da skupštinu na pravi put izvede. Gomila u skupštini može svoje ruke čiste sačuvati, ali ona ne može pokazati budna duha, ili bistrog sudjenja, u stvarima o kojima ništa ne zna; a jedna lenjiva većina, kao i jedna lenjiva ličnost, pripada ovome koji sebi najviše truda daje, da je za sebe dobije. Rđavim postupcima, ili rđavim postavljenjima jednog ministra, može se parlament odupreti; a kao što ministri imaju interesa da se brane, i njihovi protivnici da ih napadaju, time se osigurava prilično nepristrasno većanje; ali

quis custodiet custodes? ko da se parlamentu odupire? Jedan ministar, kao glava ove ili one grane administracije oseća se pod nekom odgovornosti. Jedna skupština u takvim slučajima ne oseća se ni pod kakvom odgovornosti; jer kad je ikoji član parlamenta izgubio svoje mesto zbog glasa koji je dao, o nekoj pojedinosti administracije? Jednome ministru ili glavi jedne grane javne administra-

kraj 81. strane.

cije, od veće je važnosti šta će misliti o njegovim postupcima posle vremena, nego šta će se o njima odmah misliti; ali jedna skupština, ako ona uzvikne magnovenja za sebe ima, ma kako ti uzvici prenagljeni i izmajstorisani bili, smatra sebe, a i svaki je smatra, da je potpuno opravdana, pa ma kako nesretne posledice da bi bile. Osim toga, jedna skupština neće nikada lično iskusiti neugodnosti koje od njenih rđavih mera dolaze, dokle god te neugodnosti ne bi dostigle onaj razmer u kome bi se kao narodna zla smatrale. Ministri i administrativni zvaničnici glede ih kako se približavaju, i imaju da podnesu svu muku i sav teret pokušaju da bi ih izbegli.

Prava dužnost jedne predstavničke skupštine u pogledu na poslove administracije, nije da svojim glasom o ovim rešava, nego da se brine, da oni koji treba da o njima rešavaju, budu kakvi treba da su. Pa i to oni ne mogu postići postavljanjem zvaničnika. Nema dela za koje bi se nedoljivije iskalo, da se izvrši pod strogim čuvstvom lične odgovornosti, nego što se ište za postavljanje zvaničnika. Iskustvo svakog koji je javnim poslovima vičan, potvrđuje, da jedva ima dela prema kome je savest običnih ljudi manje osetljiva; jedva slučaja u kome se na sposobnost manje gleda, nešto što ljudi ne znaju, a nešto što se oni ne brinu za razliku u sposobnosti između jednog i drugog lica. Kad jedan ministar učini što se smatra kao pošteno postavljenje, t. j. kad on ne ide za svojim ličnim srodstvom, ili za svojom partijom, jedan nezalica može pretpostavljati da će on pokušati, da to znanje dade onome koji je najспособniji. Ali to nije tako. Jedan običan ministar smatra sebe kao divotu vrline ako dade znanje čoveku od zasluge, ili čoveku koji ima pravo na neko priznanje publike, pa na to pravo i ta zasluga bila sama protivnost onome, što se za zvanje ište. *Il fallait un calculateur, ce fut un danseur qui l'obtint* jeste u današnje-**kraj 82. strane.** vreme jedva u većoj meri karikatura, nego u vremen Figara; a ministar smatra sebe bez sumnje ne samo kao opravdana, nego i kao zaslužena, ako čovek (kome je zvanje dao) dobro igra. Osim toga, svojstva koja čine da su pojedini ljudi sposobni za izvesne dužnosti, mogu priznati samo oni koji poznaju te ljude, ili koji uzmu na sebe da ispitaju i ocene njihovu sposobnost, ili po onome što su oni učinili, ili po svedočanstvu onih koji su u položaju da ih ocene. Kad na te dužnosti savesti tako malo paze oni visoki javni zvaničnici, koji se mogu učiniti odgovornim za postavljanje nižih zvaničnika, kako bi moralao to biti sa skupštinama koje se ne mogu učiniti odgovornim? Već sad, pa su najgora ona postavljenja, koja se čine da bi se dobila potpora, ili obezoružala opozicija u predstavničkoj skupštini; a šta bi moglo očekivati kad bi sama skupština javne zvaničnike postavljala? Skupštine koje broje mnogo članova, nikako i ne glede na stručne sposobnosti. Dokle jedan čovek ne dospe do vešala, misli se o njemu da je, od prilike kao i drugi ljudi, sposoban skoro za svako mesto za koje sam sebe preporučiti može. Ako se zvaničnici koje bi postavljala jedna narodna skupština, ne bi postavljali, kao što se najviše postavljaju, po partajskoj svezi, ili iz ličnih obzira, onda bi se oni postavljali; ili što bi bili na glasu, da su od *opšte* sposobnosti, ma taj glas i ne bio zaslužen, ili često, iz nikojeg boljeg razloga, nego što bi lično bili popularni.

Nikad se nije smatralo kao poželano, da parlamenat postavlja i same članove kabineta. Dosta je što on u stvari rešava, ko će biti prvi ministar, ili koje će biti one dve ili tri ličnosti, između kojih će prvi ministar izabran biti. Rešavajući to parlamenat prosto priznaje, da je neka izvesna ličnost na delu kandidat stranke čiju opštu politiku on treba da potpomaže. U istini, jedino što parlamenat rešava, jeste ovo: koja—**kraj 83. strane.**

će od dveju ili najviše triju partija, ili družina, sastaviti izvršnu vladu: a mnenje same partije rešava koja je od njenih članova najsposobnija da se stavi na čelo. Po vladajućoj praktici britanskog ustava, čini se da su te stvari onako dobro uređene, kao što su samo urediti mogu. Parlamenat ne postavlja ni jednog ministra, ali kruna naimenuje glavu administracije u saglasnosti sa opštim željama i naklonostima koje su parlamentom izražene, a druge ministre po preporuci ovoga koji je glava administracije. Svaki ministar uzima na sebe svu, nepodeljenu, moralnu odgovornost za postavljanje sposobnih lica na druga zvanja administracije, koja nisu stalna. U jednoj republici bilo bi nužno drugačije naredjenje; ali što bi bilže ovo dolazilo u praktici onome, koji je u Ingleskoj tako dugo postojalo, tim više bi ono po svoj prilici dobro bilo. Ili bi, kao u američkoj republici, glavu izvršne vlasti morala izabrati neka činjenica sasvim nezavina od predstavničke skupštine; ili bi skupština morala se zadovoljiti da naimenuje prvog ministra, pa da ovoga učini odgovornim za izbor njegovih drugova i potčinjenih. Za sva ta umovanja ja unapred kažem, da će ona bar u teoriji naći opšteg odobrenja; premda u praktici predstavničke skupštine imaju jaku težnju, da se više i više mešaju u pojedinosti administracije, po onome opštem zakonu, po kome: kogod ima najjaču vlast, dolazi sve više u iskušenje da je preko mere upotrebi; a to je jedna od praktičnih opasnosti koje budućnosti predstavničkih vlada groze.

Ali je tako isto istina, premda se samo od skora i pomalo počinje priznavati, da jedna skupština koja broji mnogo članova, jeste onako malo sposobna za neposredne poslove zakonodavstva, kao i za poslove administracije. Jedva da ima koje struke umnoga posla, za koju bi se iskalo onoliko rada ne samo iskusnih i navedžbanih duhova, nego i duhova koji su se dugim i—**kraj 84. strane.**

trudnim izučavanjem stručno za spremili, koliko se ište za posao oko pravljenja zakona. Taj razlog, i kad ne bi bilo drugoga, jeste dovoljan da se razjasni: zasto samo jedan odbor, ili nekolicina ljudi, mogu da izradjuju dobre zakone. Drugi, ne manje presudan razlog jeste ovaj: da se svaka odredba zakona sa najbrižnijim i najdubljim pronicavanjem njenog uticaja na sve druge odredbe, sačiniti mora: I da zakon, pošto se napravi, mora biti takav, da sa ranijim zakonima jednu saglasnu celinu predstavlja. Nije moguće, da se ti uslovi i u kojoj meri ispune, kad se zakoni tačku po tačku u jednoj mešovitoj skupštini rešavaju. Neskladnost takvog načina zakonodavstva morala bi svakome na prvi pogled jasna biti, kad naši zakoni ne bi već , po obliku i sastavu, bili takav haos da zabuna i protivurečnost izgledaju kao da se nikojim novim dodacima više povećati ne mogu. Pa već i sada se u praktici svake godine sve više opaža, da naša zakonodavna mašinerija nikako svojoj celji ne odgovara. Samo ono vreme koje se mora provesti oko zakonskih predloga, čini parlamenat sve nesposobnijim da donosi druge zakone, nego samo na one koje se na odeljenje i ograničene tačke odnose. Ako se sprema kakav zakonski predlog, koji upravo na to ide, da celinu jednog predmeta obuhvati (a nije moguće, da se o jednom delu nekog predmeta kakvo treba

zakonodavno naredjenje donese, a da se i celina njegova u vidu nema) on se povlači od jednog godišnjeg sastajanja skupštine do drugog, prosto što nije moguće da se dobije vremena za njegovo rešenje. Tu ne pomaze ništa što bi zakonski predlog bio sastavljen, po zreloom rasudjenju, vlašću koja se smatra kao najsposobnija, i kojoj sva pomoćna sredstva na raspolaganju stoje, ili kakvim odabranim odborom, kome su članovi izabrani kao ljudi koji su vični tome predmetu, i koji su godine proveli oko promatranja i pretresanja stručne mere; taj predlog ne može proći, jer narodna—
kraj 85. strane.

skupština neće da zaboravi dragocenu povlasticu, da ga svojom neveštom rukom poklepa. U poslednje vreme uveden je u nekoj meri običaj, da se zakonski predlog, čim se, posle drugog čitanja, u načelu odobri, preda jednome izabranome odboru, da bi ga ovaj u pojedinosti promotrio: ali se nije našlo, da ta prakтика manje čini da se vremena izgubi posle, kad cela skupština kao odbor predlog u pretres uzme: misli ili private čudi koje su znanjem nadvladane, uporno teže da svoju sreću pred sudom neznanja još jednom pokušaju. Zaista, prakтика ta usvojena je poglavito skupštinom lordova, kojoj se članovi manje otimaju oko posredovanja, manje mare za ovo, i manje su surevnjivi na važnost svojih ličnih glasova, nego članovi zabrane (narodom) skupštine. A kad jedan zakonski predlog koji ima mnogo članaka, sa uspehom izdrži pretres u pojedinosti, ko može opisati stanje u kome on iz odbora izlazi! Tu su izostavljeni članci od kojih snaga ostalih zavisi; umetnuti su drugi neskladni, da bi se zadovoljio koji privatni interes, ili koji čudtljivi član od koga grozaše opasnost da će se predlog odgoditi; pa onda, na predlog kakve nadri-knjige koji samo površnog znanja o predmetu ima, uvuceni su članci što vode posledicama koje one što je doneo predlog, ili ono koji su ovaj podupirali, nisu mogli u onaj mah predvideti. Za opravku takvih članaka mora se donet predlog već na najbližem godišnjem sastanku skupštine, pa da ne stane stete koju oni prave. Sadašnji način rukovodjenja tih stvari sa sobom donosi ovu nezgodu: da zakonski predlog i razna opredeljenja njegova jedva kad razlašnjuju i brane oci, iz čijeg su uma taj predlog i ta opredeljenja izašli, a to što ovi po svoj prilici i ne sede u skupštini. Njihova odbrana ostaje na kome ministru, ili članu parlamenta, koji ih nije sačinjavao, kome se svi dokazi kao na levak ulivati moraju, osim onih koji su po sebi sasvim jasni; koji ne zna pravu snagu—
kraj 86. strane.

svoje stvari, niti zna kojim razlozima da je podupire, i koji je sasvim nesposoban da odgovori na nepredviđene primedbe. Toj nezgodi, ukoliko se tiče predloga vlade, daje se doskočiti, i njoj se u u nekim predstavničkim ustavima doskočilo, time što se dopustilo vladi, da u svakome domu skupštinskom bude predstavljena ljudima u koje ona ima vere, i koji imaju pravo da govore, premda ne da glasaju.

Ako ona većina narodne skupštine, koja je još znatna, i koja nikad ne želi da predloži kakvu popravku, ili da govori takvu besedu, ne bi duže ostavljala svekoliko uređenje posla onima koji to žele; kad bi ta većina htela rasuditi, kako se još boljih sposobnosti za zakonodavstvo tražiti i naći može, nego što je jezik koji leti, i dar koji ume da navede birače da ga izaberu: brzo bi se priznalo, da u zakonodavstvu, kao i administraciji, jedini zadatak za koji se jedna predstavnička skupština kao pozvana smatrati može, nije u ovome: da ta skupština sama posao radi, nego u ovome: da učine da se taj radi; da opredeli kojim će se ili kakvim ljudima on poveriti; i da mu, kad se on uradi, dade ili odreče narodno odobrenje. Svaka vlada koja je sposobna za viši stupanj civilizacije,

treba da ima, kao jednu od svojih glavnih činjenica, neku malu družinu, koja neće brojiti više članova nego sto ih jedan kabinet ima, koja će raditi kao neki odbor zakonodavstva, određen poglavito da sprema zakone. Kad se zakoni ove zemlje pretresu (reviduju), pa se u saglasnost i u svezu postave, kao što će jamačno skoro da bude, odbor kodifikacije koji će taj posao izvršiti, treba da ostane kao trajna ustavova, koja će bditi nad izrađenim poslom, čuvati ga od kvarenja, i dalje ga doterivati kad nužno bude. Niko ne bi želio da sami taj odbor bude vlastan da zakone *izdaje*; on bi bio određen samo da u sačinjavanju zakona zdravu svest zastupa, a parlament bi se samo volju predstavljao. Nikoje naredje—**kraj 87. strane.**

nje ne bi postolao zakon, dokle ga parlament ne bi izrečno osvštao; a parlament, ili svaki skupštinski dom, bi bio vlastan ne samo da odbacuje zakonske predloge, nego i da ih šalje natrag odboru, da bi ih ovaj nanovo pretresao i doterao. Svaki skupštinski dom imao bi pravo i da uzme inicijativu, pa da odboru koji hoće predmet uputi, sa nalagom da o tome zakon spremi. Odbor, naravno, ne bi imao vlasti da odriče svoju uslužnost nikojem zakonodavstvu koje bi zemlja želila. Kad bi oba skupštinska doma u saglasju dala uputstvo, da se izradi zakonski predlog za kakvu osobenu celj, odbornici bi bili dužni da taj predlog sprema, ako ne bi hteli da izgube svoje zvanje. Pošto bi se zakonski predlog jednom sastavio, parlament ne bi imao vlasti da što u njemu menja, nego samo da ga primi ili odbaci; ili ako ga u nečem ne bi odobrio, da ga pošalje natrag odboru na novo promatranje. Odbornike bi postavljala kruna, ali oni bi ostajali u zvanju za neko određeno vreme, recimo za pet godina, osim ako bi bili uklonjenji sa zvanja na zahtevanje dvaju domova parlamenta, a iz uzroka: ili što bi se lično rdjavo vladali (kao u slučaju sudija), ili što ne bi hteli da sastave zakonski predlog koji bi parlament iskao. Pošto bi prošlo pet godina, svaki član odbora prestao bi bi služiti u zvanju, osim ako bi ponovo nanovo postavljen bio. Tako bi se imalo zgodna nacina, da se oslobodi onih, za koje se ne bi naslo da su za svoje dužnosti dorasli, pa da se novi i mladi duhovi u odbor dovedu.

Nužnost nekog naredjenja koje bi tome odgovaralo, osećala se već u atinskoj demokratiji. Tu, u vreme svoje najpunije snage, narodna skupština mogase istina izdavati psefizme (ponajviše odluke o prostim predmetima politike), ali zakone, tako nazvane, moglo je praviti ili menjati samo drugo jedno telo, koje je manje članova imalo, a koje se svake godine obnavljalo. Članovi tog tela nazivali su se nomoteti; a njihova dužnost bila je da za—**kraj 88. strane.**

kone i u skupu pretresaju (reviduju), i da ih u saglasnosti među sobom održavaju. U engleski ustav veoma je teško uvesti i jedno naređenje koje je i po obliku i u bitnosti novo; ali se srazmerno malo odvratnosti oseća prema postizanju novih celi sretstvom primene postojećih oblika i predanja. Meni se čini, da bi se moglo naći sredstva, da se ustav tom važnom popravkom obogati, služeći se skupštinom lordova. Odbor za spremanje zakonskih predloga po sebi ne bi bio veća prinova u ustavu, nego što je ustanova za administraciju zakona o nadgledanju siromaha, ili odbor za ograde. Ako bi se sa pogledaom na veliku važnost i dostojanstvo zvanja, postavilo kao pravilo, da svaka ličnost koja bude postavljena za člana zakonodavnog odbora, ako ne bi bila zbačena sa zvanja na zahtevanje parlamenta, bude vlastelin (a Peer) za života, verovatno je: da bi onaj isti zdravi razum i ukus, koji sudske poslove vlastele ostavlja u praktici isključnoj brizi pravnika vlastelina, ostavio i posao zakonodavstva stručnim zakonodavcima, izuzev pitanja koja obuhvataju politična načela

i politične interese; da bi zakonske predloge koji izlaze iz skupštine lordova, uvek ti stručni zakonodavci sastavljali; da bi vlada predala ovima da oni sastavljaju sve njene zakonske predloge; pa da bi i privatni članovi narodne skupštine malo po malo našli da je dobro, i da daje izgleda da će njihove mere kroz oba doma lakše proći, ako ih oni ne budu kao zakonske predloge podnosili neposredno skupštini, nego budu iskali dozvoljenje da ih uvedu i predadu zakonodavnom odboru. Jer skupštini bi, naravno, bilo slobodno, da uputi na promatranje onome odboru ne samo predmete za sebe, nego i svaki poseban predlog, ili sastav zakonskog predloga u opširnosti (in extenso), ako bi se koji član osećao da je sposoban, da ga spremi onako kao što može proći; a skupština bi bez sumnje svaki takav sastav odboru uputila, pa bilo samo i kao gradju , i zbog korisnih saveta koje bi on u–**kraj 89. strane.**

sebi sadržavao; kao što bi na isti način postupila i sa svakom popravkom, ili primedbom, koju bi koji član skupštine pismeno predložio, pošto bi koji predlog iz ruku odbornika izišao. Menjanje zakonskih predloga odborom u kome bi cela skupština učestvovala, prestalo bi, ne formalim uviđanjem, nego izobicajenjem; pravo se ne bi napustilo, nego bi se metnulo u jednu istu oružnicu sa kraljevim *veto*, sa pravom odobravanja poreza , i sa drugim starim oruđima političkog vojevanja, za koje niko ne želi da ih vidi upotrebljena, ali od kojih i niko nije voljan da se rastavi, iz straha da se ma kad neće naći, da ona još u kakvom vanrednom slučaju trebaju. Takvim narednjima zakonodavstvo bi zauzelo svoje pravo mesto, kao delo za koje se ište sposobnosti, stručne nauke i iskustva; a ujedno bi se potpuno sačuvala najvažnija sloboda naroda, a to pravo ovoga; da nad njim vladaju samo zakoni koje su odobrili njegovi izabrani predstavnici; to pravo dobilo bi još više vrednosti, počem bi se oslobodilo od onih težkih, ili neizbežnih nezgoda, što ga sad prate u obliku neznačnog i rđavo smišljenog zakonodavstva.

Pravi zadatak jednoj predstavničkoj skupštini nije da ona sama vlada i upravlja, za što je ona sasvim nesposobna, nego da bdi i kontroliše nad vladom, da svetlošću javnosti rasvetljuje poslove ove, da je nagoni da potpuno izlaže i opravdava sve od tih poslova, koje bi ovaj ili onaj građanin kao sumnjive smatrao; da ih osuđuje ako nadje da su za osuđenje, i ako oni što su na vladi, zloupotrebe vlast koja im je poverena, ili je izvršuju na način koji dolazi u protivnost sa zdravim suđenjem naroda, da ih ukloni sa zvanja, i da izrečno ili u delu postavi druge na njihovo mesto. To je zaista zamašna vlast i dovoljno jemstvo za slobodu naroda. Uz to parlament ima još jedan zadatak, koji upravo nije manje važan od prvog; a to: da bude ujedno i narodni odbor za žalbe, i narodni sabor za mnjenja: polje na kome–**kraj 90. strane.**

ce se ne samo opste mnjenje naroda, nego i mnjenje svakog dela naroda, pa ukoliko je moguće i svake odlične ličnosti iz njegove sredine, u punoj svetlosti razviti, i većanje izazvati; na kome svaka ličnost u zemlji može računati, da će naći i koga ko će izraziti njeno mišljenje onako isto, ili jos i bolje, nego što bi ona sama izraziti mogla, i to ne samo pred prijateljima i privrženicama, nego i pred licem protivnika, protiv čijih navoda njeno mnjenje treba da se održi; na kome će oni čije se mnjenje nadvlada, osećati se zadovoljeni što je ono saslušano, pa je odbačeno ne iz gole samovolje, nego iz razloga koji se smatraju za pretežnije, te se kao takvi predstavnicima vecine naroda preporučuju; na kome svaka partija, ili svako mnjenje u zemlji, može svoju snagu odgledati, i otresti se svake zabljudе o broju ili o sili svojih protivnika; na kome mnjenje koje ovlada u narodu,

proglašuje sebe kao vladajuće, i postavlja u red svoje branioce pred licem vlade, tako da ova može i mora da mu ustupi na prosti proglas njegove snage, a bez pravog upotrebljenja ove; na kome se državnicima najpouzdanijim znacima mogu uvereti: koji su osnovi mnjenja i snage u napredovanju, a koji u padanju, a to im daje mogućnosti da udešavaju svoje mere sa pogledom ne samo na sadašnje potrebe, nego i na buduće težnje. Predstavičkim skupštinama često prebacuju njihovi neprijatelji, da su one sastanci za prosti razgovor i *brbljanje*. Jedva da ima podsmeha koji je manje na svom mestu, nego što je taj. Ja ne znam čime bi jedna predstavnička skupština mogla da bude od veće koristi, nego govorom, kad je veliki, opšti interes zemlje predmet govora, i kad svaki stav govora izražava mnjenje ili kakvog važnog skupa ljudi u narodu, ili kakve ličnosti kojoj je neki takav skup svoje poverenje poklonio. Mesto na kome se svaki interes i svaka boja mnjenja u zemlji može, pa još i sa strašću, braniti pred licem vlade i sviju drugih interesa i mnjenja, i na kome se ovi mogu prinuditi da—**kraj 91. strane.**

svako mnjenje saslušaju, pa ili da se s njim saglase, ili da kažu jasno zašto se ne saglašuju, takvo mesto bilo bi već po sebi, ako ni kojoj drugoj celi odgovaralo ne bi, jedna od najvažnijih političkih ustanova, kakve samo igde može da bude, i jedan od najvećih blagoslova slobodne vlade. Na takav „razgovor“ ne bi se nikad sa malim uvažanjem gledao, ako se ne bi dopustilo da on „radnji“ smeta; a on ne bi nikad radnji smetao, ako bi skupštine znale i priznavale; da su razgovor i većanje njihov pravi posao, jer *radnja*, kao plod većanja, jeste zadatak, ne jedne mešovite skupštine, nego lica stručno izučenih za nju; dalje, da je pravi poziv jednoj skupštini, da pazi da takva lica budu pošteno i razumno izabrana, a da se dalje ne meša u njihove poslove, osim ukoliko je pitanje o neograničenom pravu predlaganja i kritikovanja, ili o davanju i odricanju poslednjeg pečata narodnog odobrenja. Samo u nedostatku te razumne uzdrživosti mogu narodne skupštine pokušavati da rade što one ne mogu dobro uraditi – da rade poslove vlade, i da prave zakone, i da se u mnogome same postavljaju na mesto pravog mehanizma; tu tada, naravno, svaki čas koji se u razgovoru provede, jeste čas koji se pravome poslu oduzima. Ali baš ono, što čini da su takve skupštine najnesposobnije za poslove zakonodavnog saveta, čini da su one tim bolje za svoj drugi posao; a to je: što one nisu izbor najvećih političkih duhova u zemlji, iz čijih bi se mnjenja malo sa pouzdanošću izvesti moglo o mnjenju samoga naroda, nego su, kad su pravilno sastavljene, verna slika svakog stupanja umnosti u narodu, umnosti koja je uopšte ovlašćena da daje glasa u javnim poslovima. Njihov je zadatak: da označuju potrebe, da budu organ za narodna zahtevanja, ognjiste za pretres sviju mnjenja o javnim poslovima, i velikim i malim; i, uz to, da kritikom, a po potrebi i odricanjem svoje potpore, ograničavaju one visoke javne zvaničnike, koji državne poslove u stvari rukovode, ili koji postavljaju one zva—**kraj 92. strane.**

ničnike što te poslove rukovode. Samo gde se radnja predstavničkih skupština u te razumne granice svede, moćiće se koristi narodne kontrole sjediniti sa ne manje važnim potrebama vičnog zakonodavstva i vične administracije potrebama koje postaju sve važnije što se više i mnogostručnije ljudski poslovi množe i šire. Da bi se ti blagosovi sjedinili, nema drugog sretstva, nego da se odele poslovi koji ujamčuju prve, od poslova koje bitno ištu druge; da se posao kontrole i kritike odvoji od pravog rukovodjenja poslova, pa da se pri poveri predstavnicima množine, a za

drugo da se osigura, pod strogom odgovornošću prema narodu, stečeno znanje i izvedžbana umetnost stručno izučene i iskrene nekolicine.

Predhodnome većanju o poslovima koji pripadaju suverenskoj predstavničkoj skupštini naroda, treba da sleduje ispitivanje onih poslova, koji pripadaju potčinjenim ili predstavničkim skupštinama, što treba da postoje za celi koje se tiču samo mesta. I takvo ispitivanje sačinjava jedan bitni deo ovog spisa; ali više razloga ištu da se ono odgodi, dokle ne promotrimo kako da se najshodnije celi sastavi velika predstavnička skupština, koja je opredeljena da kao suveren kontroliše izvršenje zakona i administraciju opštih poslova naroda. —**kraj 93. strane.**

(STRANE 94. do 112. nisu prekucane)

Glava VII

O PRAVOJ I LAŽNOJ DEMOKRATIJI. PREDSTAVNIŠTVO SVIJU I PREDSTAVNIŠTVO VEĆINE

Videli smo, da opasnosti kojima je predstavnička demokratija izložena, jesu dvojake: opasnost nekog stupnja umnog razvitka u predstavničkom telu, i u narodnom mišljenju koje to telo kontroliše; i opasnost staležnog zakonodavstva sa strane brojne većine, kad je ova sva iz istog staleža sastavljena. Sad imamo da promotrimo, koliko je mogućnosti da se demokratija uredi tako, da se, bez stvarnog oštećivanja značajnih koristi demokratijeve vlade uklone ova dva velika zla, ili bar da se ona smanje, u meri koja se samo ljudskom moći izučavanja dokučiti može.

Običan način kojim se to postići misli, jeste: Da se demokratski značaj predstavništva ograniči, time što će se više ili manje ograničiti pravo glasanja. Ali ima nešto što pre svega na umu imati treba, i što, kad se dostojno oceni, znatno preinačava okolnosti, za koje se predpostavlja, da čine da je takvo ograničenje nužno. I potpuno jednaka demokratija, u narodu u kome jedan jedini stalež brojnu većinu sačinjava, ne može da bude slobodna od izvesnih zala; ali ta zla znatno se otežavaju ovom istinom: da demokratije koje danas postoje, nisu vlade jednakosti nego su, na korist gospodarećem staležu, sistematična nejednakost. Dve veoma različite ideje obično se stešavaju pod imenom demokratije. Čista ideja demokratije, po svome opredeljenju jeste: da ceo (kraj 113)

narod, predstavljen na osnovu jednakosti, vlada nad celim sobom. A kao što se obično do sad pojimala, i kao što se do sad praktikovala, demokratija znači: da nad celim narodom vlada prosta većina naroda, isključno predstavljena. Prva znači isto što i jednakost sviju građana, a poslednja koja se čudnovato sa tom jednakošću smešava, jeste vlada povlaste na korist brojne većine, koja u delu jedina ima glasa u državi. To je neizbežna posledica načina na koji se sad glasovi sabiraju, i pored koga manjina sasvim uobraženo prava glasa imaju.

Zaplet ideja tu je veliki, ali je tako lako navesti da čisto te ideje, da bi se dalo misliti, da bi dosta bilo, da se stvar i najpovršnije označi, pa da je svaki iole uviđavan duh u njenoj pravoj svetlosti sagledati može. Što to nije tako, ima se prepisati sili običaja; ovaj čini da najprostija ideja, ako nije bliže poznata, ovako teško ulazi u duh, ili i ona koja je mnogo zapletenija. Da manjina mora popustiti većini, manji broj većem, jeste već poznata ideja; pa prema tome i ljudi misle: Da nije nužno dalje razmišljati, i njima ne pada na um, da ima nekog srednjeg puta između dopuštanja manjem broju da bude onako isto snažan kao i veći, i potpunog zbrisavanja manjeg broja. U jednom predstavničkom telu koje zbilja veća, manjina mora biti naravno biti nadvladana; a u jendoj demokratiji (počem mnjenja birača kada ih se oni tvrdo drže opredeljuju mnjenja predstavničkog tela) većina će, sredstvom svojih predstavnika nadglasati i nadvladati manjinu i njene predstavnike. Ali sleduje li otuda, da manjina nikakvih predstavnika ne treba da ima? Za to što većina treba da nadvlada manjinu, mora li većina imati sve glasove, a manjina ni jednoga? Je li nužno da manjina ne bude ni saslušana? I ništa drugo ne može jedno razumno stvorenje sa tom nenužnom nepravdom pomiriti, nego običaj i staro udruženje ideja. U jednoj zbilja jednakoj demokratiji bio bi svaki deo naroda predstavljen, i to ne nesrazmerno, nego srazmerno. Većina birača imala bi uvek većinu predstavnika; a manjina birača imala bi uvek manjinu predstavnika. Računaći čoveka na čoveka, manjina bi onako potpuno predstavljena bila, kao i većina. A dokle manjina predstavljena tako nije, tu nema vlade jednakosti, nego ima vlade nejednakosti i povlastica; tu jedan deo naroda (kraj 114.)

gospodari nad ostalim; tu se jednom delu narodu ne da da u jednakosti meri i pravedno utiče u predstavništvo, protivno svima načelima pravedne vlade, a više svega protivno načelu demokratije, koja nepoveda jednakost kao svoj pravi koren i svoju pravu osnovu.

Nepravda i povreda načela nisu manje javne zato, što oni koji od njih stradaju jesu u manjini; jer u kome društvu ovaj ili onaj pojedinac ne vredi koliko i svaki drugi pojedinac, tu nema jednakoga prava glasa. Ali nije to samo manjina što strada. Demokratija tako ustanovljena, ne dostiže ni svoju vidnu celj, a to je da vlast vlade i svima slučajima brojnoj većini u ruke preda. Ona čini nešto sasvim drugo; ona daje vlast većini većine, koja može da bude, i često jeste, samo manjina celine. Sva načela najbolje se ispituju primerima krajnosti. Pretpostavimo dakle da u jednoj zemlji u kojoj vlada jednako i opšte pravo glasanja, ima osporenog izbora u svakom izbornom krugu, i da se svaki izbor obavlja malom većinom. Parlament tako sastavljen predstavlja malo više nego prostu većinu naroda. Taj parlament preuzima poslove zakonodavstva, i usvaja važne mere prostom većinom svojih članova. Kakva jemsta ima tu, da su te mere saglasne sa željama većina naroda?

Skoro polovina birača, pošto je nadglasana na mestu izbora, nije imala uopšte nikakva uticaja na odluku; i svi ti birači mogu biti, i većina njih po svoj prilici jestu, protivni rečenim merama, jer su glasali protiv onih, koji su te emre uveli. Od ostalih birača, skoro polovina njih izabrali su predstavnike koji su, po našoj pretpostavci, (kraj 115.)

protivni istih mera glasali. Mogućno je, dakle, a nije i neverovatno, da je samo manjini naroda bilo ugodno mnjenje koje je nadvladalo, premda ta manjina sačinjava većinu onog dela naroda, koji je ustanovama zemlje do gospodarećeg staleža podignut. Ako bi demokratija značila izvesno gospodarstvo većine, to gospodarstvo ne bi se moglo osigurati drugačije, nego kad bi se dopustilo da svaki pojedinac vredi jednako u opštem skupu. Svaka manjina koja bi se postavila, bilo namerno bilo samom igrom mašinerije, dala bi snagu ne većini, nego ma kojoj drugoj manjini.

Jedino što se na to suđenje odgovoriti može, jeste ovo: kao što razna mnjenja u raznim mestima vladaju, tako i mnjenje koje je u manjini u nekim mestima, ima većinu za sebe u drugima, a u skupu svake mnjenje koje postoji među biračima, dobija svoj pravi deo glasova u predstavnštvu. To je na blizu istini u današnjem stanju birača; kad to ne bi bilo, nesloge skupštine sa opštim čustvom zemlje, brzo bi na vidik izašla. Ali to ne bi bilo vaše istina, ako bi se pravo biranja na veći broj stanovnika rasprostrlo; a još manje bi to bilo istina ako bi se to pravo na ceo narod raširilo. Jer u tome slučaju većina bi se u svakom u mestu sastojala iz ručnih radnika; pa ako bi bilo pitanje koje bi se između tih radnika i ostalog naroda rešiti imalo, ni jedan drugi stalež ne bi mogao uspeti, da se ma gde njegov kandidat izbere. Nema li i sad već mnogo žalbe, da u svakom parlamentu znatan broj birača, koje žele i brinu se da budu predstavljeni, nemaju ni jednog člana u skupštini za kog su glasali? Je li pravedno da svaki birač od Merilibova mora biti predstavljen dvama kandidatima koje parohijske skupštine odrede, a svaki birač od Finsbura ili Lambeta onima koji koje (po opštem verovanju) mehandzije kandiduju. Birači kojima najviše visoko obrazovanih i javnim duhom oduševljenih ljudi u zemlji pripadaju, a to birači velikih varoša sad većinom ili nisu nikako (kraj 116.)

predstavljeni ili su rdjavo predstavljeni. Birači koji su u partijskoj politici na drugoj strani, ne na strani meštanske (lokalne) većine, nisu nikako predstavljeni. Od onih koji su na strani te većine, mnogo njih jesu lažno predstavljeni; a to što su morali za kandidata da prime onoga, koji je u njihovoj političkoj stranci najviše glasova imao, premda se njegove misli mogu razlikovati od njihovih u svakom pogledu. To stanje stvari jeste, u nekim pogledima, jos gore nego kad se manjini uopšte ne bi dopustilo da glasa; jer tada bi bar većina mogla imati člana koji bi pravo njeno mišljenje zastupao: dokle sada nužnost da se partija održi nepodeljena, iz straha da protivnici maha ne dobiju, nagoni sve da glasaju ili za onoga koji im se prvi sa bojom njihove partije predstavi, ili za onoga koga njihovi meštanski vođi kandiduju; a ovi, ako im odamo čast, koju oni vrlo retko zaslužuju, pretpostavljajući da njihov izbor ne biva pod uticajem njihovih ličnih interesa, moraju, da bi osigurali prikupljenje cele njihove snage, postaviti za kandidata onoga, protivu koga niko iz stranke ništa osobito navesti ne može,- a to čoveka bez svake odlične osobine, i bez ikakvog poznatog mnjenja, osim osnovnih načela stranke. Jasna primera tome daje republikanski savez

Severne Amerike; tu, kad se bira predsednik, najjača partija nikada ne sme postaviti kandidata ni jednoga od svojih najjačih članova, jer svaki od ovih, već time što je publici duže vremena pred očima bio, učinio je sebe odvratnim jednome ili drugome delu partije, te stoga njegovo ime ne daje onoliko sigurnosti da će za sebe sjediniti sve glasove partije, koliko ime onoga o kome publika nikad ništa nije čula pre, nego što je on za kandidata proglašen. I tako, onog koga i najjača partija izbere, predstavlja može biti pravu želju samo onog uzanog okrajka, kojim ta partija drugu brojno nadmaša. Svaki odeljak partije čija je potpora za uspeh nužna, može da postavi veto protiv kandidata. Svaki odeljak (kraj117.)

koji se upornije drži od ostalih, može prinuditi sve druge da usvoje njegovog kandidata; a pretežnija izdržljivost, naćiće se, po nesreći, češće kod onih koji ostaju stalno za ljubav svog sopstvenog interesa, nego kod onih koji su izdržljivi za ljubav javnog interesa. Izbor većine opredeljivaće se, dakle, po svoj prilici, onim delom birača, koji je najstrašiviji, najtešnjeg srca i pun predrasuda, ili koji se najupornije drži isključivog staležnog interesa; u tome slučaju biračka prava manjine ostaju bez koristi za one celji za koje se glasovi daju, i služe samo da bi ce većina naterala, da primi kandidata najslabijeg ili najgoreg dela svojih članova.

Da mnogi, priznavajući ta zla, smatraju ih kao cenu koja se mora platiti za jednu slobodnu vladu, to nikako nije čudno; do skoro to beše mnenje sviju prijatelja slobode. Ali, običaj da se prelazi preko tih zala kao da protivu protiv njih ne bi bilo pomoći, postao je tako ukorenjen, da mnogi izgledaju kao da su izgubili sposobnost, da glede na njih kao na nešto protivu čega bi se oni hteli pomoći, samo kad bi mogli. Od očajavanja o pomoći vrlo često je samo jedan korak do odricanja samoga zla, protivu koga bi pomoći trebalo; a otud dolazi odvratnost protivu predloga islica Ljudi su tako oguglali na zla, da osećaju da bi bilo nerazumno, ako ne nepravno, protivu njih žaliti se. Ali, dala se taz la izbeći ili ne, svakojako mora biti kratkovid prijatelj slobode onaj, čiji duh ona ne pritiskaju, i koji se ne bi radovao otkriću, po kome se od njih osloboditi može. Ništa bnije izvesnije, nego da snažno zbrisanje manjine nije nikako nužna ili prirodna posledica slobode; i da ono, daleko od svake sveze sa demokratijom, jeste sasvim protivno prvom načelu demokratije, po kome predstavništvo treba da bude u srazmeri sa brojevima. Jedna od bitnih potreba demoratije jeste, da manjine budu srazmerno predstavljene. (kraj118.)

Bez toga ne može da bude prave demokratije, nego može da bude samo lakše, prividne demokratije.

Onih koji su inekoliko uvideli i osetili snagu tih razloga, predlagali su razna sredstva, kojima bi se zlo, u većoj, ili manjoj meri, ublažiti moglo. Lord Džon Rosel, u jednome od svojih predloga za reformu, uveo je neku predohranu u kojoj bi izvesni okruzi tri birača birali, i po kojoj bi u tim okruzima svakom biraču bilo dopušteno da dade glas samo za dva kandidata. G. Dizreili, obnovio je u novim debatama, spomen na taj predlog, prebacujući, za njega onome koji ga je istakao; on kao da je mnenje, da se jednome konservativnome državniku pristoji, da pazi samo na sredstva, i da sa prezrenjem odreče svako sačustvovanje onome ko bi se, ma samo i jedan put, upustio u

mišljenje o celima⁵. Drugi su predlagali da se svakome biraču dopusti da glasa za samo jednog kandidata. Po svakom od tih planova, jedna manjina koja bi iznosila (kraj 119.)

onoliko, koliko iznosi jedna trećina birača u mestu ili još i niže, bila bi u stanju, ako ništa više pokušala ne bi, da bar jednog od triju članova izabere. Isto to postiglo bi se jos na bolji način, ako bi birač, kao što je predloženo u darovitom sastavu g. Džemsa Garta Maršala, zadržao sva tri glasa, ali bi mu bilo slobodno, da ih za sva tri za istog kandidata dade. Ti planovi, premda neizmerno bolji nego nikaki, opet su samo za nuždu a dostižu tek nepotpuno svoju celj; jer sve meštanske manjine koje iznose manje nego trećinu birača, pa ma koliko da bi one brojile, ostale bi nepredstavljene. Medjutim, mnogo je sažaljivati što ni jedan od tih planova nije u izvršenje uzet, jer da je ma koji od njih primljen, priznalo bi se pravo načelo, i spremio put za njegovu potpuniju primenu. Ali prava jednakost predstavnštva neće se postići, dokle god svi birači koji jednu misao dele, čim njihov broj dostigne srednji broj jednog okruga birača, pa ma gde u zemlji oni stanovali, ne budu vlastni da se jedno s drugim sjedinjavaju u celi izbora jednog predstavnika. Taj stupanj savršenstva u predstavnštvu izgledalo je kao nepraktičan, dokle jedan čovek od velikog dara, sposoban i za prostrane opšte poglede i za iznalazak praktičnih pojedinosti- g. Tomas Her- nije dokazivao njegovu mogućnost, nacrtav plan za njegovo ostvarenje, plan koji je donet u obliku sastava jednog parlimentskog akta, i koji ima skoro besprimernu zaslugu: da privodi u delo jedno veliko načelo vlade, načinom koji se približuje uzornom savršenstvu u pogledu na posebnu celj, dokle u isto vreme dostiže i više drugih celi, koje jedva da su manje važne.

Po tome planu, jedinica predstavnštva, broji birača koji bi bili ovlašćeni da imaju svog predstavnika, opredeli bi se onako kao što se obično opredeljuje srednji broj, a to ovako: ukupan broj onih koji (kraj 120)

glasaju, podelio bi se sa brojem članova skupštine: na svaki kandidat koji bi taj količnik glasova dobio, smatrao bi se kao izabran, ma koliki da bi bio broj birača koji bi u jednom mestu glasali. Glasovi bi se, kao i sad davali u pojedinim mestima; ali svakome biraču bilo bi slobodno da glasa za kog hoće kandidata, pa ma u kojem kraju zemlje da bi se ovaj za poslanika ponudio. Oni birači, dakle, koji ne bi želeli da budu predstavljeni ni jednim od meštanskih kandidata, mogli bi svojim glasom pripomoći izboru onoga, koji im se najbolje dopada od sviju kandidata u zemlji, koji su izjavili da bi rado primili izbor. Utoliko bi to učinilo, da postanu istinom u stvari biračka prava manjine, kojoj bi se inače u delu oduzimalo pravo glasa. Ali je važno da ne samo oni, koji

⁵ Ta besmislica g. Dazreili (od koje je ser Dzon Cakijeton naskoro našao prilike da se odvoji, što mu na veliku čast služi) jeste, među ostalim govoreći pimer: Kako malo konservativni vodi konserativna načela razumeju. I da ne tražimo od olitičkih stranaka onoliko vrline i uvidanosti koliko bi trebalo da imaju, pa da načela svojih protivnika mogu razumeti, i znati kada se ona primene, opet možemo reći da bi bio veliki napredak kad bi svaka stranka svoja sopstvena načela razumela i po njima radila. Dobro bi bilo za Englesku kad bi konservativci dosledno glasali za sve koservativno a liberali za sve liberalno. Tada ne bi imali tako dugo čekati stvarima hoje, kao danasnje i mnogo druge pažnje mere, jer su u znatnoj meri i jedno i dugo. Konservativci, kao stranka koja je po nagonu svoga bića najgluplja, imaju da odgovaraju za najveće grehove te struke; a žalosna je istina ovo: kad bi se ma kakva mere predložila o nečemu što je u istini, u dalekome smislu konservatino, pa bi i liberali bili voljni da glasaju na to, velika gomila konservativaca birali bi se slepo na stvar, te bi sprečila prićanje predloga.

neće da glasaju ni za jednog meštanskog kandidata, nego i ni koji glasaju za koga od ovih, pa ostanu u manjini, budu u položaju da na drugome mestu nadju predstavnika koga u svome sopstvenom okrugu nisu uspeli da dobiju. U toj celi predlog naredjuje, da svakome biraču bude slobdno, da na svojoj glasačkoj listi, pored onog imena koje on svima drugima predpostavlja, zapiše još i druga imena. Njegov glas uvek bi se računao samo za jednog kandidata; ali ako kandidat koga je on na prvo mesto stavio, ne bi bio izabran, počem ne bi dobio koliko treba glasova, onaj koga je on na drugome mestu stavio, može biti da bi sretnije prošao. On bi mogao raširiti listu na veći broj kandidata, po redu kao što bi on jednoga drugome predpostavio; tako da i onda, kad imena koja na čelu liste stoje, ili ne mogu da dobiju koliko treba glasova, ali mogu da ih i bez njegovog glasa dobiju, - i tada još njegov glas može da se upotrebi za drugog kog kandidata, čiji bi izbor on hteo da potpomaže. Da bi se dobio broj poslanika koji se ište pa da skupština potpuna bude, i da se ne bi dalo da veoma popularni kandidat privuku na (kraj121)

svoje ime skoro sve glaosve, nužno je da se ni jednome kandidatu, pa ma koliko on glasova dobio, ne računa za izbor više nego samo koliko se ište glasova; ostalima od onih koji su za njega glasali, da se glasovi uračunaju za onog kandidata, koji je na njohovim listama na najbližem mestu zapisan, kome ti glasovi trebaju, i koji pomoću njih može da bude izabran. Da bi se opredelilo, koji od glasova što ih jedan kandidat dobije, da se uračunaju za njegov izbor, a koji da se uzmu u račun za druge, predloženo je piše metoda, koje mi ovde nećemo pretresati. On bi dobio, naravno, glasove sviju onih, koji ne bi hteli da drugačije budu predstavljeni, a što se tiče ostalih, izvlačenje kocke, u nedostatku boljeg načina, bilo bi neosporno sretstvo. Glasačke liste donosile bi se kakvoj usredjenoj vlasti; tu bi se glasovi brojali, pa utvrdjivao broj prvih, drugih, trećih i daljih glasova, datih za svakog kandidata, i koji god bi od ovih koliko treba glasova, datih za svakog kandidata, i koji god bi od ovih koliko treba glasova dobio. Tome bi se to priznalo, dokle se ne bi popunio potreban broj poslanika za skupštinu; prvi glasovi predpostavljali bi se drugima, drugi trećima, i tako dalje. Glasačke liste, i sve što u račun dolazi postavljalo bi se na javna mesta, dostupna svima kojih se stvar tiče: pa ako ma ko od ovih kojih su dobili potreban broj glasova, ne bi bio uvršćen medju one koji su izabrani, bilo bi mu u vlasti da to lako dokaže. To su glavne crte plana. Za bliže saznanja njegove vrlo proste mašinerije, moram uputiti na g. Horeon spis „o izboru predstavnika“ (to je mala knjiga, predana javnosti 1859)⁶, i na knjižicu g. Henria Fauseta, predanu javnosti u 1830 pod nazivom: „g-na Hera predlog o reformi,naložen prostije i razjašnjen⁷“; (kraj122)

Ovaj poslednji jeste vrlo jasan i kratak izlog plana, sveden na svoje najprostije osnove; tu su izostavljena neka originalna opredeljenja g. Hera, koja, ma da su po sebi uputna , smatrahu se kao da više oduzimaju prostoti plana nego što daju njegovoj praktičnoj koristi. Što se više ti poslovi izučavaj , tim će jači upečatak, to smem unapred da kažem, imati potpunu izvršivost plana i njihove vanredne koristi. Ovo su takve i toliko ih na broju ima, da one, po mom uverenju, uvršćuju plan g. Hera među najveće popravke, koje su ikada učinjene u teoriji i praktici vlade. Pre svega taj plan osigurava, da će svako odeljenje biračkog skupa biti predstavljeno srazmerno

⁶ *Treatine of the Election of Repeentaties*, by Tomas Hare, u drugome izdanju, što je nedavno izašlo, g. Her učinio je važne popravke u nekima od posebnih naređenja.

⁷ *Mr Hare's Reform Hill simplified and explained bz Henry Faweall*

brojevima, i to samo ne dve velike stranke, može biti sa nekolikim znatnim manjinama odeljenja u ponekim mestima, nego svaka manjina u celom narodu, koja bi bila tolika na broju, kolika treba da bude, pa da, po nečelima jednake pravde, ima pravo na jednog predstavnika. Pa onda ni jednog birača ne bi, kao sad, predstavljao po imenu neko koga on nije izabrao. Svaki član skupštine bio bi predstavnik birača, koji jednu misao dele. On bi predstavljao hiljadu birača, ili dve hiljade, ili pet hiljada, ili deset hiljada, onoliko, koliko bi propisano bilo, i to birača koji bi, ne samo glasali za njega, nego bi ga izabrali bili, iz cele zemlje, a ne tek između dvojice ili trojice može biti sumljivih kandidata, koji bi im kao jedini izbor mogli da budu ponudjeni u njihovim mestima. U tom odnosu sveza između birača i predstavnika bila bi od one snage i vrednosti, o kojoj mi sad nikakva iskustva nemamo. Svaki od birača osećao bi se lično, kao istovetan sa svojim predstavnikom, a svaki predstavnik, kao istovetan sa svojim biračima. Svaki birač koji bi glasao za njega, učinio bi to: bilo što bi taj između sviju kandidata da za parlament bio onaj, koji najbolje izražava njegove (biračeve) misli, bilo što bi on bio jedan od onih, čije sposobnosti i (kraj123) karakter birač najviše poštuje, i kojima on najradije poverava da za njega misle. Član parlamenta predstavljao bi ljude, a ne samo cigle i kamenje varoši, predstavljao bi same birače, a ne samo nekoliko odbornika i otmenih u parohiji. A međutim, sve što bi bilo vredno da se sačuva u zastupanju mesta, bilo bi sačuvano. Mada parlament jednog naroda treba da ima što manje posla sa čisto meštanskim odnosima, opet, dokle on sa ovim posla ima, treba da bude u njemu članova, koji će naročito imati da paze na interes svakog važnog mesta, i ovih bi tu uvek bilo. U svakom mestu koje bi moglo sabrati u sebi propisani broj glasova, većina bi uopšte volela da bude predstavljena kojim čovekom iz svoje sredine, čovekom koji poznaje mesto, i stanuje u ovome, ako bi se samo među kandidatima nalazilo takvog čoveka, koji bi i inače bio sposoban za predstavnika. A o glavito bi manjine, koje same ne bi bile u stanju da izaberu meštana za predsednika, tražile izvan svog mesta, kandidata za kog bi bilo izgleda, da će pored njihovih još i drugih glasova dobiti.

Od sviju načina za sastavljanje jednog narodnog predstavništva, ovaj daje najviše sigurnosti za duhovne sposobnosti koje je vredio želeći u predstavnicima. Sada, kao što je opšte priznato, postoje za svakoga, koji samo dara i sposobnosti ima, sve teže da dobije mesto u narodnoj skupštini. Jedini koji mogu uspeti da budu izabrani, jesu oni koji imaju uticaja u mestu izbora, ili oni koji raskošnim troškovima sebi put krče, ili koji na poziv trojice ili četvorice trgovaca, ili javnih pravozastupnika, šilje koja od dveju velikih partija, iz njihovih londonskih klubova, kao ljude u čiji se glas partija u svim okolnostima može pouzdati može. Po g. Hereovom sistemu, oni koji ne bi voleli meštanske kandidate, bili bi vlastni da svoje glasačke listiće ispune izborom između sviju ovih kandidata, koji su u narodu na glasu, i čija bi opšta politička načela oni (kraj124)

delili. I tako, skoro svaki onaj koji se ma kojim načinom pošteno odlikovao, imao bi izgleda da dobije potreban broj glasača, pa ma bio i bez uticaja u mestu izbora, i ma da ne bi zadao veru nikojoj političkoj stranki; a ohrabreni takvim izgledom, takvi ljudi izlazili bi, po svoj prilici, kao kandidati u broju o kome se do sada snevalo nije. Stotine sposobnih ljudi koji nezavisno misle, i

koji nemaju nikakvih izgleda, da većinom ma kog postojećeg biračkog kruga izabrani budu izašli su na glas svojim spisima , ili drugim radom na polju opšte koristi, i stekli su u skoro svakom okrugu kraljevine po nekoliko prijatelja, pa kad bi se svaki glas koji bi za njih ma u kom mestu dao, mogao uzeti u račun za njihov izbor, oni bi mogli da dobiju potreban broj glasova. Nikojim drugim načinom , koji bi se mogao navesti, ne bi se imalo toliko izvesnosti, da će parlament sjediniti u sebi pravi cvet otadžbine.

I taj sistem izbora, ne samo da bi glasovima koje bi manjine dale, podigao na viši stupanj duhovnu snagu narodne skupštine. I većine morale bi da traže za svoje predstavnike ljude od više duhovne moći. Ako oni koji većinu sačinjavaju , ne bi duže bili svedeni na Hobsonov izbor, po kome imaju ili da glasaju za kandidata koga predlaže njihov meštanski vodja, ili nikako da ne glasaju; ako bi kandidat koji meštanski vodja predlaže, imao da izdrži konkurenciju, ne samo kandidata manjine , nego sviju ljudi koji su na glasu u zemlji i koji bi imali volje da služe otadžbini; onda ne bi više bilo moguće, da se nameće biračima kandidat koji se prvi predstavi sa znamenicom (lozinkom) partije u svojim ustima ili sa tri ili četiri hiljade funata sterlinga u svom džepu. Većina bi nastavila da ima kadidata koji je dostojan njenog izbora, ili bi dala svoje glasove na drugu stranu, a manjina bi nadvladala. Robskome zavisenju većine od onog dela svoga broja, koji (kraj125)

najmanje uvažnja zaslužuje, učinio bi se kraj; a koji su najbolji i najsposobniji medju odlikovanima u mestu, bili bi na pravom mestu predloženi, a gde bi moguće bilo, i onakvi ljudi koji bi od tog mesta i dalje lepo poznati bili , tako da bi bilo izgleda , da će se njihove meštanske snagu ukrepiti glasovima iz drugih biračkih okruga. Okruzi birača otimali bi se za najbolje kandidate i nadmetali bi se jedni sa drugima koji će, izmedju kandidata koji poznaju mesto i koji imaju sveza sa ovim. Izabrati one koji bi u svemu drugom odlikovani bili.

Prirodna težnja predstavničke vlade, kao i današnje civilizacije, upravlja se ukupnoj srednjoj sposobnosti; a ta težnja povećava se svakim svodenjem i širenjem prava glasa, jer to svodenje i širenje izlaze na ovo: da se glavna vlast preda u ruke staležima koji sve niže i niže zaostaju ispod najvišeg stupnja prosvete u društvu. Ali mada viši karakteri i duhovi moraju u manjini ostati, velika je razlika , da li će ili neće ovi biti čuveni. U lažnoj demokratiji, koja u mestu da daje predstavništvo svima, daje ga samo meštanskim većinama, glas prosvećene manjine može da nema nikakvih organa u predstavničkoj skupštini. Priznata je istina da u Američkoj demokratiji, koja je po tom pogrešnom obrascu ustanovljena, visoko obrazovani članovi društva (izuzimajući one koji su bili gotovi da žrtvuju svoje sopstvena mnjenja i načine sudjenja, pa da postanu uslužna orudja onima koji u znanju niže od njih stoje) i ne nude kao kandidati za kongres, ili za državne zakonodavne skupštine; tako je izvesno da za njih ne bi bilo izgleda da budu izabrani. Da je takva misao, kao što je g. Hereova, srećom došla na pamet, prosvećenim i rodoljubivim osnivaocima Amerikanske republike, savezničke i državne skupštine dobile bi u svoju sredinu mnoge od tih odlikovanih muževa, i demokratija bi bila pošteđjena od najvećeg pre- (kraj126)

bacivanja i od najopasnijih zala. Protiv toga zla sistem ličnog zastupanja, kao što ga je predložio

g. Her, skoro je izvesno sredstvo manjina obrazovanih duhova, rasturena po raznim mestima birača, sjedinila bi se, da bi, srazmerno svome broju, izabrala, koliko treba predstavnika, medju najsposobnijim ljudima u zemlji. Obrazovani duhovi imali bi neodoljive potrebe, da takve ljude izaberu, jer nikojim drugim načinom ne bi oni mogli učiniti, da njihova mala brojna snaga nešto važno znači. Predstavnici većine, bili bi po tom sistemu boljih svojstava, ali oni ne bi duže celo polje sami imali. Oni bi, istina, brojno nadmašili druge, u koliko bi jedan stalež birača brojno nadmašio druge staleže u zemlji; oni bi ih mogli uvek nadglasati, ali oni bi govorili i glasali u njihovom prisustvu, i bili bi izloženi njihovoj kritici. Čim bi se pokazala kakva razlika u mnjenju, oni bi imali da na razloge obrazovane nekolicine odgovaraju razlozima, bar prividno takodje snažnim; a počem ne bi mogli, kao oni koji govore ljudima jedne misli, prosto pretpostaviti da oni imaju pravo, moglo bi im se ponekad dogoditi da postanu ubedjeni, da nemaju pravo. Kao što bi oni bili uopšte dobre namere (jer toliko se može razumno očekivati od pošteno izabranog narodnog predstavnništva) njihovi sopstveni duhovi sve bi se više uzdizali uticajem duhova s kojima bi bili u dodiru, ili u samoj borbi. Oni koji se bore za nepopularne doktrine, ne bi iznosili svoje razloge samo u knjigama i povremenim spisima, što ih samo njihova sopstvena stranka čita; oni koji se jedno protivu drugog bore, sretali bi se lice u lice i ruku u ruku, te bi se dala lepo upotrebiti njihova duhovna snaga, u prisustvu otadžbine. Tada bi izišlo na vidik, da li bi mnjenje koje je pobedilo brojem glasova, pobedilo i kad bi se glasovi nesamo brojili, nego i ocenjivali. Gomila ima često pravog nagona za odlikovanje sposobnog čoveka, kad ovaj ima samo sredstva da svoju (kraj127) sposobnost na pravome polju pred gomilom razvije. Ako takav čovek ne dodje do pune važnosti svoje, to se ima pripisati ustanovama ili običajima, što ga drže izvan kruga u kome bi vidjen bio. U starim demokratijama nije bilo nikakva sredstva, da se jedan sposoban čovek drži izvan kruga u kojem bi vidjen bio: govornica beše mu otvorena, a nije mu trebalo ničijeg dozvoljenja, da bi postao javni savetodavac. Tako nije u jednoj predstavničkoj vladi; i najbolji prijatelji predstavničke demokratije jedva da mogu biti bez brige; da Temistokli ili Demosteni, čiji bi saveti narod spasili, mogu da za celog života ne budu u stanju dobiti mesto u parlamentu. Ali, ako se mesto u predstavničkoj skupštini može osigurati i samo nekima od prvih duhova u zemlji mada bi svi ostali bili samo srednje sposobnosti, uticaj tih rukovodećih duhova sigurno bi se uvek dao osetiti uopštem većanju, pa baš i da bi se znalo, da su u mnogome protivni narodnome mišljenju i osećanju. Ja ne mogu zamisliti nikoji način, kojim bi se mesto takvim duhovima u predstavničkoj skupštini tako pozitivno osiguravalo, kao što se osigurava načinom koji je g. Her predložio.

Taj deo skupštine bio bi i dobar organ za jedan veliki društveni posao, za koji se ni u jednoj postojećoj demokratiji naročito pobrinulo nije, ali koji ni u jednoj vladi ne može trajno ostati neizvršen, a da time ta vlada ne bude osudjena na neizbežno izopačenje i upropašćenje. To se može nazvati radnja antagonizma. U svakoj vladi ima neke sile jače od sviju ostalih, i ta sila koja je najjača, teži neprestano da postane jedina sila. Nešto u nameri, nešto nesvesno, ona neprestano teži da sebi sve druge sile pokori; i ona ne može da bude zadovoljna dokle god ima čega što se trajno pred njom usprava, ili dokle god ima kakva uticaja koji nije u saglasnosti sa njenim duhom. Pa ako ona uspe da sve protivne uticaje uguši, i da sve po svome kalupu

(kraj128)

dotera, onda napredovanje u toj zemlji prestaje, a propadanje nastaje. Ljudsko napredovanje jeste proizvod mnogih činjenica, a nijedna sila koja je ikada medju ljudima ustanovljena, nije mogla sve te činjenice u sebi sjediniti; pa i najsposobnija sila sadrži u sebi samo neke uslove dobra, a ostali uslovi, ako se hoće da se napredak produži, moraju se iz drugih izvora crpeti. Ni jedno društvo nije nikada moglo dugo napredovati, kad nije bilo borbe izmedju najjače sile u društvu i neke suparne sile: izmedju duhovnih i svetskih vlasti; izmedju vojnih ili vlastelinskih i industrijalnih staleža; izmedju pravovernih i verozakonskih reformatora. Kad je pobjeda na kojoj strani bila tako potpuna, da je njome kraj borbi učinjen, pa se nije nov sukob razvio, tada je nastala najpre ukočenost, pa onda propadanje. Gospodarstvo brojne većine jeste manje nepravedno, i uglavnome od manje štete, nego mnoga druga gospodarstva, ali njega prate iste opasnosti, koje prate i drugo gospodarstvo i još sa više izvesnosti; jer kada je vlada u rukama jednoga ili nekolicine, mnogi ostaju uvek kao suparna sila, koja može da ne bude toliko jaka, da druge kontroliše, ali čije mnjenje i osećanje jesu moralna, pa i društvena potpora svima koji se bilo na uverenja bilo iz protivnosti interesa, odupiru makojoj težnji gospodareće vlasti. Ali kad je demokratija na vrhu, nema toga jednoga i te nekolicine, koji bi bili toliko jaki, da bi različna mnjenja i povredjene ili opasnosti izložene interese podupirati mogli. Velika tegoba demokratske vlade kao da je do sad bila u ovome: kako da se dobije u demokratskome društvu ono, što su do sad davale okolnosti u svima društvima koja su se u pretežnosti nad drugima održala, a to: društvena potpora (point d'appui) za lični otpor protivu težnja gospodareće sile, potporna, prikupljajuća tačka, za mnjenja i interese na koje gospodareće javno mnjenje nemilo gleda. U nedostatku takve potpore, starija društva, pa i da-

(kraj129)

našnja, osim samo nekoliko njih ili su se raspala, ili su postala nepomična (šta znači da malo po malo sve gora postaju), a to zbog isključnog preovladjivanja samo jedne strane uslova društvenog i duhovnog blagostanja.

Sistem ličnog zastupanja može da odgovori toj velikoj potrebi, najsavršenijim načinom koji okolnosti današnjeg društva dopuštaju. Jedino u čemu se može tražiti neka dopuna, ili popunjavajuća ispravka, za nagone demokratske većine, jeste učevna manjina; ali po običnome načinu uređivanja demokratije, ta manjina nema nikakva organa, a po sistemu g Hera ona bi imala. Predstavnici koje bi sjedinjene manjine za parlamenat izabrale, dali bi taj organ u njegovom savršenstvu. Zasebno uređenje učevnih staleža, baš i da bi praktično bilo, probudjivalo bi uvek zavist, i moglo bi da ne bude vredjajuće samo ako bi sasvim bez uticaja bilo. Ali, ako bi najodabraniji ljudi tih staleža obrazovali neki deo parlamenta po istome pravu, po kome i drugi njegovi članovo-predstavljajući jednaki broj građana, jednaki brojni razlomak narodne volje-, njihovo prisustvo ne bi moglo nikoga vredjati, jer oni bi bili u najkorisnijem položaju, i da učine da njihova mnjenja i njihovi saveti o svima važnim predmetima budu čuveni, i da uzmu aktivnog učešća u javnim poslovima. Njihove sposobnosti njima bi po svoj prilici privukle veći deo učešća u pravnim poslovima vlade, nego što bi im po njihovom broju pripadao; tako i Atinjani

nepoveravahu odgovorne javne poslove Kleonu ili Hiperbolusu (zabavljanje Kleona u Pilosu i Amfipolisu beše samo izuzetno), ali Niknas, Teramenes i Alkiviad upotrebljavahu se neprestano iza unutrašnje za spoljašnje poslove državne, mada se znalo, da oni više vole oligarhiju, nego demokratiju. Učevna manjina računala bi se u pravome glasanju po njenome broju, ali kao moralna snaga ona bi se računala za mnogo više po njenome znanju i po uticaju koji bi joj znanje nad (kraj130)

ostalom skupštinom davalo.

Čovečiji duh jedva bi mogao izumeti uređenje, kojim bi se narodno mišljenje dalo bolje održati u granicama razuma i pravde, i sačuvati od raznih kvarećih uticaja, kojima je slaba strana demokratije izložena. Jedan demokratski narod dobio bi tim putem ono, što nikojim drugim putem skoro izvesno ne bi dobio, a to vođe od višeg umnog razvitka i višeg karaktera nego što je on sam. Današnja demokratija dobijala bi u prilikama svoje Perikle, a redovno bi imala svoje kolo viših i rukovodećih duhova.

Dokle je na potvrđnoj strani pitanja toliki niz najtemeljnijih razloga šta ima na odričnoj strani? Ništa što bi moglo ispit izdržati, kad bi se jednom narod doveo do toga, da svako novo pitanje ozbiljnom ispitu podčinjava. Svakojako, ako bi ih bilo koji, pod izgovorom jednake pravde, teže samo da uvedu staležko gospodarstvo siromaha, na mesto staležkog gospodarstva bogataša, - ti naravno da bi bili odvrtni od plana koji i siromahe i bogataše u pravu izjednačuje. Ali, ja ne verujem da za sada ima takve želje među radničkim staležima ove zemlje, premda ja ne bi odgovarao za posledak što ga prilike i demagoške majstorije mogu doneti, izazivajući te želje. U republikanskom savezu severne Amerike, gde je zajednički (kolektivni) despotizam sav odavno na strani brojne većine, ova po svoj prilici, onako isto kao i pojedinac despot, ili kao i aristokratija, ne bi bila rada da se rastavi sa tim despotizmom. Ali ja mislim, da bi se Ingleska demokratija još za vreme zadovoljila zaštitom protivu staležkog zakonodavstva drugih, a ne bi tražila vlasti da ga i sama izvršuje.

Između onih koji su otvoreno protivni g. Herovom planu, neki najavljuju da se, po njihovom mišljenju, taj plan ne da izvršiti; ali će se naći, da su to uopšte ljudi koji su tek nešto o tome planu čuli, ili koji su ga sasvim površno i letimice promotrili. Drugi nisu (kraj131)

u stanju da pristanu na gubitak onoga, što oni nazivaju meštanski karakter predstavništva. Njima se čini, da se narod ne sastoji iz ljudi, nego iz veštački napravljenih jednina, proizvoda geografije i statistike. Parlamenat, po njima, mora predstavljati varoši i županije, a ne ljude. Ali, niko i ne traži da se varoši i županije unište. Može se smatrati, da su varoši i županije predstavljene, kad su predstavljeni ljudi koji u njima žive. Meštanskih osećanja ne može da bude bez meštana, koji ih u sebi gaje; pa ni meštanskih interesa bez nekoga koga se oni tiču. Ako ljudi koji meštanska osećanja i meštanske interese dele, imaju svoje pravo učešće u predstavništvu, onda su ta osećanja i ti interesi predstavljeni zajedno sa svim drugim osećanjima i interesima tih ljudi. Ali, ja ne mogu da

uvidim, zašto bi se osećanja i interesi zbog kojih se ljudi na razna mesta raspoređuju, smatrali kao jedini vredni da budu predstavljeni; ili zašto bi ljudi koji imaju još i drugih osećanja i interesa, koje oni više cene nego svoja geografijska osećanja i svoje geografijske interese, bili ograničeni na ove kao na jedino načelo njihovog političkog upoređenja. Mišljenje da jorkširska i jugo-esekska županija imaju druga prava, a ne ona koja njihovi stanovnici imaju, ili da Liverpool i Ekseter jesu predmet brige onima koji zakone donose, za razliku od samih ljudi koji žive u tim varošima, jeste značajan primer obmane koju reči proizvode.

Međutim, protivnici uopšte prekidaju pitanje tvrđenjem da narod Engleske nikada neće pristati na takav sistem. Šta će narod Engleske po svoj prilici da misli o onima, koji nariču tako odsečnu presudu o njegovoj moći razumevanja i suđenja, i koji nalaze da je suviše ispitivati, da-li je nešto pravo ili nepravo, pre nego što počnu tvrditi da će narod to odbaciti; o tome ja neću ovde da govorim. Što se mene tiče, ja ne mislim da je narod Engleske zaslužio da bez suđenja bude (kraj132)

žigosan, kao da je pun nesavladivih predrasuda protivu svega što bi se moglo dokazati, da je za njega ili za druge dobro. Još mi se čini i ovo: kad se predrasude uporno drže, tome nije niko toliko kriv, koliko oni, koji te predrasude za nesavladive proglašuju, kao da bi izvinili sebe što nikad ne uzimaju učešća u pokušaju da se one savladaju. Svaka predrasuda biće nesavladiva, ako joj se klanjaju oni koji je ne dele, pa joj laskaju, i primaju je kao zakon prirode. Ja mislim, međutim, da u tome slučaju među onima koji su već čuli o predlogu, uopšte nema druge odvratnosti prema ovome, nego one koja dolazi od prirodnog i zdravog nepoverenja, na koje nailazi svaka novost koja nije toliko nepitana, da bi se moglo uopšte naložiti sve što govori za pitanje, i sve što govori protivu pitanja. Jedina ozbiljna smetnja jeste nenaviklost, i ova je zbilja strašna, jer uobraženje mnogo lakše može da se privikne jednoj velikoj promeni u bitnosti, nego i najmanjoj promeni u imenima i oblicima. Ali kad je pitanje o ideji koja prave vrednosti ima, nenaviklost je šteta koja se daje ukloniti; za to se samo vreme ište. I u ovo vreme većanja i uopšte živog zauzimanja za napredovanje, ištu se često samo godine za ono, za što su nekada stoleća trebala.

Odkad je prvi put izišla na svet ova knjiga kritikuje se sa vise strana plan g. Hera, sto dokazuje bar da se taj plan brižljivo ispituje, i zrelije sudi o njegovim uslovim, nego što se pre sudilo. To je prirodni plan većanja o velikim reformama. Protivu ovih ističe se najpre slepa predrasuda I navodi kojima samo slepa predrasuda neke vrednosti pridavati može. U kojoj meri predrasuda slabi, dobijaju za neko vreme maha navodi koje ona upotrebljuje. Jer počem se sad plan bolje razume, izlaze na videlo, pored njegovih dobrih strana, i njegove neizbežne neugodnosti i okolnosti, koje mu ne dadu da jednim mahom donese sve one (kraj133)

(kraj 133. strane)

koristi, koje on sobom može da donese. Ali, od sviju prebacivanja, koja i senku razumnog razloga imaju, ukoliko su ona meni do znanja došla, nema ni jednoga koje branioci plana ne bi bili predvideli, pretresli, ispitali, i za koje oni ne bi bili našli, ili da je neistinito, ili da se daje lako savladati.

Na prebacivanje koje izgleda kao najozbiljnije, može se najkraće odgovoriti: to je pretpostavljena nemogućnost da se sačuva od prevare, ili od sumnje prevare, u poslovima glavnog znanja. Javnost i potpuna sloboda da se glasačke liste posle izbora razgledaju, behu predložene za osiguranje protivu prevare ili sumnje od prevare; ali se tvrdilo, da ta jemstva ne bi bila od koristi; jer da bi kontrolisao izbore, birač bi morao da pretrese sve što je gomila zvaničnika uradila. To bi bila vrlo teška primetba, ako bi bilo nužde da svaki birač za sebe izbore overava. Sve što bi se od jednog prostog birača moglo očekivati, da putem overavanja učini, bilo bi ovo: da kontroliše kakva je upotreba sa njegovom sopstvenom glasačkom listom učinjena; a za tu celj svaka biračka lista vratila bi se, posle nekog određenog vremena, na mesto od kud je i došla. A što on ne bi mogao da učini, učinili bi za njega neizbrani kandidati i njihovi agenti. Oni od neizbranih kandidata, koji bi mislili da je trebalo da budu izabrani, upotrebili bi, pojedince ili po nekoliko zajedno, svoje agente za overavanje celog postupka u izboru; pa ako bi otkrili kakvu pogrešku, dokazi za to ustupili bi se jednom odboru narodne skupštine, koji bi sve biračke poslove naroda ispitaio i overio, sa desetinom onoga vremena i troška, što su, po sistemu koji danas vlada, nužni da bi se jedan prosti izveštaj o izboru pred biračkim odborom ispitaio.

Pretpostavimo sad da bi se plan dao izvršiti, navode se dva načina na koja bi se moglo učiniti, da se od njega ima štete u mesto koristi. Prvo se veli,
(kraj 134. strane)

da bi se dalo preterane moći četicama ili klikama, sektarskim svezama, društvima za posebne celi, kao što je društvo za majnski zakon (zakon o umerenosti koji postoji u Majni, saveznoj republici u severnoj Americi), ili društvo za tajno glasanje, ili družine sastavljene staležkim interesom, ili zajedničkom religioznom ispovešću. Dalje navodi, da bi se sistem dao upotrebiti za partajske celi. Usređeni organ svake politične stranke razaslalo bi svoju listu od 658 kandidata po celoj zemlji, da bi za nju u svakom biračkom okrugu glasali svi koji taj stranci pripadaju. Glasovi ovih daleko bi nadmašili brojem one glasove, koji bi se ikada i za kojeg nezavisnog kandidata dobiti mogli. Sistem „liste” (The „ticket” system), kao što se tvrdi, izlazio bi kao što i u Americi izlazi, na korist samo velikim organizovanim strankama, čije bi se liste slepo primale, te bi se za njih u njihovoj potpunosti glasovi davali, tako da bi se one jedva kad nadglasati mogle, osim u ponekoj prilici sektarskim zadrugama, ili klikama ljudi sjedinjenih nekim zajedničkim ćeifom, kao što je već napred spomenuto.

Odgovor na to čini mi se da je neosporan. Niko ne tvrdi, da bi po g. Herovom, ili ma kojem drugom planu, organizacija prestala biti od koristi. Rasturene snage, kad se uporede sa organizovanim društvima, ostaju uvek u gorem položaju. Kao što plan g. Hera ne može promeniti prirodu stvari, mi moramo očekivati da se sve partije, ili sva društva, velika ili mala, koja imaju organizaciju, koriste ovom što više mogu, da bi ojačala svoj uticaj. Ali pod sistemom koji danas vlada, ti uticaji jesu sve i sva. Rasturene snage nisu absolutno ništa. Birači koji ne pripadaju ni

velikim političnim partijama, ni malim sektarskim zadrugama, nemaju nikakva sredstva da učine, da njihovi glasovi budu od koristi. Plan g. Hera daje im sredstva za to. Oni mogu sa više ili sa manje veštine to sredstvo upo-

(kraj 135. strane)

trebiti. Oni mogu dobiti svoj pravi deo uticaja, ili mnogo manji. Ali što god bi oni dobili, to bi bilo čist dobitak. Pa kad se pretpostavlja, da bi svaki mali interes, ili udruženje za neku malu celj, dalo sebi neku organizaciju, zašto bi pretpostavljali da bi veliki interes narodne inteligencije i karaktera jedini ostao neorganizovan? Ako bi bilo lista umerenosti i lista za škole siromaha, i t. p., ne bi-li jedan čovek koji javnim duhom diše, u jednom biračkom okrugu bio dovoljan, da sastavi listu „lične zasluge“, i da je po svojoj blizini rasturi? I ne bi li nekoliko takvih ljudi mogli sastati se u Londonu, pa izabrati iz liste kandidata najodličnija imena, bez obzira na tehničku deobu mnjenja, i predati ih javnosti o neznatnom trošku po svima biračkim okruzima? Treba se setiti, da uticaj dveju velikih partija, po sadašnjem načinu izbora, jeste neograničen; po planu g. Hera on bi bio veliki, ali sveden u granice. Niti bi te dve partije, niti druge manje družine, bile u stanju da izberu više predstavnika, nego koliko bi odgovaralo broju njihovih jednomišljenika. Sistem liste u Americi radi pod uslovima koji su sasvim protivni. U Americi birači glasaju za listu partije, jer izbor biva prostom većinom glasova, pa i glas koji bi se dao za onoga, koji nije siguran da će dobiti većinu, smatra se kao zaludno bačen. Ali, po sistemu g. Hera, glas koji bi se dao za jednoga čoveka od priznate važnosti, imao bi skoro onoliko isto izgleda, da će dostići celj, koliko i glas koji bi se dao kandidatu jedne stranke. Moglo bi se nadati, dakle, da bi svaki liberal ili konservatovac, koji bi bio i drugo što, a ne samo liberal i konservatovac, koji bi imao i svojih sopstvenih preimučnosti, pored onih koje njegova stranka ima, izbrisao imena nepoznatijih i neznatnijih kandidata partije, pa bi na mesto njih zapisao imena onih, koji služe na čast narodu. A verovatnost da bi to tako bilo, učinila bi da se oni koji

(kraj 136. strane)

sastavljaju partajske liste, ne ograničavaju na zaklete partajske ljude, nego da upišu, pored ovih, u svoje liste i one odlikovane narodne ljude, za koje bi se u njihovoj stranci više simpatije imalo, nego u protivnoj stranci.

Prave tegobe, jer ne treba tajiti da tegobe ima, bilo bi u tome, što bi nezavisni birači, koji bi želeli da glasaju za nezaštićene ljude od zasluge, bili skloni da samo nekoliko takvih ljudi u svoju listu zapišu, pa onda da ovu ispune samim partajskim kandidatima, te bi tako pripomogli da se umnoži broj glasova za ove poslednje, na štetu onih, za koje bi oni najvoleli da za predstavnike izabrani budu. Tome zlu bilo bi lako doskočiti, ako bi bilo nužno tražiti sretstva protivu njega, a to ako bi se postavila neka granica broju sporednih ili slučajnih glasova. Niko bi birač, po svoj prilici, ne bi imao nezavisne preimučnosti, osnovane na znanju, za 658, ili i za 100 kandidata. Malo bi se imalo protivu toga, da se birač ograniči na dvadeset, pedeset, ili na ma koliki broj, koji, kad bi se odredio, bilo bi neke verovatnosti, da bi taj birač svoj izbor nezavisno izvršio, da bi glasao kao samostalan čovek, a ne kao jedan iz redova partije, i kao oruđe ove. Ali i bez tog ograničenja, zlo bi se po svoj prilici samo uklonilo, čim bi se jednom sistem dobro razumeo. Da se tome zlu doskoči, to bi bio glavni zadatak sviju družina i klika, kojih se uticaj za tako opasan smatra. Od tih

družina i klika, od kojih bi svaka za sebe samo neznatnu manjinu sačinjavala, izišla bi reč: „glasajte samo za vaše *osobene* kandidate, ili bar stavite njihova imena na čelo liste, tako da bi im dali sav izgled koji vaša brojna snaga ujamčuje, izgled da će dobiti koliko treba glasova, pomoću prvih glasova, ili pomoću onih koji odma za prvima dolaze. I oni birači koji ne bi pripadali nikojoj kliki koristili bi se tom naukom.

(kraj 137. strane)

Manje družine imale bi upravo onoliko moći, koliko one treba da imaju. Uticaj koje bi one mogle izvršivati, bio bi tačno onaj na koji bi ih ovlašćivao broj njihovih birača, i nimalo veći; a da bi i taj uticaj osigurali, oni bi imali uzroka, da kao predstavnike za njihove osobene celi, postave one kandidate, koji bi svojim zaslugama mogli da dobiju glasova i od drugih birača, što ne pripadaju toj sekci ili kliki. Zanimljivo je gledati, kako se popularni pravac suđenja u odbrani sistema koji postoje, menja prema prirodi napadanja koje se na te sisteme čini. Pre nekoliko godina najradije se navodilo za potporu tadašnjeg sistema predstavnništva, da su po njemu svi interesi i svi staleži predstavljeni. I zaista, svi interesi ili staleži od neke važnosti, treba da budu predstavljeni, t.j. da imaju svojih govornika, ili branilaca, u parlamentu. Ali otud se tada izvodilo, da treba podupirati sistem koji je posebnim interesima dao ne samo braniocima, nego i sami sud. Sad da promotrimo razliku. Sistem g. Hera čini, da posebnim interesima nije moguće da nad sudom komanduju; ali on im osigurava braniocima, pa i što to čini, njemu se prebacuje. Zato što on sjedinjava u sebi dobre strane staleškog predstavnništva i brojnog predstavnništva, na njega se s obe strane u jedan mah udara.

Ali takve primetbe kao što su te, ne sačinjavaju pravu tegobu, koja bi primanju sistema smetala; tegoba ta jeste u preteranom pojmu o prepredenosti sistema, i u sumnji koja otud dolazi, i po kojoj se pita da-li bi se taj sistem izvršiti dao. Samo potpuni odgovor na tu primetbu bio bi pravi pokušaj. Pošto bi se opštije saznale koristi koje se od plana imati mogu, i pošto bi se za ovaj dobilo šire podpore među nepristrasnim misliocima, nastalo bi se da se on radi opita uvede u kakvom ograničenijem krugu, i. pr. u opštinskim izborima kakve velike varoši. Tu je izgubljena

(kraj 138. strane)

jedna zgodna prilika, kad je odlučeno da se zapadni okrug jorkšire podeli, u celi da mu se dadu četiri predstavnika; u mesto da se pokuša primena novog načela, pa da se birački okrug ostavi nepodeljen, i da se dopusti da se smatra kao izabran onaj kandidat, koji bi ili u prvim glasovima, ili u onima koji odmah za onima dolaze, dobio četvrtinu od celog broja datih glasova. Takvi pokušaji dali bi sasvim nesavršeno merilo za vrednost plana; ali oni bi poslužili kao primer za njegov način radnje, oni bi dali narodu prilike da se uveri, da on nije nepraktičan, upoznali bi ga sa njegovom mašinerijom, i dali bi neke građe za suđenje: da-li tegobe za koje se misli da su tako strašne, jesu istinske ili samo uobražene. Onoga dana kad parlament takav poseban pokušaj bude odobrio, osveštaće se, ja mislim, nova era parlamentarne reforme, koja je opredeljena da predstavničkoj vladi dade oblik koji će odgovarati njenoj zrelosti i njenome pobedonosnome dobu, i tada će prestati vreme borbe u kojoj ju je svet do sada jedino gledao.

(kraj 139. strane)

Glava VIII O raširenju prava glasanja

Takva predstavnička demokratija kao što je napred označena, demokratija u kojoj bi bili predstavljeni svi a ne samo većina – u kojoj i oni interesi, i ona mnjenja, i oni stupnji uvidavnosti koji budu nadglasani, ipak se saslušavaju, imaju izgleda da važnošću karaktera i snagom dokaza dobiju uticaja, koji im ne bi pripadao po njihovoj brojnoj snazi – takva demokratija, koja je jedina jednaka, jedina nepristrasna, jedina vlada sviju nad svima, i jedina prava slika demokratije, – bila bi slobodna od najvećih mahana lažno nazvanih demokratija, koje danas vladaju, i iz kojih se tekuća ideja demokratije isključno izvodi. Ali i u takvoj demokratiji absolutna vlast, ako bi bilo sklonosti da se ona izvršuje, pripala bi brojnoj većini, a ova bi se sastajala izključno iz jednog staleža, jednakog u naklonostima, predrasudama i opštem načinu mišljenja, staleža, koji, da se ništa više ne kazuje, ne bi bio najprosvetljeniji. Ustav bi, dakle, bio još izložen značajnim mahanama staleške vlade, istina u mnogo manjoj meri, nego pored one isključno staleške vlade, koja sad ime demokratije zloupotrebljuje, ali opet bez ikakve druge snažne zaštite, osim one koja bi se mogla naći u zdravome razumu, umerenosti, i uzdrživosti sa moga staleža. Ako su takve mere kontrole dovoljne, onda je cela filosofija o ustavnoj vladi samo jedna svečana bagatela. Svekoliko uzdanje u ustave osniva se na uve-

(kraj 140. strane)

renju koje oni mogu davati: ne da oni kojima je poverena vlast neće, nego da ne mogu ovu zloupotrebiti. Demokratija neće biti uzorno najbolji oblik vlade, ako se ta slaba strana njena ne može osnažiti, i ako se ona ne može organizovati tako, da ni jedan stalež, pa i onaj koji je brojem najveći, ne bude u stanju celo ostalo društvo svesti na nikakvo politično značenje, pa zakonodavstvo i administraciju svojim isključno staležkim interesima potčiniti. Pitanje je: kako da se spreči ta zloupotreba, a da se ne žrtvuju značajne koristi narodne vlade.

Toj dvojakoj potrebi ne odgovara se ograničavanjem glasanja, koje obuhvata iznudno izključivanje ma kog dela građana od prava glasa u predstavništvu. Među glavne koristi slobodne vlade učvršćuje se i ono gajenje uvidavnosti i čustva, koje prodire do najnižih redova naroda, kad su oni pozvani, da uzmu učešća u delima koja neposredno utiču na velike interese njihove otadžbine. O tome predmetu ja sam već govorio, i ovde se vraćam na njega samo što ih malo ima, koji tome uticaju narodnih ustanova priznaju svu onu važnost, koja mu pripada. Narod misli da bi bilo čudno, da se očekuje toliko od uzroka koji izgleda tako neznatan, – da se izvršivanje političkih prava od strane ručnih radnika, smatra kao moćno oruđe za duhovni razvitak, i opet, ako se neće da bitno duhovno obrazovanje gomile ostane prazan san, to je put kojim ono doći mora. Ako ko pretpostavlja, da to obrazovanje ne bi tim putem došlo, ja se pozivam na svedočanstvo svega što veliko delo g. Tokvila u sebi sadrži; a osobito na njegovo suđenje o Amerikancima. Skoro svima putnicima pada u oči ovo: da je svaki Amerikanac u nekome smislu i patriota i čovek prosvetljenog razuma; a g. Tokvil je pokazao kako ta svojstva stoje u tesnoj svezi sa njihovim demokratskim ustanovama. Tako daleko raširenje ideja, ukusa i osećanja obrazovanih duhova, nikad se nigde

(kraj 141. strane)

inače nije videlo, niti se dolazilo i na samu misao da se ono postići daje. Pa opet to nije ništa prema onome što bi imali da očekujemo od jedne vlade, koja bi bila tako isto demokratska u svojoj neisključivosti, ali bolje uređena u drugim važnim tačkama. Jer politični život je u Americi najvrednija škola, ali škola iz koje su najsposobniji učitelji isključeni; počem se prvi duhovi u zemlji drže dalje od narodnog predstavnštva, i od javnih poslova uopšte, tako kao da bi im politična prava zbilja oduzeta bila. No kao što je demos (narod) u Americi jedini izvor vlasti, tako se sve što je samoživivo i vlastoljubivo u zemlji, savija oko njega, kao što se u despotijskim zemljama oko monarha savija: narod, kao i despot, obasut je laskanjem i gotovanskim udvaranjem, a kvareći uticaji vlasti idu sasvim na jednako sa njenim popravljajućim i uznosećim uticajima. Pa kad i sa tom smesom demokratske ustanove mogu da proizvedu tako značajnu pretežnost duhovnog razvitka u najnižim redovima Amerikanaca, upoređenim sa odgovarajućim redovima u Engleskoj i drugim zemljama, šta bi bilo kad bi se dobra strana uticaja mogla održati, a rđava ukloniti? A to se daje u nekoj meri postići, ali ne izključivanjem onog dela naroda, koji najmanje drugačijih duhovnih pokretača ima, od tako neocenjive prilike u kojoj bi mogli uvideti zamašne, udaljene i prepletene interese, prilike kakvu bi im dala pažnja koju bi na politične poslove obraćati morali. Ručni radnik koji radi kao što su mu i stari radili, vazda na jedan isti način, i koga njegov način života ne dovodi u dodir ni sa kakvom raznostručnošću upečataka, okolnosti, ili ideja, obaveštava se političnim većanjem, da dublji uzroci, i događaji koji se na daleko zbivaju, imaju najosetnijeg uticaja i na njegove lične interese; i svako kome svakidanski poslovi usređuju njegove interese u jedan uzan krug oko njega, uči se političnim

(kraj 142. strane)

većanjem i zajedničkom radnjom, da oseća za svoje sugrađane i sa svojim sugrađanima, i postaje sa svešću član velikoga društva. Ali politično većanje preleće preko glave onima, koji nemaju nikakva glasa, i koji ne teže da pravo glasa dobiju. Njihov položaj, kad se uporede sa biračima, jeste onakav isti kao i položaj slušalaca, u jednome sudu, kad se ovi uporede sa dvanajest ljudi koji sede na stolicama porotnika. To nisu *njihovi* glasovi od kojih se odluka očekuje; to nije njihovo mnjenje na koje se uticati želi; pozivi se upravljaju, razlozi se upućuju na druge, a ne na njih; ništa ne zavisi od odluke koju bi oni izrekli, a nema nikakve nužde, i vrlo malo je povoda za njih, da ikakvu odluku izreknu. Kogod, pod jednom inače popularnom vladom, nema pravo glasa, pa ni izgleda da će to pravo dobiti, biće ili večiti nezadovoljnik, ili će se osećati kao onaj koga se opšti poslovi društva ne tiču, za koga te poslove drugi izvršuju, koji, sa zakonima nikakva druga posla nema, nego samo da im se pokorava, a sa javnim interesima i poslovima ništa drugo, nego samo da ih gleda. Što će on u tome položaju za te interese i poslove da zna i mari, može se u nekoliko meriti onim, što jedna žena srednje sposobnosti i srednjeg reda zna i mari o politici, kad se uporedi sa njenim mužem, ili njenom braćom.

Nezavisno od tih razloga, jeste lična nepravda, da se ma kome, osim po potrebi da se spreče kakva velika zla, oduzme obično pravo glasa, u rešavanju pitanja koja se njega onako isto tiču kao i drugih ljudi. Kad se on nagoni da plaća, kad se može naterati da se bori, kad se od njega ište da bezuslovno sluša, on treba da bude zakonito ovlašćen da traži razjašnjenja i razloge svemu tome;

treba da se za to i od njega saizvoljenja ište, i da se njegovo mnjenje po svojoj pravoj vrednosti ceni, premda ne više nego koliko vredi. Ne treba da bude

(kraj 143. strane)

nikakvih parna u jednome odraslome i civilizovanome narodu, nikakvih ljudi koji političnih prava ne bi imali, osim njihovom krivicom. Svaki se unižava, pa opažao on to ili ne opažao, kad drugi ljudi, ne pitajući njega, uzmu nad njim neograničenu vlast, da bi o njegovoj sudbi rešavali. Pa i u mnogo naprednijem stanju, nego što ga je ljudski dug igde do sad dostigao, ne bi bilo u prirodi stvari, da oni s kojima se tako raspolaže, očekuju da se s njima onako pošteno postupa, kao što očekuju oni koji imaju pravo glasa. Vladari i vladajući staleži moraju da paze na interese i želje onih, koji imaju pravo glasa; a da-li će oni paziti na interese i želje onih, koji su isključeni od glasanja, to stoji do njihovog „blagonahođenja“, i ma kako poštenu nameru da bi oni imali, oni su uopšte prezauzeti onim na što *moraju* da paze, tako da nema mnogo polja u njihovim mislima ni za što, što bi oni bez kazni zanemariti mogli. Nikoje uređenje prava glasa ne može dakle dati trajnog zadovoljenja, ako se po njemu ikoji čovek, ili ikoji stalež, od glasanja presudno isključuje, i ako se njime biračko pravo ne priznaje svima punoletnima, koji žele da ga imaju.

Ima međutim isključivanja koje ištu pozitivni razlozi; isključivanje to nije u protivnosti sa ovim načelom, i ono se, ma da je po sebi zlo, neće ukinuti pre, nego što prestane ono stanje stvari, koje ga ište. Ja smatram kao da nikako nije za dopuštanje, da iko učestvuje u glasanju, a da nije u stanju čitati, pisati, i ja ću da dodam, obične račune računati. Pravda ište da sretstva za postizanje tih osnovnih znanja, baš i kad pravo glasa ne zavisi od njih, svakome čoveku budu dostupna, bilo bezplatno, ili za cenu koju i najsiromašniji, što od svoje zarade živi, može da plati. Kad bi to zbilja tako bilo, narod ne bi mislio da daje glasa za čoveka koji ne bi umeo čitati, kao što ne misli da daje glasa za dete koje ne ume govoriti; i to ne bi bilo

(kraj 144. strane)

društvo što bi ga isključivalo od glasanja, nego njegova sopstvena lenjost. Kad društvo ne bi ispunilo svoju dužnost, po kojoj bi trebalo da učini, da ona znanja budu svima dostupna, onda bi tu imalo neke surovosti, ali ta surovost morala bi se snositi. Ako je društvo propustilo ispuniti obe svečane dužnosti, važnija i bitnija od ovih mora se najpre ispuniti: opšte učenje mora predhoditi opštem oslobođenju. Niko osim onih u kojih je, umovanjem osnovanim na predpostavci, zdravi razum ućutkan, neće tvrditi, da vlast nad drugima, nad celim društvom, treba predati ljudima koji nemaju ni najobičnije i najbitnije spremnosti za vođenje brige o sebi samima, i za razumno zastupanje svojih sopstvenih interesa, i interesa ljudi koji su u najbližoj svezi s njima. Moglo bi se bez sumnje učiniti, da taj razlog dalje važi, i da mnogo više dokazuje. Trebalo bi osobito želiti, da se i druga znanja, osim čitanja, pisanja i računjenja, mogu zahtevati kao nužna za upotrebu prava glasa; da se neko znanje o obrazovanju zemlje, o njenoj prirodnoj i političnoj deobi, o osnovima opšte istorije i domaće istorije i domaćih ustanova, može zahtevati od svijju birača. Ali te struke znanja, ma da su neodoljivo nužne za razumnu upotrebu prava glasa, nisu u ovoj zemlji, a po svoj prilici ni u drugim zemljama, osim sjedinjenih država severne Amerike, dostupne celome narodu; niti ima ikakva pouzdana načina i sredstva za opredeljivanje: da-li ih je ko izučio ili nije. Pokušaj koji bi se za sada u tome pogledu učinio, vodio bi pristrasnosti, kinjenju i svakojakoj prevari. Bolje

je da se pravo glasa priznaje bez razlike, ili i odriče bez razlike, nego da se ono jednome priznaje a drugome odriče po volji jednog javnog zvaničnika. Međutim, u pogledu čitanja, pisanja i računanja, ne bi bilo nikakve tegobe. Bilo bi lako, od svakoga koji se javi radi upisa u biračku listu, zahtevati, da on u prisustvu upisujućeg zvaničnika, prepíše ma kakvu rečenicu iz
(kraj 145. strane)

koje ingleske knjige, i da kakav račun po pravilu trojnom izradi, i da se poštena primena tako prostog postupka utvrđenim pravilima i potpunom javnošću osigura. Takav uslov, dakle, trebalo bi svuda da opšte glasanje prati: a njime bi se, posle nekoliko godina, isključivali od glasanja samo oni, koji bi se tako malo brinuli za pravo glasa, da njihov glas, kad bi ga dali, uopšte ne bi bio izraz nikakvog pravog političkog mnjenja. Još je važno, da skupštinu koja ima da odobrava poreze, opšte ili meštanske, biraju isključno oni koji i sami te poreze plaćaju. Oni koji sami ne plaćaju poreza, a svojim glasovima raspolažu novcima drugih ljudi, imaju svakog povoda za raskošno trošenje, a nikakva za štedenje. Ukoliko je pitanje o novcima, svako pravo glasa koje imaju oni što sami poreza ne plaćaju, jeste povreda osnovnog načela slobodne vlade; cepanje kontrolne vlasti od učešća u njenome spasonosnome izvršivanju. To bi bilo koliko dozvoliti im, da metnu svoje ruke u džepove drugih ljudi, za svaku celj za koju oni nađu da je treba nazvati javnom; takvo postupanje učinilo je, da se u nekim velikim varošima u sjedinjenim državama severne Amerike bezprimerno poveća teret meštanskih poreza, koji isključno bogatiji staleži nositi imaju. Da predstavništvo treba da se širi u jednakoj meri sa porezom, da iza ovog ne zaostaje, ali da ga i ne premaša, to je u saglasnosti sa teorijom britanskih ustanova. Ali, da bi se taj uslov zastupanja doveo u saglasnost sa opštim glasanjem, glavno je, kao što je iz više drugih razloga i poželano, da se porez u kome vidnome obliku do najsiromašnijeg staleža spušta. U ovoj zemlji, i u najviše drugih zemalja, nema po svoj prilici ni jedne radničke familije koja ne bi prinosila što posrednim porezima, kupovanjem čaja, kafe, i šećera, a da i ne spominjemo onesvešćujuća ili opijajuća sretstva. Ali, taj način izmirenja nekog dela javnih troškova jedva se oseća; onaj koji plaća, ako nije
(kraj 146. strane)

čovjek od vaspitanja i rasudljivosti, ne dovodi svoj interes sa niskom merom državnog troška u onako tesnu svezu, kao kad bi se novaca za izmirenje tog troška neposredno od njega iskalo; a baš i da bi se predpostavilo da on to čini, on bi bez sumnje brinuo se, da se izdatci, za koje i on, svojim glasom može pripomoći da se vladi nalože, pa ma kako oni raskošni bili. – da se ti izdatci ne izmiruju nikakvim povišavanjem poreza na one stvari, koje i on sam troši. Bilo bi bolje, da se neposredan porez u prostome obliku glavnice, uzima od svakog odraslog čoveka u društvu; ili da se svaki takav čovek prizna za birača, pod uslovom da dopusti, da se na njega vanredno udari koji od neposrednih poreza; ili da svaki upisani birač plaća godišnje nešto malo, što će se povećavati ili smanjivati, kao što se potreban trošak zemlje bude povećavao ili smanjivao. Tako bi svaki pojedinac osećao, da novci sa kojima i on, svojim glasom, raspolaže, jesu nešto i njegovi sopstveni, i da on ima interesa da meru njihovog trošenja što niže održava.

Ma kako to bilo, ja smatram kao potrebu prvih načela, da onaj koji iz opštinske blagajne prima pomoć za izdržavanje, bude presudno isključen od glasanja. Koji ne može da svojim radom koliko treba za svoje izdržanje zasluži, nema tražiti prava da raspolaže novcima drugih. Time što

je postao zavisan od ostalih članova društva, u pogledu svoga izdržavanja, on se odrekao potraživanja da s njima jednaka prava u drugim pogledima uživa. Oni kojima je on dužan za mogućnost da produžava svoje življenje, mogu pravedno tražiti da isključno upravljaju onim opštim poslovima, kojima on sad ništa ne prinosi, ili bar manje prinosi nego što oduzima. Kao uslov za pravo glasa trebalo bi odrediti neki rok, da reknemo pet godina pre upisa u birače, za vreme kojega (roka) ime onoga koji traži pravo glasa, ne sme biti u opštinskim knjigama u redu onih

(kraj 147. strane)

koji primaju potporu za izdržavanje. Jednome bankrotu za koga se ne bi osvedočilo da je nezasluženo propao, ili koji se ne bi koristio zakonskim naređenjima što su propisana za one, kojima postane nemoguće da plate što su dužni, treba da se oduzme pravo glasa dokle on ne bi svoje dugove platio, ili dokle bar ne bi dokazao, da on sada ne živi od milostinje, i da već odavno od milostive potpore ne zavisi. Ko ne plaća porez, tako dugo da se ne može smatrati kao da to iz nehatosti čini, treba da mu se oduzme pravo glasa, bar dokle ne počne porez plaćati. Ta isključenja nisu po svojoj prirodi trajna. Ona istu takve uslove koje svako može, ili treba da može ispuniti samo ako hoće. Oni ostavljaju pravo glasa na dostupu svima koji se nalaze u redovnome položaju čoveka; a ako ga ko napusti, taj ili ne haje za njega toliko, da bi činio radi njega što je već dužan činiti, ili se nalazi u opštem stanju uniženja i neuvaženja, u kome će se to ograničenje njegovih prava, nužno za sigurnost drugih, jedva osetiti, i iz koga se on mora podići, pa da toga kao i svakog drugog znaka podčinjenosti nestane.

Predpostavljajući da nema drugih ograničenja, nego što su napred navedena, možemo, dakle, očekivati, da će vremenom imati pravo glasa svi, izuzimajući one koji iz opštinske blagajne milostinju primaju, i kojih će (nadati se) na broju sve manje biti, tako da će glasanje, sa tim malim izuzetkom, biti opšte. Da se glasanje tako daleko raširi, to je, kao što smo videli, neodoljivo nužno za raširen i uzvišen pojam o dobroj vladi. Međutim, u takvom stanju stvari, velika većina birača, u najviše zemalja, a osobito u Engleskoj, sastajala bi se iz ručnih radnika; i dvojaka opasnost, opasnost vrlo niskog stupnja politične svesti, i opasnost staleškoga zakonodavstva, još bi u veoma sumnjivoj meri postojala. Ostaje da se vidi, da li ima sretstva kojim bi se tima zlima doskočiti moglo.

(kraj 148. strane)

Zla ta daju se ukloniti, ako ljudi to iskreno žele; tome ne treba nikakve veštačke majstorije, nego treba samo da se prirodni red čovečijeg života održava, red koji se svakome sam preporučuje, u stvarima u kojima mu nikakav interes ili tradicionalno mnjenje na putu ne stoji. U svima ljudskim poslovima, svaki koga se ti poslovi neposredno tiču, i koji ne stoji pod pozitivnim tutorstvom, ima pravo glasa koje se priznati mora, a ne može se pravedno isključiti od glasanja, ako njegovo pravo nije u protivnosti sa sigurnošću sviju. Ali (premda svaki treba da ima pravo glasa) da svaki ima jednako pravo glasa, to je sasvim drugi predlog. Kad se dva čoveka, koji imaju zajedničkog interesa u nekome poslu, razlikuju u mnjenju, ište li tada pravda da se oba mnjenja smatraju kao od jednake vrednosti? Ako bi pored jednake vrline, jedan nadmašao drugog znanjem i uviđavnošću – ili ako bi pored jednake uviđavnosti, jedan nadmašao drugog vrlinom – mnjenje, suđenje, onoga

koji moralno ili umno više stoji, vredi više nego mnjenje onoga koji niže stoji; a ako ustanove zemlje na delu potvrđuju, da su oba mnjenja jednake vrednosti, one potvrđuju što istina nije. Jedan od dvojice, kao pametniji i bolji čovek, ima razloga tražiti da se njegovome mnjenju pretežnost prizna; teško je samo opredeliti, koji je od njih dvojice pametniji i bolji. To je nemoguće opredeliti između pojedinaca; ali, kad se pogleda na ljude u skupovima i u brojevima, to se može opredeliti sa nekim približenjem istini. Ne bi bilo uputno, da se ta doktrina primenjuje i na jedan slučaj koji se sa razlogom može smatrati kao slučaj ličnog i privatnog prava. U poslu koji se tiče samo jednoga od dvojice ljudi, taj jedan vlastan je da ide za svojim mnjenjem, pa ma koliko mudriji da bi drugi bio. Ali mi govorimo o stvarima koje se jednako obojice tiču; tu ako onaj koji manje zna, ne ustupi svoj deo posla upravi mudrijega čoveka, mudriji će morati ustupiti

(kraj 149. strane)

svoj deo posla upravi onog koji manje zna. Koji od tih načina savlađivanja tegobe najviše odgovara interesu obojice i opštoj celishodnosti stvari? Ako bi se mislilo, da je nepravedno da i jedan od dvojice ustupi, koja je nepravda veća: da bolje suđenje ustupi gorem, ili gore boljem?

Narodni poslovi jesu upravo takva zajednička stvar, koja ni od koga ne traži da svoje sopstveno mnjenje sasvim žrtvuje. Lično mnjenje može se tu uvek uzeti u račun, i računati do neke izvesne vrednosti, a veća vrednost daje se glasovima onih, čije mnjenje veći uticaj zasluživati može. U tome naređenju nema ništa što bi moralo vredati one, kojima ono označuje niže stupnje uticaja. Potpuno isključenje od prava glasa u opštim stvarima, sasvim je drugo što, nego ustupanje drugima moćnijega glasa, na osnovu veće sposobnosti za upravu zajedničkih interesa. To dvoje ne samo da je različno jedno od drugoga, nego se jednom merom ni meriti ne može. Svaki ima pravo da se oseća uvređen kad ga smatraju kao da je niko i ništa, i kad udaraju iz njega žig nikakve vrednosti. Niko osim budale, i to budale osobite vrste, neće se osetiti uvređen priznavanjem: da ima drugih ljudi čije mnjenje, pa čija i želja, više uvažena zaslužuje, nego njegovo mnjenje i njegova želja. Da neko nema glasa u onome što se i njega unekoliko tiče, to je nešto čemu se niko od svoje volje potčiniti neće; ali, kad se ono što se njega unekoliko tiče, tiče unekoliko i drugoga, pa on oseća da ovaj drugi bolje razume stvar nego on sam, tada se sa svakim očekivanjem, i sa tečajem stvari na koji se on u svima drugim poslovima života navikao da pristaje, slaže; da se mnjenje toga drugoga računa više, nego njegovo sopstveno. Samo je nužno, da se taj pretežniji uticaj osnuje na razlozima koje on razumeti i kojih pravičnost on oceniti može.

(kraj 150. strane)

Ja hitam da kažem, da mislim da se nikako ne može dopustiti, osim po nevolji i za vreme, da se pretežnost uticaja daje sa pogledom na sopstveničku imaovinu. Ja ne odričem, da i sopstvenička imaovina kao neko svedočanstvo poslužiti može; vaspitanje u najviše zemalja, ma da ne stoji u pravom razmeru sa bogatstvom, jeste odsečno veće na bogataškoj strani društva, nego na siromaškoj. Ali ta osnova za ocenu jeste tako nesavršena; slučaj mnogo više nego zasluga ide ljudima na ruku, da se podignu u svetu, a moguće nije za svakoga da se, pribavom koje mere vaspitanja, osigura da će i u položaju, a u odgovarajućoj meri, uzdići se, i tako nije moguće da je takva osnova za biračko pravo vazda bila, i da ostaje veoma mrska. Da množina glasova zavisi od novčanog stanja, to bi ne samo po sebi bilo za odbacivanje, nego bi bilo i siguran način da se pobije

vera u samo načelo, i da se njegovo trajno održanje ne mogućim učini. Demokratija, bar ove zemlje, sad nije sarevnjiva na ličnu pretežnost, ali ona je prirodno i najpravednije sarevnjiva na onu pretežnost, koja se osniva na samim novčanim odnošajima. Jedino što može dati razloga, da se mnenju jednoga čoveka prizna više vrednosti, nego mnenju drugoga čoveka, jeste lična duhovna pretežnost; ali treba sretstva za približnu ocenu te pretežnosti. Kad bi bilo nečega nalik na pravo narodno vaspitanje, ili pouzdanog sistema opšteg ispita, vaspitanje bi se moglo neposredno ispitivati. U nedostatku toga priroda posla kojim se ko bavi, može poslužiti kao neka osnova za ocenu. Onaj koji daje rada, jeste u srednju ruku prosvećeniji, nego jedan radnik; jer on mora da radi i svojom glavom, a ne samo svojim rukama. Onaj koji upravlja radnjom, jeste uopšte prosvećeniji, nego jedan prosti radnik; a onaj koji radi poslove za koje se ište stručne spremnosti i veštine, sposobniji je nego onaj, koji radi poslove za koje se ne traži stručne spremnosti i veštine. Jedan banker, tr-

(kraj 151. strane)

govac, ili fabrikant, može da bude prosvećeniji nego jedan zanatlija, jer on ima da upravlja zamašnjim i mnogostručnijim interesima. U svima tim slučajima ne daje svedočanstva za sposobnost to što se samo preduzeo viši posao, nego i uspeh sa kojim se taj posao radi. Iz toga razloga, a i da se ljudi ne bi samo naočice odavali na neki posao za ljubav prava glasanja, dobro bi bilo iskati, da se u tome poslu mora provesti neko vreme (da reknemo tri godine). Pod takvim uslovom, mogla bi se dva ili više glasova dozvoliti svakome, koji se bavi kojim od onih viših poslova. Slobodoumni poslovi, kad se istinski rade, a ne samo po imenu, predpostavljaju, naravno, još viši stupanj obrazovanosti; a gdegod se ište dovoljan ispit, ili se traže ma koji ozbiljni uslovi vaspitanja, da bi se neki posao preduzeti mogao, moglo bi se onima koji taj posao rade, odmah više glasova dopustiti. Isto pravilo moglo bi se primeniti i na one, koji stupnje učenosti na univerzitetima dobiju; pa i na one, koji donesu zadovoljavajuća svedočanstva, da su izučili nauke u kojoj od škola, u kojima se više grane znanja uče, i koje daju jemstva da je učenje u njima ozbiljno, a ne samo prividno. „Meštanski“ ispiti, ili ispiti „srednjeg reda“ za stupanj druga (Associate), koje je oksfordski univerzitet tako pohvalio i sa javnom oduševljenošću uveo, kao i slični ispiti koje bi druga stručna tela uvesti mogla (predpostavljajući da bi ovi bili dostupni svakome) daju osnove, na kojoj bi se sa velikom korišću moglo ustupiti više glasova onima, koji bi ispit izdržali. Svi ovi navodi treba da se opširno u pojedinosti pretresu, i da se proprate primetbama, kojima ne bi bilo korisno unapred odupirati se. Nije došlo vreme da se takvim planovima praktičan oblik dade; a ja ne želim da osobenim predlozima koje sam učinio, vezan budem. Ali mi je jasno, da u tome pravcu leži pravi uzor predstavničke vlade, i da se polazi putem pravog političkog napredovanja,

(kraj 152. strane)

kad se najboljim praktičnim merama, koje se samo naći mogu, radi da se tome uzoru približi.

Ako se pita, u kome se prostranstvu načelo izvršiti daje, ili koliko se glasova mogu dati jednoj ličnosti na osnovu pretežnijih sposobnosti, ja odgovaram, da to po sebi nije veoma važno, predpostavljajući da se razlike i postupnosti ne prave proizvoljno, nego su onakve, kakve opšta svest i opšti razum razumeti i primiti mogu. Ali je neodoljivi uslov, da se ne prekorači međa koju

propisuje osnovno načelo, što je izloženo u predidućoj glavi, kao uslov izvrepsti u ustavu jednog predstavničkog sistema. Pravo na više glasova ne mora nikako tako daleko ići, da oni kojima se ono daje, ili stalež (ako kakvoga ima) kome ono pripadne, pretegne sretstvom njega nad celim ostalim društvom. Razlikovanje na korist vaspitanju, koje je po sebi pravedno, preporučuje se još strogo time, što one koji su vaspitani, osigurava protivu staležkog zakonodavstva onih koji nisu vaspitani; ali, ono ne sme ići tako daleko, da oni koji su vaspitani, mogu na svoj račun staležko zakonodavstvo praktikovati. Nek mi se još dopusti dodati, da ja smatram kao neodoljivo nužno, da u predlog o povlastici za više glasova uđe i ova odredba: da bude slobodno i najsiromašnijemu u društvu tražiti tu povlasticu, čim može dokazati, da je on, u prkos svima tegobama i smetnjama, dostigao onaj stupanj obrazovanosti, koji na više glasova pravo daje. Treba da bude dobrovoljnih ispita, na koje kogod hoće može izići, pa dokazati da je došao do one mere znanja i sposobnosti, koja je priznata za dovoljnu, i onda da mu se dopusti da ima više glasova. Jedna povlastica koja se ne odriče nikome, koji može dokazati da je ispunio uslove, od kojih ona po teoriji i po načelu zavisi, ne bi morala biti odvratna ničijem čustvu pravde; ali ona bi izvesno to čustvo vređala, (kraj 153. strane)

ako bi se davala po opštim predpostavkama koje nisu uvek nevarljive, a odricala pravome dokazu.

Povlastica za više glasova, ma da se praktikuje u izborima opštinskih zvaničnika, i zvaničnika koji bdiju nad zakonom o siromasima, opet je tako nepoznata u parlimentskim izborima, da nema izgleda da će se ona skoro i voljno usvojiti; ali, kao što će izvesno doći vreme, kad će se imati birati samo između te povlastice i jednakog opšteg prava glasa, kogod ne želi posljednje, vreme je da se na prvu izvikavati počne. Međutim, neka predlog za sada i ne bi bio praktičan, on može poslužiti da se označi šta je u načelu najbolje, i može postaviti nas u stanje da sudimo o valjanosti posrednih sretstava, koja se ili već nalaze, ili mogu da budu usvojena, i koja na manje savršen način istoj celi pripomažu. Jedan čovek može imati dva glasa i na drugi način, nego što je onaj po kome bi se dva glasa u istoj biračkoj skupštini davala; on može imati po jedan glas u svakome od dvaju raznih biračkih okruga, i premda ta izuzetna povlastica sad češće pretežnijem imanju, nego pretežnijoj obrazovanosti pripada, ja je ne bi ukidao gde ona postoji; jer dokle se pouzdanije merilo vaspitanja ne usvoji, ne bi bilo mudro odreći se onoga što ga odnošaji imaovine daju, i ako je ono tako nesavršeno. Može biti da će se naći sretstva da se ta povlastica dalje raširi, načinom koji će je dovesti u neposredniju svezu sa višim vaspitanjem. U svakom budućem predlogu za reformu, koji znatno pobija novčane uslove za pravo glasa, bilo bi mudro ono naređenje, po kome bi se svima koji dobiju universitetske stupnje, svima koji su sa uspehom izučili više škole, svima koji se slobodoumnim poslovima bave, a može biti i još nekima, dopustilo, da se osobito u tome svojstvu u birače upišu, pa da kao takvi daju svoje glasove u onom biračkom okrugu, u koji sami hoće da se upišu,

(kraj 154. strane)

zadržavajući, pored toga kao prosti građani svoje pravo glasa u mestima u kojima žive.

Dokle se ne iznađe, i dokle opšte mnenje ne bude voljno da primi neki način za davanje više glasova, kojim bi se vaspitanju kao takvome osigurao onaj stupanj pretežnoga uticaja, koji mu

pripada, i kojim bi se držala ravnoteža brojnoj snazi staleža najmanje vaspitanoga, dotle se ne mogu postići koristi potpunog opšteg glasanja, a da one ne donesu sa sobom i štetu, koja, kao što se meni čini, preteže nad njima. Zaista je moguće (i to je može biti jedan od prelaza, preko kojih imamo da prelazimo u našem napredovanju ka predstavničkom sistemu koji će zbilja dobar biti), da se prečage koje ograničavaju glasanje, sasvim uklone u nekim posebnim okruzima biračkim, te da tu predsetavnike pooglavito ručni radnici izberu; a na drugim mestima da se održe uslovi za birače koji već postoje, ili da se svakoj promeni koja bi se u tim uslovima učinila, pridruži onakvo raspoređene biračkih okruga, kakvo neće dai radničkome staležu, da postane pretežan u parlamentu. Takvim poravnanjem, nepravilnosti u predstavnštvu ne samo da bi se održale, nego bi se i umnožile; to međutim nije nikakva odsudna odgovornost; jer ako zemlja ne izbere za prave celi put pravilnog sistema, koji pravce njima vodi, ona se mora zadovoljiti nepravilnim sretstvom, kao ipak boljim, nego što je jedan sistem koji je istina slobodan od nepravilnosti, ali koji se pravilno primenjuje za rđave celi, ili u kome su izostavljene neke celi koje su onako isto nužne kao i druge. Mnogo je važnije prebacivanje, da se to naređenje neda složiti sa uzajmnim saopštavanjem biračkih skupova raunih mesta, koje g. Herov plan ište; da bi po njemu svaki birač ostao zatvoren u onaj birački okrug, ili u one biračke okruge, u kojima bi njegovo ime u knjigu birača upisano bilo, i ako ne bi hteo da bude predstavljen (kraj 155. strane) kojim od kandidata tih mesta, on nikako ne bi bio predstavljen.

Koliko važnosti pripisujem ja oslobođenju onih koji već imaju pravo glasa, ali čiji glasovi prolaze zaludno, jer su uvek u manjini, toliko očekujem od prirodnog uticaja istine i razuma, ako ima samo sigurnosti da će se njihovi razlozi čuti, i da će se oni kao što treba braniti, tako da ja ne bi očajavao ni o uspehu jednakog i opšteg prava glasa, kad bi se ovo ostvarilo srazmernim postupanjem sviju manjina, po načelu g. Hera. Ali baš da bi i najbolje nade, koje se u tome pogledu mogu imati, sama izvesnost bile, ja bi opet bio za načelo po kome se pravo na više glasova imati može. Ja ne predlažem to pravo kao nešto što po sebi ne bi trebalo želiti, i što se, kao isključenje nekog dela društva od prava glasa, za vreme može trpiti, budući je ono nužno da bi se veća zla sprečila. Ja ne gledam na jednako pravo glasa kao na nešto što bi po sebi dobro bilo, predpostavljajući da se tu od neprilika sačuvati može. Ja gledam na to kao na nešto što je samo relativno dobro, i što se pre dopustiti može, nego nejednakost povlastice, koja se osniva na uzgrednim ili slučajnim okolnostima, no koja je u načelu nepravda, počem priznaje nepravdo merilo, i počem rđavo utiče na duh birača. Nije od koristi, nego je od štete, da ustav zemlje izriče, da neznanje ima prava na onoliko isto političke vlasti, na koliko i znanje. Narodne ustanove treba da sve stvari što ih se tiču, iznose pred duh građanina u svetlosti, u kojoj je za njega dobro da ih gleda; a kao što je za njega dobro, da misli da svako ima prava na neki uticaj, a ko je bolji i mudriji, da ima prava na veći uticaj nego drugi, tako je važno, da to uverenje i država ispoveda, i da se ono u narodnim ustanovama utelovi. Takve stvari sačinjavaju *duh* ustanova u jednoj zemlji, a to je onaj deo njihovoga uticaja, na koji najmanje paze obični, a osobito ingleski, mislioci: (kraj 156. strane) ma da ustanove svake zemlje, koja nije pod velikim pozitivnim pritiskom, razvijaju više uticaja svojim duhom, nego ikojim neposrednim izređenjem svojim, jer duhom, obrazuju one narodni karakter. Amerikanske ustanove utisle su amerikanskom duhu tvrdo ubeđenje, da svaki čovek

(bele boje) jeste onako isto dobar kao i drugi; i oseća se, da to lažno verovanje stoji u tesnoj svezi sa nekim nepovoljnijim crtama americkanskog karaktera. Nije to mala šteta, kad ustanova koje zemlje takvo verovanje ovešta; jer, bilo ovo izrečno ili prećutno, ono je moralnom i umnom usavršavanju skoro onako isto od štete, kao i ma koji rđav uticaj što ga najviše oblika vlade proizvesti mogu.

Može biti da će se reći, da jedan ustav koji daje jednaki uticaj svakome čoveku, najviše kao i najmanje prosvćenom, ipak napredku vodi, jer pozivi koji se neprestano upravljaju na manje prosvetne staleže, vedžbanje koje se daje njihovim duhovnim silama, i usiljavanja koja prosvćeniji moraju da čine, da bi svoje suđenje rasvetlili, i od zabluda i predrasuda oslobodili, jesu snažni pokretači za razvitak njihovoga duha. Da se taj željeni posljedak zbira dostiže, kad se manje prosvćenim staležima dopusti neko, pa i znatnije učešće u vlasti, ja to priznajem i to sam već krepko tvrdio. Ali i teorija i iskustvo dokazuju, da protivna struja nastaje čim jednom ti staleži svu vlast u ruke dobiju. Onima koji se osile nad svima i nad svačim, pa bili oni pojedinci, ili nekolicina, ili mnogi, ne treba više oružje razuma: oni mogu da učine da njihova gola volja vlada; a oni kojima se niko odupreti ne može, obično su toliko zadovoljni svojim spostvenim mnenjima, da nisu voljni menjati ih, niti hoćeju da strpljivo saslušaju ikoga, koji bi im kazao da nemaju pravo. Položaj koji daje najjačeg pokreta za razvitak umne snage, jeste onaj u kome se već dobila vlast; i od sviju privremenih ili trajnih stanica, na putu koji vodi gospodarstvu, ona (kraj 157. strane) koja razvija najbolje i najviša svojstva, jeste položaj onih, koji su toliko jaki, da mogu učiniti da razum ovlada, ali nisu toliko jako da protivu razuma ovladaju. To je položaj u koji, po načelima koja smo mi izložili, bogat i siroma, onaj koji je malo vaspitan, i onaj koji je mnogo vaspitan, i svi drugi staleži i nazivi kojima je društvo u sebi samome podeljen, treba u koliko je samo moguće da se postave. A kad bi se to načelo sjedinilo sa onim, po kome pretežnim duhovnim svojstvima treba da se dopusti pretežni uticaj, i koje je inače pravedno: došao bi politički ustav do onoga relativnoga savršenstva, koje se jedino daje složiti sa mnogostručnom prirodom ljudskih poslova.

U predidućem razlaganju za opšte, ali postupno glasanje, ja nisam uveo u račun razliku poslova. Ja smatram da je ta razlika bez svakog značenja u pogledu na politična prava, onako kao i razlika u stasu, ili u boji kose. Za sva ljudska stvorenja jednako je važno, da vlada bude dobra; blagostanje sviju njih jednako zavisi o dove, i njima svima jednako je nužno, da imaju glasa u vladi, da bi osigurali svoj deo koristi koji od nje imati mogu. Ako bi se ikakva razlika pravila, ženjskinju bi još nužnije bilo imati pravo glasa, nego muškinju, jer kao što su fizično slabije, žene su više upućene na zaštitu zakona i društva. Odavno su pale one predpostavke, iz kojih se izvodilo da žene ne treba da imaju glasa. Niko danas ne tvrdi, da žene treba da budu u ličnoj potčinjenosti; da one ne treba da imaju nikakve misli, želje, ili nikakva samostalna rada, nego da treba da budu domaćice, padiračice muževa, očeva, ili braće. Dozvoljeno je onima koje nisu udate, a za malo stoji još da bude dozvoljeno i onima koje su udate, da imaju sopstvenosti, i novčanih i poslovnih interesa, onako isto kao i muškinje. Smatra se kao uputno i dobro, da žene misle, pišu, i da budu učiteljke. Čim se takvo što bude dopustilo, nema nikakva načela, po kome bi se žen- (kraj 158. strane)

skinje kao nesposobno za politička prava smatrati moglo. Ceo način mišljenja današnjeg sveta, izražava se sa rastućom energijom, protivu zahtevanja društva da rešava za pojedinca: za šta oni jesu, a za šta nisu sposobni, i šta da im se dopusti, a šta da im se ne dopusti pokušati. Ako su načela današnje politike i politične ekonomije i za šta dobra, ona su dobra za dokaz, da o tim pitanjima samo pojedinci kao što treba suditi mogu, i da će se pored potpune slobode izbora gdegod ima prave razlike u sposobnosti, ogromna većina odati uvek na ono za šta su njeni članovi u srednju ruku najспособniji, a samo izuzetne prirode uzeće izuzetan put. Ili je cela težnja današnjeg društvenog napredovanja rđava, ili se ona mora izvesti do potpunog ukinuća svijuu isključenja i pravnih nejednakosti, koje jednome čoveku ma koji pošten posao nedostupnim čine.

Ali, nije nužno tako daleko ići, da bi se dokazalo da žene treba da imaju pravo glasa. Kad bi bilo pravo, kao što je nepravdo, da one budu neki potčinjen stalež, sveden na domaće poslove, a potčinjen domaćoj vlasti, njima ne bi manje trebala ona zaštita, koju daje pravo glasa; a ta zaštita trebala bi im, da bi se osigurale protivu zloupotreba vlasti kojij bi potčinjene bile. Muškinju, kao i ženskinju, ne trebaju politična prava, da bi mogli vladati, nego da se nad njima ne bi vladalo. Većina muških jesu, i biće za celog života svoga, samo radnici u polju, ili u fabrikama; ali to ne čini da je pravo glase manje poželano za njih, niti da je manje neodoljivo njihovo zahtevanje, da im se to pravo prizna, ako samo oni ne pokazuju da su gotovi rđavu upotrebu od njega učiniti. Nikome ne pada na um da tvrdi, da bi žene činile rđavu upotrebu od prava glasa. Najgore što se tu navodi jeste: da one ne bi samostalno glasale, nego po uputstvu svojih muških srodnika. Ako bi to bilo tako, pa neka (kraj 159. strane)

bude. Ako bi one mislile samostalno, mnogo bi dobiveno bilo; ako li ne bi mislile samostalno, nikakve štete ne bi se imalo. Blagosov je za ljude, da im se raskinu okovi, pa baš ako oni i ne žele da se slobodno kreću. Moralni položaj žena znatno bi se već popravio, kad ih zakon ne bi duže proglašavao za nesposobne da imaju svoga mnenja, i za neovlašćene da se slobodno opredele, u pogledu najvažnijih poslova čoveštva. Bilo bi neke koristi za njih lično, da mogu odrediti nešto što njihovi muški srodnici ne mogu od njih iskati, ali žele da to dobiju. A ne bi bilo od manje važnosti i kad bi čovek morao sa svojom ženom o opštoj stvari većati, i kad glasanje ne bi bilo njegov isključni posao, nego zajednički. Obično se ne razmišlja koliko treba, kako bi se znatno podiglo dostojanstvo i vrednost žene u očima prostog čoveka, kad bi ona mogla da nezavisno od čoveka radi šta u spoljašnjem svetu, i kako bi to učinilo da ona postane predmet poštovanja, koje se nikojim ličnim svojstvima nikad ne bi dali steći kod ljudi za ona stvorenja, čiji društveni život oni sasvim u svojoj vlasti imati mogu. Pa i samo glasanje bolje bi se doteralo. Čovek bi često morao da za svoje mnenje traži poštene razloge, kojima bi jedan iskren i nepristrasan karakter mogao slopiti, da s njim pod jednim istim barjakom služi. Ženin uticaj činio bi često, da on ostane vreaan svome sopstvenome iskrenome mnenju. Istina uticaj taj često bi se upotrebio ne za kakvo javno načelo, nego za lični interes, ili za svetsku sujetu familije. Ali, gdegod bi ženin uticaj takvu težnju imao, on se tu već i sad, u tom rđavom pravcu u punoj meri razvija, i to tim sigurnije, što pod današnjim zakonima i običajima žena uopšte stoji daleko od politike, u svakome smislu u kome ova kakvo načelo predpostavlja, i to tako daleko, da se u nje ne može razviti čustvo časti u tome

pogledu; a najviše ljudi imaju onako malo simpatije u pogledu časti drugih, kad oni i svoju (kraj 160. strane)

sopstvenu čast u toj ne vide, kao što je imaju u religioznim osećanjima onih, čija se religija razlikuje od njihove. Dajte ženi pravo glasa, i u njoj će se probuditi čustvo politične vlasti. Ona će se naučiti da gleda na politiku kao na nešto o čemu i ona svoje mnjenje imati sme, i u čemu kad se neko mnjenje ima, treba da se radi i po tome mnjenju; ona će dobiti čustvo lične odgovornosti u toj stvari, a neće duže osećati, kao što sad oseća, da je sve pravo i lepo, i da sve odgovornost muža pokriva, samo ako joj ispadne za rukom da ga nadgovori, pa ma koliku meru rđavog uticaja da bi ona razvila. Samo kad se ona orabri da i sama neko mnjenje ima, i da dođe do jasnog pojma o razlozima, koji treba da ukrene vladu savestno protivu iskušenja ličnog ili familijarnog interesa, samo tada može ona prestati da kao neka buneća sila na političnu savest čoveka utiče. Njenoj posrednoj saranji može da se poda da bude politično štetna, samo kad se ona samene neposrednom radnjom.

Ja sam prepostavio da pravo glasa zavisi, kao što bi u dobrome stanju stvari i zavisilo, od ličnih uslova. Gde ono zavisi, kao u ovoj i u najviše drugih zemalja, od uslova sopstvenosti, tu protivurečnost još više dreči. Kad jedna žena može dati sva jemstva, koja se ištu od jednog muškog birača, kao što su: nezavisni odnošaji, položaj jedne domaćice i na čelu jedne familije, plaćanje poreza, ili ma kakvi uslovi koji bi bili propisani, pa se u prkos svemu tome, pravo načelo i sistem predstavništva što se na sopstvenosti temelji, na stranu ostavi, a uvede izuzetno lična pravna nejednakost, samo da bi se ona (žena) od prava glasa izključila: to je gore što, nego sama nerazumnost. Kad se još doda, da u zemlji u kojoj to biva, žena danas vlada, i da je najslavnija vlada koju je zemlja ikada videla, bila vlada jedne žene, sasvim je jasan nacrt nerazumnosti i jedva skrivene nepravde. Nadajmo se, da ta nerazumnost (kraj 161. strane)

i nepravda neće biti poslenje koje će izčeznuti pred strujom napredka, koja obara jedno za drugim razvaline trošne fabrike monopola i tiranije, nadajmo se, da će se mnjenju Bentama, g. Samuila Belna, g. Hera, i mnogih drugih od najmoćnijih političkih mislilaca današnjeg veka i ove zemlje (da ne govorimo o drugima), prokrčiti put u sve duhove, koji nisu okoreli samoživošću ili ukorenjenom predrasudom; i da se još pre nego što doraste drugi naraštaj, razlika pola neće više, nego razlika kože i njene boje, smatrati kao dovoljan razlog da odreknu ženskinju ona zaštita i ona građanska prava, što se muškinju priznaju. (kraj 162. strane)

Glava IX

Treba-li da bude dvojakog izbora?

U nekim predstavničkim ustavima usvojen je plan: da se članovi predstavničkog tela biraju dvojakim postupkom, t. j. da prvi birači, ili prabirači, izberu samo druge birače, pa onda da ovi izberu članove parlamenta. Taj izuzetak trebao je, po svoj prilici, s početka da posluži kao neka laka prečaga punoj navali narodnog osećanja. Ona je davala mnogima pravo glasa, a sa ovim i potpunu najvišu vlast, ali ih je nagonila da izvršuju tu vlast samo preko sarazmerne nekolicine, za koje se prepostavljalo da će manje nego demos biti pokretani strujama narodne strasti. A kao što oni birači, koji imaju da biraju članove parlamenta, jesu već i sami neko izabrano telo, te se može

očekivati da uviđanošću i karakterom stoje nad običnom visinom onih, koji su ih izabrali, mislilo se, da će izbor koji oni učine, biti brižljiviji i svesniji, i da će ga oni u svakom slučaju činiti sa većim čuством odgovornosti, nego što bi gomila sama izbor činila, kad bi ona neposredno članove parlamenta birala. Taj plan, po kome se narodno glasanje tako reći očičava kroz neko posredujuće telo, daje se na prvi pogled braniti, jer se može reći sa velikom prividnošću razloga, da se manje uviđavnosti i obrazovanosti ište, da bi se presudilo: kome se između naših suseda najsigurnije poveriti može, da bira jednog člana parlamenta, nego ko je najsposobniji da član parlamenta bude. (kraj 163. strane)

Ali, pre svega, ako se može misliti da bi se takvim porednim naređenjem inekoliko smanjile one opasnosti, koje su narodnoj vladi svojstvene, može se misliti da bi se smanjile i koristi što se od ove očekuju; i ovo poslednje je mnogo izvesnije, nego ono prvo. Da bi sistem mogao raditi kao što se želi, on se mora izvršivati u onome duhu, u kome je i smišljen; prabirači moraju upotrebiti svoje pravo glasa onako, kao što se u teoriji predpostavilo, t .j. svaki od njih ne mora pitati sebe, ko bi trebalo da bude član parlamenta, nego samo kome bi on najradije poverio da mesto njega to reši, ili da za njega člana parlamenta izbere. Jasno je, da koristi za koje se predpostavlja da se imaju od posrednog biranja, i da su veće nego one koje se od neposrednog biranja imaju, istu takvo raspoloženje duha u prabirača; a one se mogu postići ako prabirači sasvim ozbiljno uzmu doktrinu, po kojoj je njihov posao samo da izberu birače, a ne same članove parlamenta. Mora se i predpostaviti, da prabirači neće zabavljati svoje misli političnim mnenjima i merilima, ili političnim ljudima, nego će se rukovoditi ličnim poštovanjem koje imaju spram nekih privatnih ličnosti, kojima će dati opšte ovlašćenje da kao njihovi punomoćnici za njih rade. Sad ako prabirači usvoje takav pojam o svom položaju, onda se obara jedna od glavnih koristi radi kojih se njima pravo glasa daje; politični posao za koji su oni pozvani, ne može tada da razvije u njih javi duh i političnu uviđavnost; ne može da učini da javni poslovi postanu predmet koji će zabavljati njihova osećanja, niti može da njihove duhovne sposobnosti izvedžba. Šta više, ta predpostavka obuhvata uslove koji se ne dadu u saglasnost dovesti; jer ako onaj koji glasa, ne uzima nikakva učešća u poslednjem rezultatu, kako ili zašto bi te moglo očekivati od njega, da uzme učešća u postupku koji tome rezultatu vodi; Želiti da ima kakvu osobitu (kraj 164. strane)

ličnost za svog zastupnika u parlamentu, može samo čovek od vrlo umerenog stupnja vrline i uviđavnosti, a želiti da se izbere neki birač koji će tu ličnost izabrati, jeste prirodna posledica one prve želje. Ali da jedna ličnost kojoj je svejedno ko će biti izabram: ili koja se oseća dužna da tu misao na stranu ostavi, - da takva ličnost uzme ma kakva učešća u samome označenju onoga, koga ona smatra kao najdostojnijeg da izabere drugoga po svome sopstvenome suđenju, to predpostavlja revnost za ono što je u misli pravo, predpostavlja načelo dužnosti uobičajeno radi same dužnosti; a to je moguće samo kod ljudi višeg stupnja obrazovanosti, koji baš time što su takoobrazovani, pokazuju da im se može poveriti, i da zaslužuju da im se poveri politična vlast u neposrednijem obliku. Od svijaju javnih poslova koji se siromašnijim članovima društva poveriti mogu, taj je jamačno najmanje sračunjen da uzbudi njihova osećanja, i jedva da ostavlja druge pobude za staranje o opštem interesu, nego vrlo rešenje: da se savestno ispuni dužnost koja se ispuniti ima, pa ako se gomila birača o političnim poslovima toliko brinu, da polažu neku vrednost na tako

ograničeno učešće u njima, oni se po svoj prilici ne bi dali zadovoljiti dokle im se mnogo šire pravo ne bi priznalo.

Sad da dopustimo da neka ličnost, koja zbog svoje niže obrazovanosti, ne može dobro oceniti, da-li je neki kandidat za parlamenat sposoban, može da sudi o čestitosti i opštoj sposobnosti nekoga, koji ovlašćuje da u ime njeno bira jednog člana parlimenta. Tu ja mogu primetiti ovo: ako onaj koji glasa, pristaje na tu ocenu njegovih sposobnosti, pa zbilja želi, da neko u koga on poverenja ima, u njegovo ime izbor učini, onda nije nužno nikakvo ustavno naređenje za tu celj; on treba samo privatno da zapita onoga i koga poverenje ima, za koga kandidata da svoj glas dade. U tome (kraj 165. strane)

slučaju oba načina biranja vode istom posletku, a svaka korist posrednog biranja postizava se i neposrednim biranjem. Sisremi se razlikuju samo u svojoj radnji, ako pretpostavimo, da bi prabirači radije upotrebili svoju sopstvenu moć suđenja u izboru predstavnika, i da oni da oni samo zato ostavljaju drugima, da u ima njihovo predstavnike biraju, što im zakon ne dopušta neposredniji način radnje. Ali, ako su prabirači tako duhom raspoloženi; ako njihova volja nije u saglasnosti sa ograničenjem koje zakon nameće, i ako oni žele da sami sobom predstavnike izberu, oni mogu da to učine uprkos zakonu. Oni treba samo da izberu za birače one za koje znaju, da će birati kandidate koje oni vole, ili one koji će im se obavezati da će da te kandidate glasati. I to je tako prirodna posledica dvojakog biranja, da se, negledeći na slučaj potpune politične ravnodušnosti, jedva može očekivati da drugačije bude. Tim putem biva u delu izbor predsednika republikanskog saveza severne Amerike. Po imenu izbor je posredan: narod u velikome ne glasa za predsednika. Ali birači se biraju uvek pod izrečnim uslovom: da budu dužni glasati za nekog opredeljenog kandidata, niti ikada i jedan građanin daje glasa za nekog birača što bi on za toga čoveka osobite sklonosti imao; on glasa za njega samo što ga je partija Linkolnova, ili partija Brekenridžova preporučila. Ne treba zaboraviti, da se birači ne biraju da bi istraživali u zemlji i našli, ko je najsposobniji da bude predsednik, ili član parlimenta. Ako bi to bilo tako, imalo bi se šta za praksu kazati, ali to nije tako, i to ne će biti tako doklegod čoveštvo uopšte ne počne misliti, kao što je Platon mislio, da vlast treba poveriti upravo onome, koji najviše ne mari da je primi. Birači imaju da izberu jednoga između onih, koji su se sami z akandidate ponudili, a oni koji biraju birače, već znaju ko su ti kan- (kraj 166. strane)

didati. Ako ima kakve politične aktivnosti u zemlji, svi birači koji uopšte misle da glasaju, rešili su se za koga od tih kandidata da svoj glas dadu, i samo će na toga misliti kad svoj glas davali budu. Privrženici svakog kandidata imaće svoju spremljenu listu birača, koji će svi biti obvezani da glasaju za toga kandidata, a jedino pitanje koje za prabirače u praktici ostaje, biće ovo: koju od tih lista da podupru.

U praktici dvojni izbor može da odgovori celi, tek kad se birači ne biraju samo za birače, nego kad oni imaju još i druge važne poslove da izvrše, što čini, da se oni ne mogu smatrati jedino kao punomoćnici, koji imaju da dadu neki osoben glas. Primera takvome skupu okolnosti daje druga jedna Amerikanska ustanova, senat republikanskog saveza severne Amerike. Ta skupština, kao neki gornji dom sabora (kongresa), smatra se kao da predstavlja, ne narod neposredno, nego države kao takve, i kao da čuva onaj deo njihovih suverenskih prava, koji one nisu ospoljile. Kao

što unutrašnje suverentstvo svake države, po prirodi saveza (federacije) na jednakosti osnovanog, jeste jednako sveto, pa ma kolika veličina ili važnost koje države bila, tako i svaka država šalje senatu isti broj članova (dvojicu), pa bila ta država mala Delauerska ili velika Novo-Jorška. Te članove (senatore) ne bira narod, nego ih biraju zakonodavne skupštine država, skupštine kojima članove u svakoj državi narod bira. Kao što te skupštine imaju da rade sve obične poslove jedne zakonodavne skupštine, poslove unutrašnjeg zakonodavstva i kontrole nad izvršnom vlasti, tako se one biraju sa pogledom više na te predmete, nego na druge; pa i kad označuju ona dva lica što će predstavljati državu u savezničkom senatu, one ponajviše idu za svojim sopstvenim suđenjem, a obraćaju na javno mnjenje samo onu opštu pažnju, koja mu se u svima aktima jedne demokratske vlade mora pokazati. Izbori (kraj 167. strane)

koji se tako čine, pokazuju se kao veoma uspešni, i jesu očito najbolji od sviju izbora u republikanskom savezu severne Amerike, jer senat se uvek sastoji iz ljudi najodličnijih među onima, koji se se javnom životu dovoljno poznatim učinili. Posle takvog primera ne može se reći, da posredno narodno biranje nikad od koristi nije. Pod izvesnim uslovima, ono je upravo najbolji sistem koji se usvojiti može. Ali ti uslovi jedva se daju postići u praktici drukčije nego u savezničkoj vladi, kakva je vlada republikanskog saveza u severnoj Americi, gde se biranje može poveriti meštanskim telima, čiji se drugi poslovi šire na najvažnije interese naroda. Jedina tela u nekome sličnome položaju kojih ima, ili kojih može da bude, u ovoj zemlji, jesu varoške opštine, ili druga tela koja su uvedena, ili koja se mogu uvesti za slične meštanske celi. Međutim, malo ih je koji bi smatrali kao neku promenu na bolje u našem parlamentarnom uređenju, ako bi poslanike za varoš London birali kmetovi i opštinski savet, dokle bi poslanike za birački okrug meridebonski, ne samo na delu, kao što već sad biva, nego i na osnovu pravog zakonskog naređenja, birale skupštine parohija. Baš kad bi se ta tela smatrala kao čisto meštanska, pa bi im se mnogo manje šta prebaciti imalo, nego što im se prebaciti ima, opet ona svojstva, koja bi ih činila sposobnim za ograničene i osobene dužnosti opštinskog ili parohijskog nadzorništva ne daju nikakva jemstva da bi ona osobito sposobna bila, da uporede i ocene sposobnosti kandidata za neko mesto u parlamentu. Ona po svoj prilici ne bi tu dužnost ispunila bolje, nego što je sad ispunjavaju stanovnici koji neposredno glasaju; dokle, s druge strane, ako bi se pri izboru parohijskih skupština i opštinskih odbornika imalo gledati i na njihovu sposobnost za biranje članova parlamenta, mnogi od onih koji su najsposobniji za onu ograničeniju dužnost, morali bi se isklju-

(kraj 168. strane)

čiti od izbora, jer tada bi se birali samo oni, čija se osećanja u opštoj politici slažu sa osećanjima glasača koji ih biraju. Već sami politični uticaj opštinskih odbornika zaveo je opštinske (varoške) izboredaleko na stranu od njihove opredeljene celji, praveći od njih pitanje partajske politike. Kad bi knjigovođi, ili nadzorniku kuće jednog čoveka, padalo u dužnost još i da bira lekara ovome, taj izbor po svoj prilici ne bi ispao bolji, nego kad bi taj čovek sam sebi lekara birao; a međutim on bi u biranju svoga knjigovođe ili nadzornika kuće bio ograničen na one, kojima bi on bez velike opasnosti za svoje zdravlje, mogao poveriti da mu lekara izberu.

Izgleda, dakle, da se svaka korist, koja se uopšte daje postići posrednim izborom, može postići i neposrednim izborom; da one koristi koje se ne bi postigle neposrednim izborom, ne bi

se postigle ni posrednim izborom; a međutim ima znatnih šteta koja posredni izbor sobom donosi. Već prebacivanje da je to nov i suvišan točak u mašineriji., nije od malog značenja. Da posredno biranje mnogo manje može da pripomogne razvitku javnog duha i politične svesti, nego neposredno biranje, to je već razloženo; a ako bi ono zbilja kakva uticaja imalo, t. j. ako bi prebirači zbilja biračima koje oni izberu, ma u kojoj meri ostavili, da mesto njih biraju njihove parlimentske predstavnike, glasačima se ne bi dalo da smatraju sebe kao istovetne sa članovima parlimenta, a članovi parlimenta mnogo bi se manje osećali da su odgovorni onima koji su ih izabrali. Uz sve to treba imati na umu još i ovo: da bi broj onih kojima bi biranje članova parlimenta povereno bilo, sarazmerno neznatan bio, tako da bi bilo otvoreno široko polje intrigama i svakojakoj pokvarenosti kojoj birači u svome položaju samo dostupni biti mogu. Birački okruzi svi bi se sveli, u pogledu prilike za podkupljivost, na položaj današnjih malih varošica. (kraj 169. strane)

Bilo bi dosta da se dobije neki malo broj ljudi, pa da se sigurno može računati na uspeh u izboru. Ako bi se reklo, da bi birači bili odgovorni onima, koji bi ih izabrali, na to bi se dalo odgovoriti, da birači, kao što nemaju nikakva stalna zvanja, ili položaja u očima publike, ne bi izlagali opasnosti ništa drugo, ako ne bi po savesti glasali, nego samo ono za što bi im malo stalo bilo, a to izgled da će opet izabrani biti; u glavnome morali bi se osloniti na kazni koje su propisane za podkupljivost; a da to nije doboljno, u malim biračkim okruzima, to je iskustvo celome svetu pokazalo. Zlo bi tačno odgovaralo meri proizvoljnosti koja bi izabranim biračima ostavljena bila. Jedini slučaj u kome oni, po svoj prilici, ne bi smeli upotrebiti svoj glas za račun svojih ličnih interesa, bio bi onaj, u kome bi se oni birali pod izrečnim uslovom: da budu dužni, kao prosti punomoćnici, saopštiti, tako reći, u biračkoj skupštini glasove onih, koji su ih izabrali. Od onog časa kad bi dvojno glasanje počelo da razvija neki uticaj, ono bi počelo da širi neki rđav uticaj. I ta istina potvrdiće se o načelu posrednog biranja, ma kako se ovo primenilo, izuzimajući samo u okolnostima onakvima, u kakovima se biraju senatori u republikanskom savezu severne Amerike.

Nije nužno, ukoliko se Engleske tiče, govoriti više protivu plana koji nema osnove ni u kakvom ni u kakvom narodnom predanju. Upravo bi se moglo očekivati izvinjenje i što se toliko govorilo protivu jednog političnog merila, koje može biti ne bimoglo, u ovoj zemlji, ni jednog jedinog pristalicu zadobiti. Ali jedan pojam koji je tako verovatan na prvi pogled, i za koji ima toliko primera u istoriji, može biti da će u opštem haosu političnih mnjenja, opet iskrsnuti i poskrenuti se u prilikama u kojima bi neke duhove sa sobom povesti mogao; pa zato se nije mogao preći sa ćutanjem, baš ako bi se i na same engleske čitaoce gledalo. (kraj 170. strane)

GLAVA X

O načinu glasanja

Najvažnije pitanje u pogledu na načine glasanja, jeste ovo : da – li da se glasa tajno ili javno, i mi ćemo odmah da to pitanje promotrimo.

Bila bi velika pogreška, ako bi se u pretresu toga pitanja bavljalo sentimentalnim izrazima o pritvorstvu, ili podlosti. Tajnost se daje opravdati u više slučajeva, ona je neodoljivo nužna u nekima, i nije to nikakva podlost tražiti zaštite protivu zala koja se daju pošteno izbeći. A ne može se razumno tvrditi, da se ne dadu ni zamisliti slučajji u kojima bi tajno glasanje bilo bolje, nego javno. Ali ja moram tvrditi, da su ti slučajevi u poslovima od političnog značaja izuzetak, a ne pravilo.

To je jedan od mnogih primera, u kojima kao što sam već imao priliku primetiti, duh jedne ustanove, ili upečatak koji ona čini na duh građanina, jeste jedan od najvažnijih delova njene radnje. Duh tajnog glasanja – razjašnjenje koje birač tome po svoj prilici u misli daje – jeste: da mu je glas dat radi njega, za njegovu osobenu upotrebu i korist, a ne kao neko poverenje za publiku. Jer ako je to zaista neko poverenje, ako publika ima nekog prava na njegov glas, onda nema-li ona prava i da zna kako će on glasati? Onaj lažan i štetan upečatak može se učiniti na golmilu, počem je učinjen na najviše onih, koji su poslednjih godina bili najugledniji branioci tajnog glasanja. Tu doktrinu nisu (kraj 171. strane)

tako razumevali njeni prvi zastupnici ; ali uticaj jedne doktrine na duh najbolje se pokazuje, ne u onima koji je razvijaju, nego u onima koji se njome obrazuju. G. Brajt i njegova demokratska škola smatraju se kao da je veoma važno za njih, da tvrde da vlast biranja jeste ono što oni nazivaju pravo, a ne poverenje. Ta jedna ideja kad se jednom u narodnom mišljenju ukoreni, čini moralno zlo, koje preteže nad svima koristima što bi ih tajno glasanje doneti moglo, pa ma koliko se visoko te koristi računale. Ma kako mi opredeljivali ili razumevali ideju prava, niko ne može imati prava (osim u čisto zakonskom smislu) da širi vlast nad drugim ; svaka vlast koja bi se dozvolila nekome da je nad drugim ima, jeste mroalno, u najpunijem značenju reči, poverenje. Ali kad ko izvršuje ma koji politični posao, bilo kao birač bilo kao predstavnik, to je vlast nad drugima. Oni koji govore da vlast glasanja nije poverenje nego je pravo, jedva da su razmislili o posledicama kojima njihova doktrina vodi. Ako je ta vlast pravo, ako je ona data onome koji glasa radi njega samog, onda po kom razlogu možemo mi kuditi njega što je prodaje, ili što je upotrebljuje onako kako će se preporučiti nekome, kome on ima interesa da se dopadne? Ni od koga se ne očekuje da on isključno pazi samo na opštu korist, kad upotrebljuje svoju kući, ili ma šta drugo na što on zbilja pravo ima. Vlast glasanja njemu zaista pripada, među ostalim razlozima , i kao sretstvo za njegovu sopstvenu zaštitu, ali samo protivu postupaka protivu kojih je on dužan, ukoliko zavisi od njegovog glasa , da zaštićuje i svakoga od njegovih sugrađana. Njegovo glasanje nije nešto što bi samo od njegove volje zavisilo ; ono nema više sveze sa njegovim ličnim željama , nego što ima izjava (the verdict) jednog porotnika sa ličnim željama ovoga. To je strogo pitanje dužnosti ; on je dužan da dade svoj glas za ono, što po njegovom mišljenju i po njegovoj savesti opštem dobru najbolje gode. Kogod drugačije pojima glasanje, taj (kraj 172. strane)

nije sposoban da ima pravo glasa ; ovo će samo izopačavati njegov duh, a neće ga uzdizati. Na

mesto da otvori njegovo srce uzvišenom patriotizmu i čustvu javne dužnosti, ono budi i gaji u njemu raspoloženje da javno zvanje upotrebi za svoj sopstveni interes, za svoje sopstveno zadovoljenje, ili za svoj sopstveni čef, a to su sve ona ista osećanja i težnje, u manjoj meri, koja pokreću i jednog despota i jednog ugnjetača. Jedan običan građanin, koji zauzima neki javni položaj, ili kome je poveren neki društveni posao, jamčano će misliti i osećati, u pogledu dužnosti koje mu taj položaj ili taj posao nameće, upravo onom što je po svoj prilici i društvo mislili i osećalo, kad mu je taj položaj ili taj posao poverilo. Što mu se čini da društvo od njega očekuje, to će sačinjavati merilo ispod koga on može biti da će zaostatim ali nad kojim on jedva da će se uzdići. A tajno glasanje on će skoro izvesno protu-tumačiti ovako: da on nije dužan u svome glasanje obzirati se na one, kojima nije dozvoljeno znati kako on glasa, nego da on može glasati prosto kako mu se sviđa.

To je presudan razlog zašto tajno glasanje, koj se upotrebljuje u klubovima i u privatnim društvima, ne daje nikakva dokaza, koji bi govorio, da se ono usvoji i u biranju članova za parlamenat. Jedan član nema zbilja, kao što birači pogrešno misle da nemaju, nikakve obvezanosti da se obzire na želje ili interese drugoga. Svojim glasom on ne izjavljuje ništa drugo, nego da jeste ili da nije voljan, da sa nekim posebnim licem u bližu ili u dalju društvenu svezu stupi. To je pitanje koje, po opštem priznanju, njegova sopstvena volja, ili naklonost, jedina ima da reši ; a da on bude u stanju da to pitanje tako reši, a da se ne izlaže svađi, to je najbolje za svakoga, pa i za onoga koji bi odbijen bio. Dalji razlog po kome se u tim slučajima protivu tajno glasanja ništa imati ne bi moglo, jeste: da ono ne mora voditi, niti prirodno vodi laganju. Dotična lica (kraj 173. strane)

pripadaju sva istome staležu, ili redu, a pa bi se smatralo kao neprikladno, da jedno na drugo navaljuje sa pitanjem: kakav je glas ono dalo. Sasvima je drugačije u biranju članova za parlamenat, i to će po svoj prilici tako ostati, doklegod traju društveni odnošaji koji čine, da se tajno glasanje zahteva, t. j. doklegod i jedno lice toliko visoko nad drugim stoji, da se smatra kao ovlašćeno, da ovome propisuje kako će glasati. A dokle je to tako, ćutanje, ili okolišeći odgovor, vazda će se tumačiti kao dokaz, da glas koji je dat, nije bio onakav kakav se želio.

U svakom počitičnom biranjem pa i onome koje se opštim glasanjem izvršuje (a očividno još više u slučaju ograničenog glasanja) onaj koji glasa ima apsolutnu moralnu dužnost, da pazi na interes publike, a ne na svoju privatnu korist, pa da svoj glas dade po najboljem suđenju svome, upravo onako kao što bi dužan bio dati ga, kad bi on bio jedini koji glasa, i kad bi izbor bio samo od njega zavisio. Ako se to priznaje, onda iz toga sleduje, da dužnost glasanja, kao i svaka druga javna dužnost, treba da se izvršuje pred očima i pod kritikom publike, u kojoj svako ima ne samo interesa da se ta dužnost ispuni, nego i dobra razloga da se smatra kao oštećen ako se ona ne bi ispunila pošteno i brižljivo, nego drugačije. Bez sumnje niti je ono, niti ikoje drugo pravilo političnog morala absolutno nepovredivo ; ono može biti nadvanejno još neodoljivijim obzirima. Ali ono je od toliko važnosti, da slučajji koji dopuštaju da se od njega odstupi, moraju očigledno izuzetan značaj imati.

Ako pokušamo javnošću, da onoga koji glasa učinimo odgovornim publici za njegov glas, to bez sumnje može izići na ovo: da on u praktici bude odgovoran kakvoj moćnoj ličnosti,

čiji je interes više protivan opštem interesu društva, nego što bi bio interes samoga glasača, kad bi ovaj štitom tajnosti od svake od- (kraj 174. strane) govornosti oslobođen bio. Kad je znatan broj glasača takvoj mogućnosti u velikoj meri izložen, tajno glasanje može biti da će manje zlo biti. Kad su glasači robovi, sve se može trpeti što ih postavlja u stanje da zbače jaram. Slučaj koji najjače govori za tajno glasanje, jeste; kad ubitačna vlast nekolicine nad množinom rasti. Kad je počela propadati rimska republika, razlozi za tajno glasanje behu neodoljivi. Oligarhija postajala iz godine u godinu sve bogatija i tiranskija, a narod sve siromašniji i zavisniji, pa je bilo nužno da se podignu sve jače i jače ograde protivu onakve zloupotrebe prava glasa, koja bi učinila, da ovo pravo bude samo jedno oruđe više u rukama ljudi koji nemaju načela, ali koji imaju položaja i uticaja. Tako isto malo može se sumnjati da je tajno glasanje, ukoliko ga je bilo, imalo spasonosna uticaja u političnome uređenju Atine. Pa i u onim grčkim republikama koje su najmanje nestalne bile, mogla se sloboda za vreme razoriti jednom jedinom nepošteno dobivenom odlukom naroda, i ma da atinski glasač nije bio toliko zavisan, da bi po pravilu mogao biti nateran, opet je on mogao biti potkupljen, ili zastrašen bezakonjem ili nasiljem onakvih klika, kakve behu neobične i u samoj Atini među mladićima od položaja i u bogatstvu. Tajno glasanje beše u tim slučajima zakonitosti (evnomiji), kojom se Atina među starim republikama odlikovalaše.

Ali u naprednijem stanju današnje Evrope, a osobito u ovoj zemlji, sila kojom bi se glasači na nešto naterati mogli, sve je manja ; a zloupotreba prava glasa sad se manje može pripisati uticajima koje bi drugi nad glasačima širili, nego samoživim interesima i sumnjivim osećanjima što njemu samome pripadaju, bilo lično bilo kao članu kakvoga staleža. Osiguravati njega protivu prvih, o trošku oslobođenja od svega ograničenja što od poslednjih dolazi, značilo bi (kraj 175. strane)

menjati manje i opadajuće zlo za veće i rastuće. O toj stvari, i o tom pitanju uopšte, ukoliko se ono daje primeniti na Englesku u današnje vreme, ja sam, u jednoj knjižici o parlimentskoj reformi, izjavio moje mišljenje u izrazima, koje ću ovde da prepisem, jer ne osećam da bi što bolje kazati umeo.

„Pre trideset godina beše još istina, da je u biranju članova parlimenta glavno zlo protivu koga se imalo čuvati, bilo upravo ono koje bi se tajnim glasanjem ukloniti dalo, a to : prinuda od strane spahija, od koje strane onih koji radnike traže i plaćaju, i od strane mušterija. U današnje vreme, kao što ja mislim, mnogo veći izvor zlu jeste samoživost, ili samoživa partaičnost, samoga glasača. Ja sam ubeđen, da glasač danas, ako nepošteno i na štetu glasa, to čini češće iz svoga sopstvenoga, ličnoga, interesa, ili staležkoga interesa, ili kakvog niskog osećanja u svojoj duši, nego iz straha od neprilika koje bi mu drugi napraviti mogli, a tima uticajima, kojima je izvor u samoživosti ili u samoživoj partaičnosti samoga glasača, ovaj bi se pored tajnog glasanja predavao slobodan od svakog čustva stida ili odgovornosti.

„U vremenima koja nisu davno prošla, viši i bogatiji staleži imadahu vladu sasvim u rukama. Njiova sila beše na što se zemlja najviše žaljašw. Običaj da se glasa po komandi onoga od koga radnici zavise, ili kakvoga spahije, beše tako utvrđen, da ga skoro ništa drugo nije moglo potresti, nego samo veliko narodno oduševljenje, kakvo se tek za dobru stvar razvija. Glas koji je

dat protivno tima uticajima, beše, dakle uopšte, izraz poštenja i javnog oduševljenja; ali u svakom slučaju, i ma kojim razlogom da bi opredeljen bio, beše skoro izvesno, da će on dobar glas biti, jer to beše glas protivu ogromnoga zla, protivu gospodarećeg uticaja oligarhije. Kad bi se glasač u ono vreme mogao postaviti u stanje, da slobodno bez opasno izlaganja svo- (kraj 176. strane)

jih ličnih interesa, izvršuje svoje pravo glasanja, ma i ne bilo pošteno ili uviđavno, to bi bio veliki dobitak za reformu, jer time bi se razbio jaram sile koja je tada u zemlji gospodarila, koja je stvorila, i koja je održavala sve što je bilo rđavo u ustanovama i u administraciji države, - sile spahija i spekulanata biračkih orkuga.

„Tajno glasanje ne beše usvojeno ; ali naprednjak odnošaja učinio je i čini sve više u tom pogledu ono, što bi I tajno glasanje činilo. No politično I društveno stanje zemlje, ukoliko ga se to pitanje tiče, znatno se promenilo, I svaki dan se menja. Viši staleži nisu sada gospodari zemlje. Morao bi čovek birti slep prema svima znacima vremena, pa da bi mogao misliti, da su srednji staleži još onako uslužni višima, ili da radnički staleži još onako zavise od viših I srednjih, kao pre četvrtinu stoleća. Događaji ove četvrti stoleća ne samo das u naučili svaki stalež da sazna svoju sopstvenu zajedničku snagu, nego su i pojedince nižeg staleža postavili u stanje, das a uzdignutom glavom pred pojedince višeg staleža stupaju. U najviše slučajeva, glas birača, bio on u protivnosti ili u saglasnosti sa željama onih koji su više postavljeni, danas nije posledica prinude, za izvršivanje koje ne stoje više na raspoloženju ista sredstva, nego je izraz ličnih ili političnih naklonosti samih birača. Pa i same greške današnjeg sistema biranja jesu dokaz za to. Rastenje potkupljivosti, na što se tako u glas žali, i širenje te zaraze na mesta koja pre od nje slobodna behu, svedoče da mešt neki uticaji ne preovlađuju više, da birači danas po svojoj volji glasaju, a ne po tuđoj. Bez sumnje, u županijama i u malim mestima, ostalo je još mnogo robske (servilne) zavisnosti ; ali duh vremena protivan je takvoj zavisnosti, i sila događaja neprestano teži da je smanji. Dobar arendator može danas biti uveren, da je on imaocu zemlje koju srađuje, onako isto⁸ (kraj 177. strane)

važan, kao što je i ovaj njemu ; a zanatlija kome posao dobro ide, može da se oseća nezavisan od svakog posebnog mušterije. U svakome biranju glasanje sve više izražava volju samih glasača. Sad njihovi duhovi, mnogo više nego njihovi lični odnošaji, treba da se oslobode. Oni nisu vriše pasivna oruđa tuđe volje, nisu goli organi za postavljanje vlasti u ruke kakve kontrolne oligarhije. Birači sami postaju danas oligarhija.

„Upravo u kome se razmeru glas birača njegovom sopstvenom voljom opredeljuje, a ne voljom nekoga koji bi nad njim gospodario, u tome razmeru i njegov položaj naliči na položaj jednoga člana parlimenta, i javnost postaje sve neodoljivija. Dokle i jedan deo društva ostaje nepredstavljen, ono što *Chartiste*⁹ navode protivu sveze tajnog glasanja sa ograničenim pravom

⁸ PREDSTAVNIČKA VLADA

12

⁹ Ime *Chartista* (Chartists) nosi u V. Britanskoj jedna politična stranka, koja predlaže promene u predstavnickome sistemu, kao najpreča sredstva za popravku društvenog stanja. Pogledi te stranke razviti su u jednome dokumentu koji se zove „Narodna Povelja (*The People's Charter*).“ Glavne tačke te povelje jesu : da pravo glasa bude opšte, da se glasa tajno, da se članovi parlimenta biraju za godinu dana ; da se zemlja podeli na jednake biračke okruge, da se pravo glasa ne meri merom sopstveničke imovine, da se članovima parlimenta plaća za njihovu službu. Pr.

glasa, jeste neosporno. Današnji birači i gomila onih kojima bi se broj povećao svakim predlogom o reformi, za koji bi izgleda bilo, pripadaju srednjem staležu, i oni imaju onako isto, kao i spahije, ili veliki fabrikanti, svoj staležki interes, koji ih razlikuje od radničkog staleža. Ako bi se pravo glasa rasprostrlo na sve izučene radnike, i ovi bi još imali, ili bi mogli imati, svoj staležki interes različan od interesa neukih radnika. Predpostavimo, da pravo glasa bude rasprostrto na sve ljude, - predpostavimo da ono što se pre lažno nazivalo opšte pravo glasa, i što se danas neskladno označuje kao muško pravo glasa, da to postane zakon, gla- (kraj 178. strane) sači bi još imali staleškoga interesa, za razliku od žena. Predpostavimo, da bi bilo pitanja pred zakonodavnom skupštinom koje bi se osobite žena ticalo, n. pr. Pitanja: da-li blage kazne koje zakon propisuje za one svirepe muževe, što svoje žene skoro svaki dan na mrtvo ime biju, treba da se zamenu čime što će više uticaja imati ; ili predpostavimo, da bi ko u britanskome parlamentu predložio, da udate žene imaju pravo na svoju pravu sopstvenost, što države u Americi jedna za drugom procenjuju ne samim zakonom, nego osobitim opredeljenjem njihovih revidovanih ustava. Da li tu žena i kćeri jednog čoveka nemaju prava da znaju, hoće li on glasati za onog komandanta, koji bi podupirao te predloge, ili protivu toga?

„Prebacivaće se, naravno, da ti razlozi izvodu svu vrednost svoju iz predpostavke nekog nepravednog stanja prava glasa ; da oni koji nisu birači, ako bi bilo izgleda da će njihovo mnjenje učiniti, da birač glasa poštenije i korisnije, nešto što bi glasao kad bi sebi samome ostavljen bio, - više zaslužuju da budu birači, nego što ovaj zaslužuje, i treba da imaju prava, po kome svako ko je sposoban da utiče na birače, jeste sposoban i da birač bude, i po kome oni kojima bi glasači imali da budu odgovorni, treba sami da budu glasači, i kao takvi da stoje pod zaštitom tajnog glasanja, da bi se zaklopili od nepravednog uticaja pojedinaca ili staleža, kojima oni ne treba da budu odgovorni.

„Taj razlog jeste poršan, a ja nekad smatrah kao presudan. Sad mi se čini da je lažan. Svi koji su sposobni da utiču na birače, nisu sposobni i da sami budu birači. Ovo poslednje jeste mnogo veća vlast nego ono prvo, a neki mogu biti zreli za manji politični posao, a d aim se još ne može sigurno poveriti viši posao. Mnjenja i želje nasiromašnjeg i najsirovijeg staleža radnika mogu, u redu ostalih uticaja veoma (kraj 179. strane)

korisno uticati na duhove birača i članova zakonodavne skupštine ; pa opet bi moglo da bude od velike štete, kad bi im se, u njihovome današnjem moralnom i umnom stanju, dopustilo da u punoj meri izvršuju pravo glasa, i time učinilo da njihov uticaj bude pretežan. Upravo taj posredan uticaj onih koji nemaju prava glasa, nad onima koji to pravo imaju, ublažava svojim napredujućim rastenjem prelaz svakom raširenju prava glasa, i daje sretstva da se to raširenje mirno izvrši, kad mu vreme dođe. Ali ima i drugo nešto o čemu još dublje rasuditi treba, i što nikad ne treba da se izostavi iz računa u političnom umovanju. Mišljenje da javnost i čustvo odgovornosti prema publici, nisu ni od kakve koristi dokle publika ne postane sposobna da zdravo i zrelo sudi, to mišljenje po sebi je neosnovano. Značilo bi sasvim površno suditi o koristi javnoga mnjenja, kad bi se predpostavljalo da ono čini dobro, samo kad uspe da iznudi da mu se uslužno klanja. Da se bude neprestano pre očima drugih – da se ima braniti od drugih, - to ni za koga nije onoliko važno, koliko za one koji rade protivno mnjenju drugih, jer to ih nagoni da

imaju pouzdanu osnovu za svoje sopstveno mneje. Ništa nema tako čeličecog uticaja kao radnja protivu ugnjetenja. Ko ne stoji pod privremenom vladom strasnog razdraženja, neće učiniti ništa za što misli da bi veoma pokuđen bio, osim ako bi radio u nameri koji bi sam unapred smislio i utvrdio bio, što uvek označuje smišljen i rasudan karakter, i što uvek od iskrenog i jakog ličnog uveđenja dolazi, izuzev samo čoveka koji je iz osnova rđav. Već samo to što se o svome vladanju računa davati mora, jeste snažna pobuda, da se usvoji vladanje o kome se bar neka poštena računa dati može. Ako bi ko mislio, da sama obvezanost da se čuva pristojnost i poštenje, ne smeta vrlo mnogo zloupotrebi vlasti, on bi time samo dokazivao, da nikad nije bio prinuđen da pazi na vladanje onih, koji ne (kraj 180. strane)

osećaju nužnosti da se od te zloupotrebe uzdržavaju. Javnost je neocenjiva već i kad sprečuje ono, za što nema mogućnosti da se iole razložno brani, - kad nagoim na rasuđivanje, i kad svakog prinuđava, da, pre nego što raditi počne, opredeli šta će kazati, kad bude pozvan da za svoja dela odgovara.

„Ali, ako još nije došlo, (može se reći) docnije će doći vreme kad će svi biti sposobni za glasanje, i kad će svemu muškinju i svemu ženskinju biti dopušteno, da glasaju za to što su za glasanje sposobni ; *tada* bar ne može doći do opasnosti staležskog zakonodavstva. Jer kao što će birači tada narod sačinjavati, oni neće imati interesa koji bi se razlikova od opšteg interesa. Na baš ako bi pojedinci i glasali još po privatnim ili staležkim pobudama, većina neće imati takvih pobuda ; a kao što tada neće biti onih, koji ne bi bili birači, i kojima bi oni morali biti odgovorni, uzicaj tajnog glasanja, kojim će se isključivati samo što je od opšte štete, biće sasvim od koristi.

„Pa i sa tim ja se ne salgašavam. Ja ne mogu misliti da bi tajno glasanje trebalo želiti, baš i kad bi narod bio sposoban za glasanje, i kad bi dobio opšte pravo glasa. Pre svegam ne bi se moglo predpostaviti, u takvim okolnostima, da je tajno glasanje nužno. Zamislimo samo stanje stvari kao što bi ono po toj predpostavci bilo, zamislimo da bi narod bio opte vaspitan, i da bi svaki odrastan čovek imao pravo glasa. Kad već i ovde, gde birači samo jedan neznatan deo naroda sačinjavaju, i gde je većina naroda skoro bez vaspitanja, javno mnjenje jeste, kao što svako vidi da je, sila koja kao najviša vlada: bila bi sanjarija predpostavljati, da nad društvom u kome svi čitaju, i u kome svi glasa imaju, spahije i bogataši mogu, protivu volje svoji, širiti ikakvu silu koju bi i najmanje teško bilo sa društva zbaciti. Ali kako bi tu zaštita tajnosti bila nepotrebna, kontrola javnosti bila bi nužna kao i (kraj 181. strane)

vazda. Opšte iskustvo čoveštva moralo bi biti veoma varljivo, ako bi dosta bilo da neko bude član društva, i da njegov položaj ne nosi u sebi nikakvu izraženu protivnost interesa naspram publike u velikome, - ako bi samo to dosta bilo, pa da se osigura izvršivanje neke javne dužnosti, a da se iz mneja naših sugrađana ne izvodi ništa, što bi služilo ili za pobuđivanje, ili za uzdržavanje. Osobeno učešće jednoga čoveka u opštem interesu, baš i kad nema nikakvih privatnih interesa koji bi ga na protivnu stranu vukli, ne pokazuje se, po pravilu, kao da bi samo moglo učiniti, da on svoju dužnost prema publici bez drugih spoljašnjih pobuda čini. A ne može se dopustiti da bi i onda, kad bi svi imali pravo glasa, tajno glasanje bilo onako pošteno, kao i javno. Tvrdjenje da birači, kad oni sačinjavaju celoukupno društvo, ne mogu imati interesa, da glasaju protivu interesa društva, izgleda, kad se bliže pomotri, kao da ima više zvuka nego smisla

u sebi. Istina, društvo kao neka celina ne može imati (kao što same reči kazuju) nikakva druga interesa, nego samo zajednička, ali pojedinac, ili svako za sebe, može. Interes jednoga čoveka jeste u svemu u čemu on interesa nalazi. Svako ima onoliko različitih interesa, koliko osećanja, pa bila ta osećanja naklonosti, ili odvratnosti, bila samoživa ili uzvišenija. Ne može se reći, da ikoji od tih interesa, kad se za sebe uzme, sačinjava „njegov interes;” on je dobar i rđav čovek, kao što ove ili one interese voli. Jedan čovek koji je tiranin kod kuće, biće sklon da simpatiše sa tiranijom (kad se ona samo nad njim se širi); a skoro je izvesno, da on neće simpatisati sa odporom protivu tiranije. Jedan zavidljivac glasaće protivu Aristida samo što ga pravednim nazivaju. Jedan samoživac pretpostaviće i neznatnu ličnu korist svome učešću u uživanju one koristi, koju bi njegova otačbina od dobro zakona imati mogla ; jer navika njegovog duha čini da on ide za svojim osobenim (kraj 182. strane)

interesima, i da ove najbolje oceniti ume. Veliki broj birača imaće dvojake naklonosti, naklonosti, za private i naklonosti za javne interese. Poslednje su jedine koje bi birač javno priznati hteo. U karakteru ljudi najbolje je ono, što se oni boje da pokažu, baš i onima koji nisu bolji nego oni sami. Za nepošteno i nedostojno glasanje, iz gramzenja za dobitkom, iz zlobe, iz jarosti, iz lične sarevnjivosti, pa i sa obzirom na interese ili predrasude staleža ili sekte, imaće se više gotovosti kad se tajno glasa, nego kad je glasanje javno. A ima – pa može biti da će i češće da bude – slučaj, u kojima skoro jedino što većinu lupeža može da uzdržava, jeste njihovo nehотиčno poštovanje mnenja jedne poštene manjine. U onakvome slučaju, kao što beše onaj, u kome neke države severne Amerike odricahu svoje dugove, ne uzdržava li glasača koji nema načela, već i onaj stid, koji on mora osećati, kad poštenome čoveku u oči pogleda? Pa kad bi se sve to dobro moralo žrtvovati putem tajnoga glasanja, baš i u najpovoljnijim prilikama, onda bi, za dokaz da je nužno usvojiti javno glasanje, trebalo imati mnogo jačeg razloga, nego što se danas ima, i tim jačeg, što se dosadanji razlog postaje sve slabiji”.¹⁰

O drugim spornim tačkama u pitanju o načinu glasanja, nije nužno da se toliko reče prosipa. Sistem ličnog zastupanja, kao što je organizovan g. Herom, nameće potrebu da se služi listama za glasanje. Ali meni se čini, da je neodoljivo nužno, da se potpis od birača uzima, ili na kome javnom mestu, koje je za glasanje određeno, ili, gde takvoga mesta ne bi bilo biračima na lakome dostupu, onda na kakvom zvaničnom, svima otvorenome mestu, a u prisustvu kakvog odgovornog javnog zvaničnika. Predlog koji je pokrenut u ovome smislu : da se dopusti da birač svoju glasačku listu može ispuniti i potpisati u svome sopstvenome stanu, pa onda ga (kraj 183. strane)

poštom poslati, ili kakvom javnom zvaničniku predate, ja bi smatrao kao štedan. Posao taj izvršavao bi se u prisustvu sviju opasnih uticaja. Podkupljivac mogao bi, pod zaštitom tajnosti, svojim sopstvenim očima gledati kako se njegova pogodba ispunjava ; a onaj koji zastrašava, mogao bi gledati kako se iznuđena poslušnost neporečno s mesta čini: dokle bi bio sasvim isključen onaj spasonosni uticaj, što bi se širio prisustvom onih koji znaju prava osećanja

¹⁰ Thoughts on Parliamentary Reform, 2 ed. pp. 32-36.

glasača, kao i onaj oduševljavajući uticaj, što bi se rasprostirao simpatijom njegove sopstvene partije, ili njegovih jednomislrenika.¹¹ (kraj 184. strane)

Mesta za glasanje treba da bude onoliko na broju, koliko ih je nužno, pa da svaki birač do najbližega mesta lako dospeti može, a ni pod kojim izgovorom ne bi trebalo trpiti, da kandidat putne troškove biračima izmiruje. Nakazni i slabi, i to samo pošto pokažu lekarsko svedočanstvo, treba da imaju pravo tražiti podvoz, o trošku države ili meštana. Birački skupovi, zvaničnici koji su oko izbora nužni, i sve što za poslove oko izbora treba, treba da bude o javnome trošku. Od kandidata ne samo da ne treba iskati, nego mu ne treba ni dopsutiti da se izlaže većem, nego samo nekom ograničenom i neznatnom trošku za svoj izbor. Po mišljenju g. Hera dobro bi bilo, da se ište po 100 duk.c. (50 L.) od svakoga, koji svoje ime u listu kandidata upiše, ted a se onima koji nemaju nikakva izgleda za uspeh, i nikakve ozbiljne namere da rade za uspeh, neda da postanu kandidati iz ćeifam ili iz gole gramzivosti da se poznatim učine, i može biri da oduzmu nekoliko glasova koji bi nužni bili za izbor ozbiljnijih kandidata. Ima troškova koji se kandidatu, ili njegovim podupiračima ne može uštedeti, i za koji se jedva može očekivati, da ga publika izmiruje za svakoga kome bi se prohtelo da to traži: a to je trošak za objave, proglase i raspise kojima kandidat sebe biračima oglašuje. Za sav takav trošak bili bi dosta onih 50 fun. str., što ih je g. (kraj 185. strane)

Her predložio (i što bi se po potrebi moglo povisiti do 100 f. st.) ako bi se dopustilo da se ti novci na tu celj upotrebe. Ako bi prijatelji kandidata našli za dobro, da se troši i na vrbovanje glasača, i uopšte na agitacije za izbor, nema sretstva da se oni u tome spreče: ali, ako bi takav i ma koji drugi trošak oko izbora premašio onu sumu od 50 f. st. (ili 100 f. s.) pa bi se činio iz džepa samoga kandidata, to bi trebalo smatrati kao nezakonito i kaznivo. Ako bi bilo izgleda, da javno mnjenje neće da neistinu trpi, trebalo bi zahtevati da svaki član parlimenta, pre nego što zauzme svoje mesto, izjavi zakletvom ili poštenom reči: da on niti je potrošio, niti će potrošiti, neposredno ili posredno, u novcu ili u novčanoj vrednosti, više nego onih 50. f. st. za cela svoga

¹¹ Taj predlog preporučivan je kao da bi se po njemu imalo sredstva, i da se uštedi trošak, i da se dobiju glasovi od mnogih birača koji inače ne bi glasali, no koje branioci predloga smatraju kao osobito važan red glasača. Po tome planu biraju se oni koji imaju bditi nad izvršivanjem zakona o siromasima, pa se poziva na uspeh koji se tu pokazao, za dokaz da isti plan treba usvojiti i za mnogo važnije izbore, izbore poslanika za zakonodavnu skupštinu. Ali izbori onih koji imaju bditi nad izvršavanjem zakona o siromasima, i izbori poslanika za zakonodavnu skupštinu razlikuju se, po mome mišljenju, baš u onome od čega zavisi da sredstvo koje se predlaže, bude od koristi. Kad se biraju meštanski zvaničnici za neku posebnu struku administrativnih poslova, koja se svode poglavito na deljenje potpore iz jednog javnog fonda, glavno je da se ne da, da izbor bude isključno u rukama onih, koji se aktivno trude oko toga, jer kao što je ograničen javni interes, koji je svezan sa izborom, i kao što taj interes u najviše prilika nije veoma znatan u stupnju, daje se misliti, da će sklonost da se oko te stvari bavi, biti u znatnoj meri ograničena na (ili na ili za) one koji se nadaju da će svoju delatnost obrnuti na (ili na ili za) svoju privatnu korist, pa se može veoma želiti, da se drugim ljudima učešće u biranju što više olakša, bilo samo i da bi se oni privatni interesi ugušili. Ali kad je pitanje o velikome poslu narodne vlade, u kome mora uzeti učešća svako ko se i za što mimo sebe samog brine, ili ko se baš i za sebe samog sa svešću brine, mnogo više je stalo za tim, da se ne da glasati onima koji su ravnodušni prema stvari, nego da se priklone oni na glasanje ikojim drugim sretstvima, nego samo onima, koa bi njihove spavajajuće duhove probudila. Birač koji se ni toliko o glasanju ne brine, da bi mario da ide na mesto glasanja, upravo je čovek koji će, ako može glasati bez tog malog truda, dati svoj glas za prvoga koju mu ga zaište, ili na najneznatniju ili ništavu pobudu. Onaj koji se ne brine da li će glasati ; a ko se u takvome stanju duha nalazi, nema nikakva moralna prava da glasa ; jer ako bi on glasao, glas koji nije izraz velikog uvrenjeja, njegov glas računao bi se i prišeo bi za poslednje rešenje onoliko, koliko i glas koji predstavlja mislim i celi života (Thounhts st. p. 39).

izbora, ako li bi se dokazalo, da njegova izjava nije istinita, ili da je njegova zadana reč pogazena, on bi trebao da podlegne kazni, koja je za verodostojnost propisana. Verovatno je, da bi takva kazna, koja bi dokazivala da zakonodavna skupština stvar ozbiljno uzima, brzo i javnom mnenju isti pravac dala, tako da ovo ne bi više, kao do sad, najozbiljniju krivicu protivu društva smatralo kao neki mali, oprostivi greh. Kad bi se jednom to postiglo, onda bi se ona izjava zakletve ili poštene reči neosporno kao obavezna smatrati mogla.¹²

„Javno mnenje trpi odricanje koje je istini protivno, samo kad već trpi i ono što se odriče. To je izvesno tako i u pogledu biračke pokvarenosti. Među političnim ljudima još nikad nije bilo pravog i ozbiljnog pokušaja da se potkupljivanje spreči, jer nije bilo prave želje da izbori ne budu skupi. Njihova skupocenost jeste od koristi onima, koji imaju odkud da troše, počem se njome (skupocenošću izbora) mnoštvo kandidata isključuje; njima je drago sve čime se ulaz u parlamenat ogra-

(kraj strane 187)

ničava na bogataše, i u čemu oni vide konzervativnu težnju, pa ma od kakve štete to bilo. To osećanje duboko je ukorenjeno među našim zakonodavcima obadveju političnih stranaka, i to je jedina tačka u kojoj ja mislim da su oni zlo raspoloženi. Oni sarazmerno malo pitaju ko će glasati, dokle god se osećaju osigurani, da se neće glasati ni za koga drugog, nego samo za ljude koji pripadaju njihovom staležu. Oni znadu da mogu računati na uzajamnu simpatiju članova njihovog staleža, a još sigurnije na uslužnost novo-obogaćenih koji na vrata staleža kucaju, pa misle da ni posle najšireg demokratskog glasanja, nemaju zebsti ni od kakve opasnosti za staleške interese, ili osećanja bogataša, doklegod se može ne dati da demokratski ljudi budu izabrani za parlamenat. Ali baš i sa njihovog sopstvenog gledišta: da se zlu zlim odoleva, na mesto da se dobro sa dobrim sjedinjava, to je žalosna politika. Trebalo bi težiti da se članovi obadveju staleža zajedno dovedu dotle, da svoje staleške predrasude na stranu ostave, pa da složno pođu onim putem, što im je opštim interesom označen: a ne da se staležkim osećanjima množine daje maha u biračkim skupovima, sa ograničenjem po kome se ima raditi pomoću onih, koji su staležkim osećanjima nekolicine proniknuti.

Jedva da na koji drugi način politične ustanove mogu u moralnom pogledu biti od veće štete – svojim duhom više zla donositi -, nego kad se politični poslovi predstavljaju kao neka blagonaklonost koja se podaruje, kao nešto što se ište u želji da se za sebe samog ima, pa za što se još i plaća, kao da bi bilo opredeljeno za novčanu korist onome kome se podari. Ljudi ne mare da plate mnogo za dozvoljenje: da neku teretnu dužnost izvršuju. Plato je mnogo pravednije sudio o uslovima dobre vlade, kad je tvrdio, da političnu vlast treba poveravati onima, koji lično najviše odvratnosti od nje imaju, i da jedina pobuda kojom se najspo-

¹² Više njih od svedoka koje je u 1880. Odbor narodne skupštine saslušao o uticaju zakona o sprečavanju zlih postupaka u izborima, i među kojima su neki imali mnogo praktičnog iskustva u pitanju o izborima, behu naklonjeni (bilo absolutno ili kao za poslednju nuždu) načelu, po kome bi se imala iskati ona izjava od članova parlamenta, i mišljahu da bi ona, kad bi bila poduprta propisom kazni, znatni posledica imala. Predsednik odbora za Uokoldovu istragu rekao je (jemčano sa obzirom na drugi predlog) „ako oni vide da zakonodavna skupština o stvari ozbiljno misli, mašinerija će svoje činiti. . . Ja sam tvrdo uveren, da bi javno mneje drugi pravac uzelo, čim bi se na osvedočenu potkupljivost kakav lični žig udario.“ Jedan odličan član odbora

(kraj strane 188)

sobniji ljudi mogu skloniti da breme vlade na sebe uzmu, jeste strah da ne dođu pod vladu rđavih ljudi. Šta mora misliti jedan birač, kad vidi tri ili četiri gospodičića, koji odpre nisu pokazivali nikakve osobite izdašnosti novčane za celi nesamoživog dobročinstva, da se jedno s drugim nadmeću ko će više potrošiti, da bi samo posle svog imena mogao pisati M. R. (član parlamenta)? Može li on pretpostaviti da oni za *njegov* interes sav taj trošak čine? A ako on nema laskavog mnjenja o ulozi koju oni tu igraju, onda kakvu će on moralnu obvezanost osećati što se njegove sopstvene uloge tiče. Naši političari vole da smatraju kao san zanosilaca misao: da će birači ikada biti nedostupni kvarećim uticajima, i oni mogu imati pravo dokle sami nisu voljni da se od takvih uticaja oslobode; jer birači će, jemačno, u pogledu moralnog raspoloženja ugledati se na kandidate. Doklegod izabrani poslanik plaća, ma u kom obliku i na ma koji način, za svoje mesto, ostaće zaludna sva usiljavanja da se od dela biranja napravi drugo što, nego trgovanje u svakom pogledu samoživo. Doklegod izgleda, da je, i po mišljenju samoga kandidata i po običnim pojmovima sveta, zvanje jednog člana parlamenta manje dužnost koja ima da se ispuni, nego lična blagonaklonost koja se ima prositi, nikakvim usiljavanjem neće se moći običnom biraču uliti osećanje, da je izbor jednog člana parlamenta i dužnost, i da njemu nije slobodno dati njegov glas ni po kom drugom obziru, nego jedino po obziru na ličnu sposobnost.

Isto načelo koje ište da nikakvo plaćanje u novcu od strane kandidata, a za celi izbora, ne treba ni tražiti ni trpiti, to isto načelo vodi i drugoj jednoj odluci, koja prividno providnome teži, ali koja u istini istoj veli vodi. Ono odriče ono, što se često predlagalo kao sretstvo da bi se parlamenat učinio nedostupan ljudima svijju staleža i odnošaja, a to platu članovima parlamenta. Ako bi kao u nekim našim ko-

(kraj strane 189)

lonijama, jedva bilo sposobnih ljudi koji bi mogli da se posvete bezplatnim poslovima, plata bi trebala da bude neka naknada za gubitak vremena ili novaca, a ne nagrada. Veći izbor za koji se misli da bi ga plata dala, samo je uobražena korist. Nikakva nagrada za koju bi ma ko mislio da se u položaju jednog člana parlamenta imati može, ne bi mogla privući one, koji bi ozbiljno bili posvećeni kakvom drugom radu koji dobitka donosi, pa bi imali izgleda da će u tome uspeti. Posao jednoga člana parlamenta postao bi dakle posao za sebe, koji bi se, kao i drugi poslovi, radio poglavito sa pogledom na njegove novčane prinose, i pod razvraćujućim (demoralizujućim) uticajima položaja koji je bitno nesiguran. On bi posao predmet želje protivama niskog reda, i 658 onih koji imaju mesta u parlamentu, sa deset ili dvadeset puta toliko koji za tim mestima žude, bili bi neprestano pozvani da pridobijaju, ili da održavaju glasove birača; u toj celi oni bi sve obećavali: i to što je pošteno, i što nije pošteno, i što može da bude, i što ne može da bude, i nadmetali bi se ko bi uslužnije dvorio najnižim osećanjima i najglupljim predrasudama prostačke gomile. Prodavačka takmica (licitacija) između Kleona i kobasičara kod Aristofana, bila bi zgodna za ovo što bi tada bivalo. Takva ustanova bila bi kao razjedajući melem koji bi se neprestanometao na najpovredivija mesta čovečije prirode. Ona bi izlagala na ponudu 658 nagrada za one, koji bi sa najvećim uspehom laskali, koji bi neki deo svojih sugrađana najveštije na stranputicu zaveli. Ni

pod kojim despotizmom nije bilo tako uređenog sistema srađivanja, kojim bi se spremalo polje za bogatu žetvu poročnog udvaranja.¹³ Kad bi se, zbog osobite sposobnosti

(kraj strane 190)

kakvog čoveka, kome ni njegova imaošina, ni njegova radnja i privreda ne bi davale nužnih sretstava za nezavisan život (kao što takvog slučaja u svako doba biti može), želilo da se on dovede u parlamenat, da bi činio usluge koje niko drugi kome je parlamenat, da bi činio usluge koje niko drugi kome je parlamenat dostupan, tako dobro učiniti ne može, ta želja dala bi se postići sretstvom javnih priloga; taj čovek mogao bi se izdržavati dokle je u parlamentu, kao Andrija Marvel, prilozima svojih birača. Protivu toga načina nema se ništa reći, jer takva čast neće nikad biti nagrada za golu usluživost; skupovi ljudi nikad ne mare toliko za razliku između jednog i drugog ulagivača, da bi trošili na izdržavanje takve osobe, samo da bi im ona laskala. Takva potpora davaće se samo iz uvažavanja kakvih znatnih ličnih svojstava koja duboke upečatke prave, svojstava koja istina ne daju absolutna dokaza za sposobnost što se ište, pa da ko narodni predstavnik biti može, ili koja daju neke verovatnosti za tu sposobnost, i svakojako neka jemstva za nezavisno mnjenje i za samostalnu volju.

(kraj strane 191)

(STRANE 192 – 209 NISU PREKUCANE)

ГЛАВА XIII

О другом саборском дому

¹³ Kao što g. Larimer primećuje, kad bi se stvaranjem izgleda na novčani dobitak, ljudi najnižeg staleža primamljivali da se posvete političnim poslovima, poziv demagogije svečano bi se osveštao. Ni od čega se ne treba toliko čuvati, ko-

(kraj fusnote na strani 190)

liko od uređenja kojim bi se učinilo da bude u privatnom interesu nekog broja radećih ljudi, da se oblik vlade zavede na opaki pravac, za koji oni i onako prirodne sklonosti imaju. Znaci koji se pokazuju ili kod množine ili kod pojedinaca, kad se ostave svojim sopstvenim slabostima, daju samo slaba pojma o onome što od tih slabosti može da postane, kad ih hiljada laskavaca izigravaju. Ako bi bilo 658 mesta sa izvesnim, ma i samo umerenim prinosom, da dobiju samim uveravanjem množine: da je neznanje onako isto dobro kao i znanje, pa još i bolje, bilo bi užasnih izgleda, da bi množina to verovala, i po tome radila. (Članak u Fraser's Magazine, April 1859., pod nazivom: "Recent Writers on Reform").

Од свих предмета које обухвата теорија представничке владе, ни о једном се није толико већало, нарочито на континенту, колико о ономе, који је познат као питање о двама саборским домовима. Тај предмет више је забављао пажњу мислилаца, него многа питања која су десет пута важнија од њега, и сматрао се као нешто у чему се огледа разлика између приврженика ограничене и приврженика неограничене демократије. Ја са своје стране полажем мало вредности на утицај којим би други саборски дом могао уздржавати демократију, коју ниста друго уздржавало не би; и ја сам склон да верујем у оно: ако би се сва друга уставна питања решила као што треба, било би од сразмерно мале важности, да ли ће се парламент састојати из да саборска дома, или само из једног.

Ако би се имало два саборска дома, они би могли бити или једнако, или различито састављени. Ако би били једнако састављени, оба би подлежала истим утицајима, и штогод би имало за себе већину у једном дому, имало би је по свој прилици у другом. Истина, нужност да се за уважење сваке мере добије дозвола оба дома, могла би понекад стварно сметати напредовању, јер, предпостављајући да би оба дома била представничка, и да би оба имала једнак број чланова, нешто више него једна четвртина целокупног представништва, могла би учинити да се предлог не уважи; а кад би био

Крај стране 210

само један дом, било би сигурно да ће се предлог примити ако би он и просту већину за себе имао. Али, то што се предпоставља, више је у мисли могуће, него што има изгледа да ће се у пракси догодити. Не би се често догађало, да од два дома, једнако састављена, један буде скоро сав сагласан, а други скоро наједнако подељен: ако би већина у једном предлогу одбацила, у другом била би у опште велика мањина против истог: сваки напредак, дакле, који би се тако спречити могао, скоро ни у ком случају не би имао за себе много више, него само просту већину у целокупном представништву, а највећа последица која би отуд доћи могла, била би ова: да се на неко кратко време уважење предлога одгоди, или да се мора на ново позвати на бираче, да они потврде да ли мала већина у парламенту одговара правој већини у земљи. Незгода која би се имала због оног одгађања, и корист која би се имала од оног позивања на народ,- та незгода и та корист могла би се у том случају сматрати као да једна другој равнотежу држе.

Ја мало вредности налазим у оном разлогу, који се најчешће наводи као доказ да треба имати два саборска дома.- а то у разлогу да се спречи пренагљеност, и да се мора по други пут саветовати: јер то би морала бити врло рђаво уређена представничка скупштина, у којој установљени облици посла не би изискивали да се саветују чешће него само два пута. Разлог, који по мом суђењу, највише говори за два дома (и који ја сматрам као од неке важности), јесте: што се на дух свакога који власт у рукама има, па било на дух појединца или скупштине, производи рђав утицај свешћу да се имају само са собом саветовати. Важно је, да ни један скуп људи не би био у стању, ни за време, да соју вољу

шири, а да ни од кога другог дозволу не мора тражити. Кад једна већина у једној простој скупштини сталан карактер узме, - кад се ова састоји из истих људи који обично заједно раде, и који су увек сигурно да ће у своје дому побе-

Крај стране 211

дити, постаје лако деспотична и надувена, чим се одлободи од нужности да разбира, да ли ће њена дела и друга власт одобрити. Исти разлог који је склонио Римљане да имају сва консула, може учинити да се и два саборска дома пожелеле; ни један од ових не треба да буде изложен кварењем утицају неподељене власти; ни за једну циглу годину. Један од најнеодољивијих услова за практично вођење политике, особито за управу слободних установа, јесте помиривост, готовост, за поравнање, склоност да се противницима нешто попусти, и да се добрим мерама даде онај облик, у коме ће не што мање бити противне људима противног мишљења; а за тај спасоносан обичај узајамно давање и узимање (као што се назвало) између двају домова, јесте трајна школа, која је као таква већ сада од користи, а корист од ње осетила би се по свој прилици још више у законодавству које би демократичније уређено било.

Али, није нужно да оба дома једнако састављена буду; они могу бити опредељени као контрола један другом. Предпоставимо да би једа био демократијски, други ће се уредити наравно онако, како ће служити за ограничавање демократије. Али, да ли ће он бити снажан у том погледу, то ће зависити од друштвене потпоре, на коју он изван дома рачунати може. Једна скупштина која се не оснива на какву велику снагу у земљи, не може снажно радити против оне која се на такву снагу оснива. Један аристократски може да буде снажан само у аристократијском стању друштва. Дом лордова беше некад најјача снага у нашем уставу, а дом општина беше само као нека ограничавајућа скупштина, али то беше тао онда, кад барони и ван парламеннта беху скоро једина снага. Ја не могу веровати, да би у правом демократском стању друштва дом лордова могао имати какве практичне вредности, као скупштина која би имала да умерава демократију. Кад је моћ на једној страни слаба, у сравнењу са моћи на другој страни, онда јој се

Крај стране 212

не сме дати снаге ако се обе изведу на отворено поље, па се оставе да ту своју снагу једна против друге огледају. Таква тактика донела би потпун пораз оне старне која је мање снажна. Умеравајућа снага може радити са коришћу тек кад се не држи оделења, и кад не гони сваког да се изјави или за њу или против ње, него да заузме положај пре у самој гомили, него против гомиле, и привлачи себи све оне који најбоље могу да се сједине са њом у неком извесном погледу, кад уопште не излази као спорна страна, да би све друге изазвала да се против ње сједине, него кад ради као један од чланова у једној мешовитој гомили, уливајући у ову свој квасац, а чинећи често да стран која би била слабија, постане

јача помоћу њеног утицаја. Права умеревајућа снага у једном демократијском уставу мора радити у демократијској скупштини и средством обе.

Да треба да буде у сваком уставу неког огњишта (центрума) за отпор против владајуће државне власти,- па и у демократијском уставу, дакле, неког језгра отпора против демократије-то сам ја већ напоменуо, и то сматрам као еко основно правило владе. Ако би ма који народ, који има демократијско представништво, већ по правцу свог историјског развика, радије трпео такво огњиште отпора у облику друге коморе, или дома лордова, него и у којем другом облику, то би био снажан разлог да се то огњиште баш у том облику има. Али, мени се не чини, да је то по себи најбољи облик, нити да би тај облик својој цели најуспешније послужио. Ако би бил два дома, о којих би се један сматрао да представља народ, а други да представља само један сталеж, или да уопште никога не представља, ја не могу мислити, да би овде где је демократија владајућа снага у друштву, други дом збиља у стању био, да да отпора баш и заблудама првог дома. Може се трпети да он постоји, из поштовања обичаја и спомена који су с њим скончани, или не као нека умеревајућа снага. Ако

Крај стране 213

би он извршавао какву независну вољу, искало би се: да он то чини у оном истом општем духу, у коме и други дом: да буде исто онако демократијски, као и овај, и да се задоољи исправљањем случајних погрешака популарније гране законодавства, или да се са овом надмеће у популарним мерама.

Практичност сваке установе која би имала да сузбије претежност већине, зависиће о поделе снаге у најпопуларнијој грани владног тела; а ја сам означио начин на који се ту, по мом суђењу може са највећом коришћу установити равнотежа сила. Ја сам наговестио још и ово: кад би се бројној већини дозволило да потпуно господари средством одговарајуће већине у парламенту, али би се и мањинама допусило да уживају једнако право, које им по строго демократским начелима припада, а то право: да буду представљене свака сразмерно своје броју,- тада би се овим наређењем осигурала могућност: да у скупштини, оном истом народном овлашћењу, по коме у њој и други чланови њени седе, буде вазда онолико од најбољих мислилаца у земљи, колико треба да и буде, па да тај део народног представништва може имати много више личне вредности, него што би је у сразмеру своје бројне снаге имао, и да може у најснажнијем облику служити као морално огњиште опора који је нужен, а да не мора никакав засебан положај заузети, нити какву мрску повластицу имати. Други дом, дакле, није потребан за тај циљ, уместо да припомогне вај, он би могао још на неки начин да смета остварењу њеном. Ако би се, међутим, из других већ поменутих разлога решило, да буде таквог дома, требало би желети да он буде састављен од онаких људи, који не би било изложени пребацивању да иду за сталешким, већини противним интересима, али који би пак били склони, да се сталешким интересима већине одупру, и који би или способни да са важношћу подигну

свој глас против њених слабости и заблуда. Јасно је, да се такви

Крај стране 214

услови не налазе у једној скупштини састављеној као што је наша скупштина лордова. Чим друштва и положај и лично богатство више не задају страха демократији, постаје дом лордова незнатан.

Од свих начела по којима би се могла саставити једна мудро конзервативна скупштина, која би имала да умеравља и регулише претежност демократије, као да је најбоље оно, по коме је био установљен римски сенат, то тело које је мудрошћу и увиђајношћу било сталније од свих других која су икад јавним пословима управљала. Слабости једне демократске скупштине која представља општу публику, јесу слабости саме ублице, које долазе отуда што се нема стручног образовања и знања. Право средство помоћи било би то ово: да се та скупштина удружи са каквим телом које би се стручним образовањем и знањем одликовало. Ако би један дом представљао народно осећање, други би представљао личну заслугу, осведочену и ујамчену озбиљном јавном службом и укрепљену практичним искуством. Ако и један дом био народна скупштина, други би био скупштина државника, или савет састављен од свих живих јавних људи, који су у каквим важним политичким звањима служили и државне послове радили. Једна таква скупштина била би способна за много више шта, него да буде само неко умевајуће тело. Она не би била само уздржавајућа, него би била и покретачка снага. У њеним рукама власт да се уздржава народ, била би поверена онима који су најспособнији, и који би уопште највише склони били, да народ на прави пут изведу. Скупштина којој би био поверен задатак, да исправља заблуде народне, не би престављала сталеж за који и се мислило да је противан народним интересима, не би се састојала из оних, који су природне вође народа на путу напретка. Ни један други начин састава не би се могао ни приближно упоредити са овим, у давању вредности и снаге умерављујућој радњи скупштине. Било би

Крај стране 215

немогуће, да се једно тело, које је увек прво у потпомагању напредовања, извиче, као да би било само сметајуће тело, па ма колико зла да би оно спречило.

Кад би у Енглеској било празних места за такав сенат, ево од каквих би се људи он отприлике саставити могао: У њега и ушли: сви који би у тај мах или раније били чланови оног законодавног одбора, који је описан у једној од предидућих глава, и који је сматрам као неодољиво нужан у саставу једне добро уређене народне владе: даље, сви који би у тај мах или раније били председници, или главе, а кога од виших судова; као и све оне судије које су пет година у звању провели; па онда, сви који су за две године у ма ком кабинетском звању служили, али ови би требало да могу бити изабрани и за народну скупштину, и ако би за ове чланове изабрани били, њихово сенаторско звање, остало би

суспендовано. Услов времена нужан је, да се не би дало, да се неки поставе за кабинетске министре само да би им се отворило место у сенату: а време од две године предложено је, да би исти рок који им даје право на пензију, дао им и право на сенаторско звање. Још би ушли сенат: сви који су служили звању главног команданта, и сви који су као команданти у војсци или на флоти, заслужили благодарност паламента за војне и бродске услуге: сви који су за десет година служили у дипломатској служби првог реда; сви који су били главни управитељи Индије или Британске Америке, и сви који су за десет година служили као управитељи ма које колоније. Па и тројна грађанска служба требала би да буде представљена у сенату: требало би да буду сенатори сви који су служили за десет година у важном звању министарског помоћника у државној благајни, у звању сталног помоћника министарства, или ма у којем другом звању од такве важности и одговорности. Звања која воде сенаторском достојан-

Крај стране 216

ству, требало би ограничити на законодавна, политичка, војна или бродска. Одликовање у наукама и књижевности веома је неопредељено и спорно; оно предпоставља власт избора, докле друге услуге и заслуге саме за себе говоре: ако списи којима се до лепог имена дошло, немају никакве везе са политиком, они не дају никакве доказе за оне особите способности које се ишту, ако би били политички, они би давали могућности министрима који на изменце долазе да поплаве скупштину парлајским оруђима.

Историјски развитак Енглеске, чини се да је скоро сасвим извесно, да, пошто се изузме невероватан случај насилничког преврата постојећег државног уређења, сваки други дом који би могао опстати, имао би да се установи на основу дома лордова. У пракси, не може бити питања о томе, да се тај дом обори, па да се на место њега подиже онакав сенат, какав сам ја нацртао, или други какав; али може бити да не би било такве исте несавладиве тегобе, да се поменути сталежи или категорије додају већ постојећем телу, као властелини (Peers) за живота. Даље, и под том претпоставком може бити нужан корак могао бити овај: да наследна властела буде представљена у дому својим заступницима, а не лично; та пракса већ је уведена према шкотландским и ирским властелинима, а њу ће само размножавање сталежа по свој прилици раније или касније неизбежном учинити. Примена г. Херовог плана, што би се лако извршити дала, не би дала да заступајући властелини представљају искључиво ону партију, која већину у властели има. Ако би се п. пр. уредило, да буде по један представник на сваких десет властелина, свакој десеторици могло би се допустити да изабере по једног представника, и властелинима би се могло оставити, да се за тај циљ, слободно, како им је воља, прикупе. Избор би се могао овако извршити: сви властелини који би били кандидати за представништво свог сталежа, имали би да се про-

Крај стране 217

гласе за такве, и да уведу своја имена у једну листу. Позвали би се властелини кји би желели гласати, да означеног дана и на одређено место, или сами лично дођу, или своје заступнике пошаљу. Гласови би се узимали тако, да сваки властелин само за једног кандидата гласа. Сваки кандидат који би добио десет гласова, имао би се прогласити за изабрана. Ако би који кандидат добио више од десет гласова, свима који су гласали, осим десеторице, дозволило би се да повуку натраг своје гласове, или десеторица из њиховог броја могли би се коцком изабрати. Ових десет били би тада његови бирачи, а осталима било би слободно, да своје гласове наново за ког другог кандидата дају. Тај поступак обнављао би се све докле (уколико је могуће) сваки властелин који би у избору лично или преко заступника учествовао, не би представљен био. Ако би мање од десет преостало, могло би се још и њима, ако их не би било мање од пет, допустити, да се сагласе на једног представника; ако ли би мање од пет бирача остало, њихови гласови морали би се изгубити, или би им се могло допустити да их уступе коме од већ изабраних кандидата. Са тим незнатним изузетком, сваки изабрани представник представљао би десет чланова властеле, који су си, не само гласали за њега, него су га још и међу свим кандидатима изабрали као оног, за ког су највише желели да буде њихов представник. Оним властелинима који не би били изабрани за представнике свог сталежа, требало би као у накнаду допустити, да могу бити изабрани за народну скупштину; та правда одриче се данас шкотландским и ирским властелинима у њиховом сопственом крају краљевине, докле заступање у дому лордова стоји отворено само бројно највећој партији у властели, а сви остали остају незаступљени.

Начин састављања сената, за који је овде реч узета,

Крај стране 218

не само да сечини да је по себи најбољи, него је и онај, за који историјски догађаји и данашњи примери сјајног успеха највише говоре. Међутим, то није једини могући план који се да предложити. Други могући начн за састављање другог дома био би: да овај буде изабран првим домом, који би био ограничен тако, да ни једног од својих чанова изабрати не може. Таква скупштина, излазећи, као и амеркански сенат, из народног избора премда посредног, не би се сматрала као у противности са демократијским установама, и задобила би по свој прилици знатна утицаја на народ. По начину њено наименовања, она би најмање могла распалити саревњивост народне скупштин, или доћи са овом у акав непријатељски судар. Поврх тога, она би (пошто би се о заступању мањине као што треба побринуло) скоро извесно била добро састављена, и обухватала би многе између оних најспособнијих људи, који, било случајно, било што не би били вољни да траже, или не би били у стању да добију гласове једног народног бирачког скупа.

Најбоље уређење другог дома јесте оно, које сједињава највећи број људи слободни од сталешких интереса и предрасуда већине, и који немају у себиништа што би

демократском осећању противно било. Међутим, ја и опет кажем, да се ни у какав други дом не би могло поглавито поуздати за умеровање претежности коју би већина имала. Карактер представничке владе опредељује се уређењем народне скупштине. Упоређена са овим, сва друга питања о облику владе јесу незнатна.

Крај стране 219

ГЛАВА XIV

О извршној бласти у једној представничкој влади

Не би било на свом месту, о овој књизи, претресати питање: на које би се области, или гране, извршни посао најзгодније поделити могао. У томе погледу захтеви разних влада различити су; а мало је вероватности да би се каква велика погрешка учинила у упоређивању у дужности, кад су људи вољни да започну од почетка, а не сматрају се као да су везани догађајима који су, у старој влади као што је наша, постојећу деобу јавних послова произвели. Доста је казати да упоређење званичника треба да одговара упоређењу предмета, и да за управљање разних делова једне исте природне целине, не треба да буде више одељења независних једно од другог, као што је од скора у нашој _ администрацији било, па као што је још и данас у мањој мери. Где је целу која има да се постигне, проста (као што је н. пр. да се има сажна војска), ту треба да буде проста и власт којој се повери да се о томе брине. Цео скуп средстава одређених за једну пету целу, треба да буде под једном истом контролом и одговорношћу. Ако се она поделе међу независне власти, свакој од ових власти средства постају цели, и најпосле не остаје нико други да се брине о правој цели, него глава владе, која је по свој прилици без нужног стручног искуства. Разне врсте средстава, не сједињавају се и не саображавају једна с другом под утицајем какве управљајуће идеје, и докле сваки одељак

Крај стране 220

своје сопствено требовање напред потискује, без обзира на требовање осталих, целу службе непрестано се самој служби жртвује.

Сваки посао извршне власти, било више било потчињене, треба по правилу да буде одређена дужност неке извесне личности. Треба да буде јасно целоме свету ко је шта учинио, а чијом је погрешком што неурђено остало. Одговорност не значи ништа, кад нико не зна, ко је одговоран. А и кад је истинска, она се не може поделити, а да се не ослаби. Да би се она на својој највишој тачки одржала, мора бити неко ко ће примати сву хвалу за оно што се добро учини, а сву покуду за оно што се рђаво уради. Има међутим два начина за дељење одговорности; једним начином она се само слаби, а другим она се сасвим разарава. Она се слаби кад се за један исти посао иште сарадња више него једног званичника. Сваки од њих још је збиља одговоран; ако се шта зло уради, ни један од њих не може рећи да он то није учинио; он је ту онако исто учесник, као што је и сакривац у каквој кривици, ако би ту било дела које закон као кривицу означаје, они би се сви по

закону казнити могли, и њихова казан не треба да буде мање строга, него кад би само једна личност крива била. Али није тако са казнама, као ни са наградама, јавног мњења, оне ће све мале бити, што се на више лица деле. Где нема никакве одређене увреде по закону, никаквог подмићења или неверства, него има само заблуде, или неразумности, или нечега што се као заблуда или неразумност сматрати може, сваки учесник налази неког изговора пред собом и пред светом, у томе, што су и друга лица с њим помешана. Једва да има чега, не изузимајући ни непоштење у новчаним пословима, за шта се људи неће осећати скоро као овлашћени, ако они који су дужни били да се одупру и да опомињу, нису своју дужност испунили, а још више ако су они то изречно дозволили.

Крај стране 221

Али, мада је у том случају одговорност ослабљена, она је још одговорност; сваки од учесника у својој личној способности сагласио се на дело, или је и сам на њему радио. Много је горе кад само дело јесте дело једне већине – једног скупа што већа у дворрани са затвореним вратима, тако да нико не зна, или, изузимајући какав ванредан случај, једва да ће ко икад и знати, да ли је неки извесни члан гласао за дело или противу дела. Одговорност у том случају јесте само _ „У савету са затвореним вратима, рекао је Бентам, даде се све сакрити“ („Boards are screens“). Шта тај свет чини, то није ничије дело, и нико се за то одговоран учинити не може. Па и што се тиче доброг имена, савет може да губи само у скупу, у својој заједници, а тај губитак неће ни један члан осетити за себе више, него уколико је склон да своје сопствено име сматра као истоветно са именом савета. То осећање често је врло јако, кад је савет тајан, и кад су му његови чланови тако привезани, да деле са њим и добро и зло; али, непрестане мене у данашњем званичном свету, не даду времена за образовање таквог друштвеног духа (*esprit de corps*), и ако овога још оволико има, може га бити само у тамним редовима нижих званичника који су стално постављени. Савети нису, дакле, zgodно оруђе за послове извршне власти; они се ту могу допустити само кад би, из других разлога, још горе било, да се једноме јединоме министру даде власт да ради како му је воља.

С друге стране јесте и правило искуства, да мудрост у множини саветника тражити треба, и да један човек ретко суди право, баш и у његовим сопственим пословима, а још мање у пословима публике, кад не тражи ничијег више знања него само свога, или само још једног јединог саветодавца. Међутим, између тог начела и другог не мора бити никакве несагласности. Лако је дати праву власт и потпуну одговорност јед-

Крај стране 222

Номе човеку, па му придодати нужне саветодавце, од којих ће сваки бити одговоран само за знање које даде.

Уопште, онај који стоји на челу једног одељења извршне власти, јесте прости политичар, и човек од заслуге; а где то по правилу није тако, влада је рђава. Али са његовом способности и знањем које он треба да има о општим интересима земље, само ће по случају бити сједињено и одговарајућестручно знање ове _ послова којом он има да управља. Нужно је, дакле, да му се стручни саветници додаду. Где је доста само имати

искуства и практичне окретности, где се она својства која су нужна у једноме стручном саветодавцу, могу сјединити у једној јединој добро – изабраној личности (као што то може да буде н. пр. код једног судског званичника), ту ће се постављањем једне такве личности за опште цели и неког скупа нижих званичника за стручне појединости, одговорити потребама дане прилике. Али много чешће није доста да министар само једног znalца ствари за савет пита, и кад сам није са ствари добро познат, да безусловно ради као што му тај каже. Често је нужно, да он, не само покадак него редовно, различна мњења саслушава, и да своје суђење развија већањем у каквом скупу саветодавца. То је, н. пр. особито нужно у пословима војевим, и војено-бродарским. Министрима војеном и војено-бродарском, а по свој прилици и некима другима, требаће, дакле, додати један савет, састављен, бар у војеном и у војено-бродарском одељењу, из способних и искусних стручних зналаца. Да би, упркос свакој промени у влади, осигурали земљи људе, најбољр за ту цель, њихово постављење на звање треба да буде стално. Под тим је разумен, да од њих не треба, као од лордова адмиралства, очекивати да даду оставку на звање чим се промени министарство које их је поставило. Али је добро правило, да сви који су у високим звањима, на које су се подигли избором, а не обичним

Крај стране 223

помицњем напред, да сви ти остану у својим звањима само за одређено време, па онда да се уклоне из службе, ако не би наново поставњени били; као што то правило влада данас у погледу постављања званичника за главни штаб у британској војсци. То правило чини да је постављање на звања мање изложено саможивој спекулацији, почем се не утврђује за цео живот; исто правило даје још и средства, да се, без у вреде и за кога, ослободи од оних који најмање заслужују да се у звању остане, па да се на звање доведу најспособније млађе снаге, за које се може бити никад места добило не би, ако би се морала чекати да се то упразни смрћу или вољним одступањем ових, који су се у звању затекли.

Савети би требло да буду само саветодавни, у овоме смислу: да министру самоме остане неподељена власт да последњу одлуку учини; али ни други не треба да их сматрају, ни они сами не треба да држе себе за оруђа, или за способне да се по вољи министра на улогу оруђа сведу. Саветници додати каквоме моћноме, и може бити самовољноме, човеку, треба да буду постављени у положеј у коме они неће моћи, без нечасти, да не изразе своје мњење, и у коме онај коме су они додати, неће моћи да не саслуша њихове савете, и да о њима не размисли, па било да их усвоји или да их не усвоји. Одношај који треба да постоји између једног старешине и таквих саветника, подудара се тачно са уређењем савета који су додати главном управитељу и разним председништвима у Индији. Ти савети састављени су из људи који имају стручног знања о пословима Индије, што обично главни управитељ и други управитељи и немају, и што не би требало од њих ни тражити. По правилу, од сваког члана савета очекује се да да какво мњење, што се наравно врло често у простоме одобравању састоји; али ако има какве разлике у мишљењу, свакоме члану стоји до воље, да разлоге свога мњења у протокол стави, што се непро-

Крај стране 224

мењиво практикује, па што и главни управитељ, или други управитељ, чини. У обичним питањима одлука је у сагласности са мњењем већине, и тако савет има битног учешћа у влади; али ако главни управитељ, или други управитељ, нађе за добро, он може да и оно мњење, у коме би се сви чланови савета сложили, остави на страну, излажући своје разлоге. Резултат таквог уређења јесте да је старешина лично и у ствари одговоран за сваки акт владе. Чланови савета одговорни су само као саветодавци, али из докумената који се на јавност изнети могу, и који се, кад год парламенат или јавно мњење захте, на јавност износе, увек се зна шта је који члан саветовао, и какве је разлоге за свој савет дао; докле, по своме високоме положају, и по своме видноме учешћу у свима делима владе, они имају скоро онако снажнога разлог да се јавним пословима посвете и да о свакоме томе образују и изразе добро – смишљено мњење, као кад би цела одговорност за те послове на њима била.

Тај начин вођења највише струке административних послова, јесте један од најсретних примера за удешавање средстава према целима; такве примере политичка историја, која до сад није веома изобиловала у делима способности и изумевања, има тек да покаже. То је један од добитака којима је вештину политике обогатило искуство владе источно-индијске дружине, и, као и највише других мудро-смишљених уређења помоћу којих је Индија нашој земљи сачувала, и помоћу којих је у Индији према околностима и средствима заиста у дивној мери добра влада постигнута, тај начин вођења јавних послова опредељен је по свој прилици да пропадне на општем жртвенику, на коме као да је предањима индијске владе суђено да пропадну, почем су изложена на милост и немилост јавноме незналишту и празној сујети политичара. Већ се подиже вика за укидање савета као неке сувишне и скупе сметаљке на точковима машине која владине послове ради; а одавно се чује, и у

Крај стране 225

Највишим круговима све више одзива налази; жеља да се укине стручна грађанска служба, која гаји људе из којих се савети састављају, и која својим постојањем једина даје јемства да ће они нешто вредети.

Најважније начело добре владе у демократијскоме уставу, јесте: да ни једног званичника извршне власти не бира народ, ни непосредним гласањем ни преко својих представника. За све послове владе иште се особита спремност; способности за извршавање истих тако су особите и стручне, да их могу коа што треба оценити само они људи, који их и сами унеколико имају, или који су неко практично искуство о њима стекли. Да се изналазе људи који су најспособнији за извршавање јавних послова, не само да се изаберу најбољи међу оним акоји се нуде, него да се изнађу који су апсолутно најбољи, и да се запамте сва способна лица са којима се сретне, да би се могла наћи кад затребају -, то је веома трудно, и за то се иште висока савесност и нежна моћ распознавања; а као што нема никакве јавне дужности која би се по правилу тако рђаво испуњавала, тако нема никакве и за коју би од веће важности било, да се изнуди највиша

практична мера личне одговорности, налагањем исте као особите обавезаности на високе званичнике у разним струкама јавних послова. Сви потчињени јавни званичници, који се не постављају на који начин јавне конкуренције, треба да буду изабрани на непосредну одговорност министра под којим ће служити. Министри, сви осим главног (председника) биће биће наравно изабрани главним министром; а главни министар, премда га у делу парламент означаје, треба у једној краљевској влади, да круном званично постављен буде. Старешина који ниже званичнике поставља, треба једини да буде властан, и уколико се звања сваког од њих који се уклонити може, а за већи број званичника треба да је правило, да се не могу уклонити са звања, осим због рђавог личног владања; јер од зва-

Крај стране 226

ничника који имају да раде све поједине јавне послове, и чије су способности публици уопште од много веће важности, него и способности самих министара, било би заман очекивати, да се они посвете своме звању, и да прибављају знање и способности на коју се и министар често сасвим ослонити мора, ако би они у свако доба могли бити уклоњени са звања, без кривице, само што би се министру прохтело, или што би његовим политичким интересима у рачун ишло, да на њихово место неког другог постави.

Треба ли глава извршне власти, у једној републиканској влади, да буде изузетак од начела које не допушта да се званичници извршне власти народним гласањем постављају? Је ли добро оно правило американског устава, које наређује, да сваке четврте године цео народ председника бира? То питање није слободно од тегаба. Без сумње, у земљи као што је Америка, где се нема зебсти ни од каквог државног удара, може да буде од неке користи, кад се главни министар, учини уставно независан од законодавне скупштине, и кад се две велике гране владе, које обе, једна као и друга, у народу свога корена имају, и које су обе једнако народу одговорне, поставе једна према другој тако да се узајамно и снажно контролисати могу. План тај у сагласности је са оном неуморном тежњом, да се избегне усређивање (концентрисање) великих власти у истим рукама, која је значајна црта американског савезног (федералног) устава. Али корист у том случају искупљује се за цену која прелази сваки разуман рачун њене вредности. Мени се чини, да би било боље да главни званичник у једној републици буде постављен отворено, као што се у једној уставној монархији главни министар у делу поставља народним представништвом. Пре свега извесно је, да би онај који би се тако поставио, био један од одлучнијих људи. Партија која има већину у парламенту, поставила би по правилу свога

Крај стране 227

сопственог вођу, који је једна од првих, и често један од најглавнијих личности у политичком животу; докле у републиканском животу Америке, откад је ишчезао са политичког поља онај од оснивача републике, који је своје другове преживео, председник

савеза јесте скоро увек или нека слабо позната личност, или неко ко је гласа стекао на другој пољу, а не на политичкој. А то као што сам напред приметио, није никакав случај, него је природна последица положаја. Одлични људи једне партије, у избору који се простире на целу земљу, нису никад најупотребљивији кандидати њени. Сви одлични људи направили су себи личних непријатеља, или су нешто учинили, или бар неко мњење изјавили, што је противно коме мештанској или другој знатној одељењу друштва, и што би по свој прилици рђаво утицало на број гласова; докле за човека без знамените политичке прошлости, о коме се ништа друго не зна, него само да исповеда политичку веру своје странке, ова је готова да свом снагом својом гласа. Други важан обзир јесте онај, који треба да се има на велике незгоде и неприлике, што их доноси непрекидан бирачки покрет. Кад се највише достојанство у држави после сваких неколико година народним избором има некоме да повери, цело време између једног избора и другог проводи се у ономе што у ствари излази на врбовање гласова. Председник, министри, вође министра, и њихови присташи сви се предају бирачкој агитацији. Пажња целога друштва врзе се око голих личности политике, и свако политичко питање претреса се и решава са мање обзира на његову заслугу, него на његов очекивани утицај на избор представника. Ако се хтео измислити систем који ће учинити, да партијски дух буде владајуће начело радње у свим јавним пословима, и који ће подстицати склоност не само да се од сваког питања направи питање партије, него и да се питања покрећу у цели да би се у њима нове партије оснивале, тешко да би краје стране 228

се измислило и једно средство које би за тај циљ боље било.

Ја нећу да тврдим, да би вазда и свугде требало, да глава извршне власти сасвим зависи од гласова народног представништва, као што први министар у Енглеској зависи, и то без штете. Ако би се мислило да је најбоље да се избегне та зависност, онај који представља главу државе, могао би, премда је постављен парламентом, остати у своме знању за неко одређено време, независно од гласа парламента, а то би био американски систем, само без народног избора и без оних зала која тај избор доноси. Има и другог начина да се глави администрације даде онолико независности од законодавне скупштине, колико се то даје сложити са битним условима слободне наде. Онај који је на челу владе, може да никад неправедно не зависи од гласа парламента, ако има, као што британски први министар практично има, власти да распусти скупштину, и да апелује на народ; ако, место да буде уклоњен са звања непријатељским гласом, он може тиме само да буде сведен на овај избор: или да да оставку, или да распусти скупштину. Власт да распусти скупштину ја мислим да он треба да има баш и под системом који се њему његово звање само за неко одређено време осигурава. Не треба да буде ни мало могућности за онако мртвило у политици, какво би морало настати кад би планула каква свађа између председника и народне скупштине, ако ни ова ни онај за време које би могло годинама трајати, не би имали никаква законита средства да се једно од другог ослободе. Да би се кроз такво време проћи могло, а да никоја страна, па ни обе, не покушају државни удар, што се

онакво сједињење љубави за слободу и обичаја самоовлађивања, за какво су се досад врло мало народа способни показали; а баш и да би се и та крајност избегла, да би се могло очекивати, да се две власти у својој радњи узајамно сасвим не ослабе, морало би се
Крај стране 229

претпоставити, да ће политички живот народа увек духом узајамне штедње и помиривости проникнут бити, духом кога ни страсти и распаљеност најжешће партијске борбе на страну завести не могу. Таквог духа не може да буде, али баш и где га има, било би неразумно на велико искушење метати.

Из других разлога требало би желити, да буде неке власти у држави (што само извршна власт може да буде) којој ће у свако доба бити слободно, да сазове нови парламент за добро нађе. Чим се почне озбиљно сумњати, која је од двеју страна што се боре јача, важно је да буде каквог уставног средства којим ће се то одмах испитати и одредити. Ни за једно друго политичко питање нема изгледа, да ће колико треба пажње наћи, док се то не реши; а време које међутим протече, понајвише је као изгубљено за цели законодавност и административног унапређења; ниједна партија нема колико треба поуздања у своју снагу, да би покушала оно, што би могло да изазове опозицију ма на којој страни, која у отвореној борби непосредног или посредног утицаја има.

Ја нисам узео на ум случај, у коме главном званичнику државе ова огромна власт, што је у њему у сређена и недовољна приврженост гомиле народа према слободним установама, дају изгледа да ће успети, ако покуша да устав обори, па да суверену власт зло употреби. Где такве опасности има, не може се допустити да буде онаквог првог званичника, кога парламент не би могао простим гласом на приватан позив свести. У ономе стању ствари, које би могло да охрабри на то најпорочније веродомство, баш и она безусловна уставна зависност само је слаба заштита.

Од свију званичника владе судски званичници јесу они, у постављању, којих најмање се може допустити народно учешће у облику општег гласања. Ни на које друге званичнике народно суђење није мање позвано, да оцени посебне стручне способности, нити је и за које друге

Крај стране 230

GLAVA XV

О општинским и жупанијским (локалним) предствничким телима

Samo neznatan deo javnih poslova mogu uređene (centralne) vlasti dobro raditi ili sigurno pokušati; pa u našoj spostvnoj vladi u kojoj je najmanje uređena (centralisana) vlast U Evropi, bar zakonodavna grana vladajućeg tela bavi se suvišeoko meštanskih (lokalnih) poslova, upotrebljujući i najvišu moć države, da bi ispresecala male čvorove koje bi boljim i drugim sretstvima odrešiti trebalo. Ogromnu gomilu privatnih poslova koja oduzima vreme parlamentu, i zbavlj misli njegovih pojedinih članova, udaljavajući ih od pravih poslova velikog narodog sveta, smatraju svi mislioci i promatrači kao neko ozbiljno, i što je još gore, kao neko rastuće zlo.

Otišli bi daleko o pravog zadatka ove knjige, ako bi hteli da se upustimo u posebno pretresanje velikog pitanja o pravim granicama vladine radnje, pitanja koje nije nikako svojstveno predstavničkoj vladi. Ja sam na drugom mestu kazao¹⁴ što mi se činilo da je najvažnije u pogledu načela, kojima treba da se opredeli krug te radnje. Ali, pošto se od poslova koje najviše evropskih vlada rade, odbiju oni koji uopšte –**kraj 241 strane**.

javne vlaste ne treba da preduzimaju, ostaje tako velika i tako raznostruka gomila dužnosti, da je već no na čelu eobe u radnji nedoljivo nužno, daaa se one podele između usređenih (centralnih) i meštanskih vlasti. Za čisto meštanske poslove ne samo da su nužni osobeni izvršni zvaničnici (jedna mera podele koja pod svima vladama postoji), nego i narodna kontrola nad tim zvaničnicim može se korišću izvršiti tek osobenim organom. Prvo postavljanje tih zvaničnika, podgledanje i kontrolisanje njihove radnje, dužnost da im se nabave, ili vlast da im se oduzmu sredstva koja su za njihovu radnju nužna, to sve treba da pripada, ne narodnome predstavništvu, ili narodnoj izvršnoj vlasti, nego samim meštanima. Da narod sam, neposredno, te poslove izvršuje, to se očigledno dopustiti ne može. Da sakupljeni narod sam administruje, to je ostatak varvarstva koji je protivan celome duhu današnjeg života; na opet je razvitak angleskih ustanova toliko zavisno od slučaja, da je taj satrinski način meštanske uprave ostao kao opšte pravilo u prahijskim pitanjima sve do današnjeg naraštaja; a počem nikad zakonito oboren nije, traje, po svojoj prilici, nepreinačen još i danas u mnogim seoskim parohijama. Ostaje plan predstavničkih poparlamenata za meštanske poslove, i ti poparlamenti moraju se od sad smatrati kao jedna od osnovnih ustanova slobodne vlade. Njih ima i u Ingleskoj, ali i u velikoj nepotpunosti, velikoj nepravilnosti i nesistematičnosti; u drugim nekim zemljama, u kojima se mnogo manje demokratski vlada i upravlja, njihovo uređenje mnogo je razumnije. U Ingleskoj bilo je više vazda slobode, ali gore organizacije, dokle je u rugim zemljama ograničena bolja, ali sloboda manja. Nužno je dakle da pored narodnog predstavništva bude još i opštinskih (municipalnih) i županijskih (provincijalnih) predstavništva. I tako ostaju dva pitanja-**kraj 242 strane**

i tako ostaju dva pitanja da se reše: kako da se uredi opštinska i županijska predstavništva, i dokle da se širi krug njihovih poslova.

U pretresu tih pitanja moramo na ovo dvoje jednaku pažnju obratiti: kako se opštinski ili županijski posao po sebi najbolje uraditi može, i kako se može učiniti da njegovo izvršenje bude od najveće koristi za odgajanje javnog duha, i za razvitak umnosti. Ja sam napred snažno naglasio - a jedva da ima reči toliko snažnih da izraze snagu moga ubeđenja - važnost ovog dela radnje

¹⁴ U poslednjoj glavi knjige „o slobodi (*on Liberty*)“ i još opširnije u poslednjoj glavi knjige „o načelima političke ekonomije (*Principles of political economy*).“

slobodnih ustanova, koje se može nazvati javno vaspitanje građana. A za to vaspitanje opštinske i županijske ustanove jesu glavno oruđe. Osim učešća, što kao porotnici u administraciji pravde uzeti mogu, gomila građana imaju vrlo malo prilike da lično učestvuju u upravi opštih poslova društva. Čitanje novina, a može biti i pisanje u ove, javni skupovi i razne prosbe upravljene političkim vlastima, to dokle se širi učešće privatnih građana u opštim poslovima za vreme od jednog parlamentarnog izbora do drugog. Premda se ne može visoko računati važnost koju takvo učešće ima u političkim poslovima, kao jemstvo za slobodu i kao sredstvo za opšte vaspitanje, opet to učešće daje praktike više u mišljenju nego u radnji, i to u mišljenju bez odgovornosti za radnjom što kod najviše ljudi izlazi na malo više što, nego na pasivno primanje misli drugoga. Ali, gde postoje opštinska i županijska tela, tu mnogi građani, pored posla biranja, imaju izgleda da naizmenice izabrani budu, i mnoga bilo po izboru, bilo po redu, izvršavaju jedno ili drugo od mnogobrojnih opštinskih ili županijskih zvanja. U tim položajima, oni su pozvani da rade za javne interese, kao i da misle i govore, a misliti se nikako ne može preko zastupnika. Tome se može još dodati da ta opštinska i županijska zvanja, počem ih uopšte ne traže ljudi –**kraj 243 strane** od višeg položaja, šire po mnogo nižim slojevima društva ono lažno političko vaspitanje, koje se pomoću njih daje. Pa kao što je duhovna disciplina važnija crta u opštim i županijskim stvarima, nego što je u opštim poslovima države, i kao što tu nikakvi bitni interesi ne zavise od kakve administracije, tako se prvom razlogu može dati veća važnost, i drugi mu se češće potčiniti može, nego što je to moguće u pitanjima opšteg zakonodavstva i u vođenju državnih poslova.

Dobro uređenje opštinskih i županijskih predstavništava ne zadaje nikakve velike tegobe. Načela koja se tu primenjuju, ne razlikuju se ni u kom pogledu od onih, koja se primenjuju na narodno predstavništvo. Nužno je onako isto, kao i u pitanju važnijih zvanja, da se opštinska i županijska predstavništva izborom sastavljaju, i oni isti razlozi koji u onom pitanju važe, govore još sa većom snagom, da se i opštinskim i županijskim predstavništvima široka demokratska osnova daje, počem je opasnost manja, a koristi u pogledu narodnog vaspitanja i obrazovanja, u nekome smislu još i veće. Kao što se glavna dužnost opštinskih i županijskih predstavništava sastoji u razrezivanju i upotrebi opštinskih i županijskih poreza, biračko pravo treba da imaju svi koji te poreze plaćaju, a od tog prava da se isključe oni koji ne plaćaju. Ja predpostavljam da tu nema nikakva posredna poreza, nikakvih nameta kao potrošarina (octroi duties), ili ako ih ima da služe samo za dopunu, počem oni koji njih plaćaju, plaćaju i neposredni porez. Tu se treba pobrinuti da manjine budu zastupljene onako isto, kao i u narodnom parlamentu; pa i za pravo na više glasova govore tu onako isto jaki razlozi, kao i u narodnoj skupštini. Samo tu se ne mogu navesti onako presudni razlozi protivu naređenja po kome pravo na više glasova zavisi (kao u nekim opštinskim i županijskim –**kraj 244 strane**

izborima u našoj sopstvenoj zemlji) jedino od novčane imovine, jer pošteno i štedljivo upotrebljavanje novaca još je mnogo znatniji posao za opštinska i županijska predstavništva, nego što je za narodno predstavništvo, tako da tu i razlozi pravde i politike snažnije govore, da se onima koji više plaćaju i srazmerno veći uticaj dopusti.

U predstavničkim ustanovama naših mesta koje su u najnovije vreme uvedene, u odborima za nadgledanje siromaha, zasedaju zvanično pored izabranih članova i mirne sudije okruga, i to u

broju koji je zakonom ograničen na trećinu celog zasedajućeg skupa. Ja ne sumnjam o dobrome uticaju toga naređenja u osobitome uređenju engleskog društva. Njima se osigurava da će u takvim skupovima biti ljudi od višeg vaspitanja, nego što bi se drugim putem privukli mogli. I dokle se onim zvaničnim članovima (mirovnim sudijama), ograničavanjem njihovog broja neda, da jedino, svojom brojnom snagom preovladavaju, mogu oni, kao što u delu predstavljaju drugi stalež, koji ponekad i drugačiji interes ima, nego što ga drugi imaju, držati ravnotežu staležnim interesima arendatora i malih dućandžija koji gomilu izabranih članova sačinjavaju. A takva preporuka ne može se dati jedinim odborima županije (oblasti) koje imamo, tromesečnim skupovima koji se samo iz mirivnih sudija sastoje, koji pored i mimo njihovih sudskih dužnosti imaju još da izvršavaju i neke od najvažnijih poslova državne uprave. Način sastavljanja tih odbora jeste najnepravilniji, jer njihovi članovi niti se biraju, niti u pravom smislu reči postavljaju, nego drže svoja važna zvanja, kao i vlastela (the feudal lords), na čije su mesto oni došli, u delu po pravu njihovih zemalja (by right of their acres); jer se pravo naimenovanja, koje pripada kruni (ili, govoreći kao što je u praktici, jednome iz njihove sredine, lordu lajt- **-kraj 245 strane** -nantu), upotrebljuje samo kao sredstvo da bi se isključio neko, za koga se misli da ne bi na čast odboru služio, a ponekad i ovaj ili onaj koji je u politici na krivome putu. Ta ustanova jeste u načelu najaristokratičnija koja danas u Engleskoj postoji: pa mnogo aristokratičnija nego i skupština lordova, jer ona raspolaže javnim novcima i važnim javnim interesima sasvim sama, a ne u svezi sa kakvim narodnim skupom. Naši aristokratski staleži drže je srazmerno tvrdo: ali ona je očevidno u protivnosti sa svima načelima koja su osnova predstavničkoj vladi. U zastupništvu jedne grofovine ne govore onakvi isti razlozi kao i u odboru za nadgledanje siromaha, ni za samo pridržavanje zvaničnih članova onima koji su izabrani, jer je posao jedne grofovine toliko znatan, da može biti predmet interesa i privlačenja za ljude od viših staleža, i ovima ne bi bilo teže izraditi da budu izabrani u zastupništvu grofovine, nego što im je teško uspeti da kao članovi grofovine budu izabrani za parlament.

Što se tiče pravog zaokruženja biračkih okruga koji biraju poslanike za opštinska i županijska predstavništva, ono načelo koje kad se kao neko iskuljučivo i nepromenljivo pravilo primeni na narodno predstavništvo, nije shodno, a to zajednina meštanskih interesa, ovde je jedino pravo i primenjivo. Pravi razlog za opštinska i županijska predstavništva jeste ovaj: da oni koji imaju kakva zajednička interesa što ga ne dele sa opštim skupom svojih sugrađana, mogu sami voditi brigu o tom zajedničkom interesu, a taj razlog pada kad se u opredeljivanju biračkih okruga za meštanska predstavništva upravlja po kakvome drugome pravilu, a ne po rasporedu koji bi se osnivao na prikupljanju zajedničkih interesa. Svaka varoš, bila ona velika ili mala, ima svojih zasebnih meštanskih **-kraj 246 strane**

interesa, koji su zajednički svim stanovnicima njenim; svaka varoš, dakle, bez razlike veličine, treba da ima i svoje opštinsko predstavništvo. Razni krajevi jedne iste varoši retko imaju, ili nikada nemaju bitno različitih meštanskih interesa: u svim tim krajevima moraju se isti poslovi raditi, isti troškovi činiti; i izuzimajući njihove crkve, koje bi po svojoj prilici bolje bilo ostaviti pod prostom parohijskom upravom, ista uređenja mogu se udesiti tako da služe svima. Kaldrmisanje, osvetljenje, dovodenje vode, kanalsanje, uređenje pristaništa i tržišta ne mogu bez velikog troška

i bez velike nezgode biti različni za razne krajeve jedne iste varoši. Podela Londona na šest, ili na sedam, nezavisnih okruga od kojih svaki ima svoja zasebna uređenja za meštanske poslove (i od kojih su više njih u svojoj sopstvenoj sredini bez jedinstva u administraciji) ne da mogućnosti za neprekidnu i dobro uređenu zajedničku saradnju, pa onda ta podela isključuje svako jednako načelo za izvršenje meštanskih dužnosti; njome se prinuđava opšta vlada da uzme na sebe one poslove, koje bi bolje bilo ostaviti vlastima mesta, ako bi među ovima bilo i jedne kojoj bi se vlast nad celom varoši širila; i najposle, ona ne služi ni za šta drugo nego za očuvanje uobraženih ukrasa onog saveza, današnjeg kajišarstva i zastarele budalaštine, što se zove korporacija varoši Londona.

Drugo tako isto važno načelo jeste da u svakome okrugu mesta bude samo jedna biračka skupština za sve meštanske poslove, a da ne bude raznih skupština za razne krajeve mesta. Deoba radnje ne znači da se svaki posao na sitne delove izdobi, nego znali da se sjedine oni poslovi koje ista lica raditi mogu, a podele oni koji se bolje izvršuju kad ih razna lica rade. Svako- **-kraj 247 strane**

-jako, poslovi izvršne vlasti mesta moraju se podeliti na više odeljenja, iz onog istog razloga iz koga se dele i poslovi izvršne državne vlasti; jer oni su raznostruki, i za svaku njihovu struku ište se osobito znanje i nepodeljena pažnja stručno spremljenog zvaničnika. Ali, razlozi za podelu, koji važe kad je pitanje o izvršenju poslova, ne važe i za podelu kontrole. Zadatak biračke skupštine nije da sama poslove radi, nego da pazi da se oni rade kao što treba, i da ništa što je nužno ne ostane neuradeno. Taj posao može za sva odeljenja izvršavati jedna ista nadzorna vlast, i to mnogo bolje u zajedničkom i prostranom, nego u rasutom i mikroskopskom pregledu. Bilo bi nesmisleno u javnim poslovima, onako isto kao i u privatnim, kad bi svakoga radnika osobiti nadzornik nadgledati morao. Vlada krune sastoji se iz više odeljenja kojima više ministara upravlja, ali ti ministri nemaju svaki osobeni parlament, koji bi imao bditi da oni svoju dužnost ispunjavaju. Opštinskom i županijskom predstavništvu, kao i narodnome parlamentu, pravi posao jeste: da interes opštine ili županije smatraju kao jednu celinu, sastavljenu iz delova koji svi moraju biti u saglasnosti jedan s drugim, i koji su upoređeni po redu i po meri svoje važnosti. Ima još i drugog vrlo važnog razloga, koji govori da se kontrola nad svima poslovima jednog mesta ujedini u jednoj vlasti. Najveća nesavršenost demokratskih opštinskih i županijskih ustanova, i glavni uzrok zašto one tako često promašavaju svoju celj, jeste umna i moralna ograničenost onih čijoj se upravi poveravaju. Da ti ljudi budu veoma različitog karaktera, to je, svakojako, nešto od one koristi koja se ima od tih ustanova; to je ono što je poglavito čini školom političke sposobnosti i opšte umnosti. Ali, škola pretpostavlja učitelje kao i učenike; da bude koristi od učenja, to stoji ponajviše do ovoga: da se niži duhovi postave sa višima u do- **-kraj 248 strane**

-dir, koji je u običnome životu samo izuzetan, a bez koga je najlakše održati veliku gomilu čoveštva na površinu neznanja, koje je sa sobom zadovoljno. Šta više, škola ostaje bez vrednosti, i postaje škola zla na mesto da bude škola dobra, kad se dopusti, kao što se tako često dopušta, da se radnja opštinskog i županijskog tela izmetne u ovoliko nesavesno, koliko glupo jurenje za samoživim interesima, od strane njenih članova, a to što nema potrebnog nadzora i viših karaktera u njihovoj sredini. Ali, nema nikakve nade da će se ljudi višeg reda, bilo u društvenome, bilo u duhovnom

pogledu, skloniti da uzmu učešća u jednom sporednom delu meštanske administracije, kao članovi odbora za kaldrmu ili za kanalizaciju. Meštanski poslovi jedne varoši mogu tek u svojoj skupnosti biti toliko važni, da se ljudi koji su po naklonosti i po zvanju za narodne poslove pozvani, sklone da postanu članovi jednog prosto meštanskog tela, i da posvete ovome vreme i nauku što su nužni, da bi njihovo prisustvo značilo više što, nego štiti za kajišarenje nižih lica, pod zaklonom njihove odgovornosti. Jedan prosti odbor za javne poslove, ma da bi krug njegove radnje celu glavnu varoš obuhvatao, sastojao bi se jamačno iz lica istog reda iz kog i odbori londonskih parohija; a nije ni praktično, niti treba želiti da takva lica sačinjavaju većinu. Ali, za svaku celj kojoj meštanska tela imaju da služe, pa bilo da ona svesno i pošteno svoje obavezne dužnosti ispunjavaju, bilo da se brinu o razvitku političke svesti - za svaku tu celj važno je da meštansko telo među svojim članovima broji nekoliko najboljih duhova mesta, koji bi se tako dovodili u neposredan i najkorisniji dodir sa duhovima nižeg stupnja, te bi primali od ovih što im oni od meštanskog i stručnog znanja saopštiti mogu, a u naknadu oni bi im saopštavali nešto –**kraj 249 strane** od svojih raširenih ideja, i od svojih viših prosvećenijih težnji.

Jedno prosto selo nema pravo na opštinsko predstavništvo. Pod jednim selom ja razumem mesto kome se stanovnici radom, ili društvenim odnošajima, ne razlikuju znatno od obližnjih poljskih okruga, i za čije meštanske potrebe dostižu uređenja koja su za okolni predeo uvedena. Takva mala mesta retko imaju publike koliko treba, da bi se moglo sastaviti priličan opštinski savet: nalazi-li se u njima darova ili znanja što se javne poslove upotrebiti mogu, ti darovi i znanja mogu biti usređena u jednom jedanom čoveku, koja time postaje gospodar mesta. Bolje je, da se takva mesta utelove u kakav širi okrug. Meštansko zastupanje poljskih okruga urediće se naravno po geografskim razlozima: sa potrebama obzirom na one simpatije osećanja, koje ljudima toliko pomažu da rade u saglasnosti, i koje odgovaraju nešto istorijskim granicama, kao što su granice županija (grofovina ili oblast), a nešto zajednici interesa i rada kao u poljsko-privrednim, mornarskim, fabričkim i rudarskim okruzima. Za razne struke meštanskih poslova mogu trebati razne predstavničke oblasti. Kao najzgodnija osnova za predstavnička tela koja nadgledaju ustanovu za pomaganje siromasima, određeni su savezi parohija: dokle bi se za prvo uređenje drumova, ili zatvora, ili policije, neka znatnija prostorija, kao što je prostorija jedne županije u srednju ruku kao dovoljnom smatrala. U tim velikim okruzima dakle, pravilo po kome jedno biračko veliko telo uspostavljeno ma u kom mestu, treba imati vlasti nad svim zajedničkim interesima mesta, mora da se preinači po drugom načelu, i ujedno iz razloga, što je važno da se za ispunjivanje meštanskih dužnosti što više sposobnosti i snage *dobije*. Tako bi n. pr. bilo nužno (kao što ja mislim) za pravo izvršenje zakona o pomoći siromasima, –**kraj 250 strane**

da okruzi na koje se razređuje porez za tu pomoć, ne budu širi, nego što su najviše današnjih parohijskih saveza; a to načelo ište za svaki taj savez po jedan odbor za nadgledanje siromaha. Ali, kao što bi se po svoj prilici mnogo sposobniji ljudi mogli naći za jedan odbor županije, nego što su oni koji obično sačinjavaju odbor za nadgledanje siromaha, moglo bi se iz tog razloga preporučiti, da se za odbore županije, zadrže neke više strukture meštanskih poslova, koji bi se inače po sebi mogli poveriti svakome savezu za sebe.

Pored kontrolnog saveta ili meštanskog podparlamenta, treba za meštanske poslove i jedno izvršno odeljenje. U pogledu tog odeljenja nameću se ona ista pitanja, koja se nameću i u pogledu izvesnih državnih vlasti; pa na njih se većinom na isti način odgovoriti može. Načela koja važe za poveravanje javnih zvanja, jesu uglavnom ista. Pre svega, svaka dužnost izvršne vlasti, mora se poveriti jednome jedinome zvaničniku, i ovaj jedini mora biti odgovoran za svekoliko ispunjenje dužnosti koja mu je poverena. Pa onda, taj zvaničnik treba da bude naimenovan, a ne izabran. Bilo bi smešno, da se jedan nadzornik građevina, ili jedan zdravstveni (sanitetski) zvaničnik ili onaj koji perez skuplja, postavlja narodnim glasanjem. Narodni izbor zavisi obično ili od uticaja nekoliko meštanskih vođa, koji nisu odgovorni za postavljenje, počem se ne pretpostavlja da ga oni čine, ili od pozivanja na simpatiju, koja se osniva na to, što onaj, koji traži zvanje ima dvanaestoro dece, ili što od trideset godina plaća perez u parohiji. Ako bi u takvim slučajevima izbor koji bi se činio narodnim glasanjem, bio komedija, protivu postavljanja koje bi činilo predstavničko telo mesta manje bi se što navesti moglo. Takva tela imaju stalnu težnju da postanu udruženje za uzajmno potpomaganje privatnih interesa njegovih raznih članova. Postavljenja treba da se čine na ličnu odgovornost onoga koji stoji –**kraj 251 strane**

na čelu tela, pa zvao se on kmet ili predsednik trimesečnih sednica, ili ma kako drugačije. On zauzima u mestu položaj nalik na položaj prvog ministra u državi, i pod dobro uređenim sistemom postavljanje i nadgledanje zvaničnika mesta bilo bi najvažniji deo njegove dužnosti; a njega samog birala bi skupština iz sredine svojih članova, i on bi bio potčinjen povom izboru svake godine, ili odluci skupštine po kojoj bi sa zvanja uklonjen biti mogao.

Od uređenja opštinskih i županijskih tela, ja prelazim sad na tako malo važno i još teže pitanje o pravome krugu njihovih poslova. To pitanje deli se na dvoje: 1) koje su njihove dužnosti; 2) da-li ona da imaju punu vlast u krugu tih dužnosti, ili da budu potčinjena nekome i kakvome mešanju od strane državne (centralne) vlade.

Pre svega jasno je, da svi čisto meštanski poslovi- svi poslovi koji se samo jednog mesta tiču- treba da se ostave meštanskim vlastima. Kaldrmisanje, osvetljenje i čišćenje ulica jedne varoši, a u običnim okolnostima i njeno kanalisanje jesu od znatnije važnosti samo za njene stanovnike. Naroda u velikome ne tiče se to nikako drugačije nego onako, kako što ga se tiče i privatno blagostanje svakoga od njegovih građana. Ali, u redu dužnosti koje se broje kao meštanske, ili koje meštanski zvaničnici izvršuju, ima ih mnogo koje se sa jednakim razlogom mogu nazvati narodne, jer predstavljaju deo koji pripada mestu u nekoj grani javne administracije, i čiji se uspeh celoga naroda jednako tiče. Takve dužnosti jesu, i n. pr., uprava nad zatvorima i tavnicama, koje su u ovoj zemlji ponajviše pod upravom županija (grofovina): meštanska policija: meštanska administracija pravde, koju ponajviše, naročito u korporativnim varošima, izvršuju zvaničnici koje je mesto izabralo, i kojima se iz meštanskih fondova plata daje. Ni o kojem od tih po- –**kraj 252 strane**

slova ne može se reći, da je samo od meštanske važnosti, a ne od narodne. Ako bi neki deo zemlje postao gnezdo razbojnika, ili ognjište razvratnosti, zbog rđave uprave njene policije; i, ako bi rđavim uređenjem njenih zatvora i tamnica kazna, koju su sudovi nameravali dosuditi krivcima tamo zatvorenim (koji su mogli doći iz drugog okruga, ili učiniti njihove krivice u drugom okrugu),

bila udvojena u žestini, ili svedena u delu na nekaznu: prema tome ne bi mogla ostati ravnodušna ostala zemlja. U ostalom, tačke koje sačinjavaju dobru upravu tih stvari, svugde su iste: nema zdravih razloga iz kojih bi policija ili zatvori ili tamnice, ili administracija pravde, trebalo da se razlikuju u raznim krajevima države, dokle je od velike opasnosti, da u tako važnim stvarima, koje i najprosvećenije duhove što ih zemlja na raspoloženju ima, u punoj meri zabavljati mogu, da u tim stvarima niža odsečna mera sposobnosti na koju se jedino može računati za meštansku službu, može voditi tako ogromnim pogreškama, pa otud padne ljaga na opštu administraciju zemlje. Sigurnost ličnosti i sopstvenosti i jednako pravo među ljudima jesu prve potrebe društva i prve celi vlade; ako se te stvari mogu poveriti vlastima kojih odgovornost zaostaje ispod najviše mere, onda osim rata i ugovora nema ništa više za što bi opšta vlada potrebna bila. Naređenja koja se smatraju kao najbolja za osiguranje tih prvih celi, treba da budu opšte obvezna, a da bi se njihovo izvršenje osiguralo, ona treba da se postave pod usređenu (državnu) nadzornu vlast. Često je od koristi, a pored ustanova naše zemlje i neznatnog broja zvaničnika koji u pojedinim mestima opštu vladu predstavljaju, upravo i nužno, da se izvršenje naređenja što od usređene vlasti dolaze, poveri zvaničnicima koje je opština za meštanske celi postavila. Ali, iskustvo svaki dan sve više nameće publici uverenje, da je nužno da se imaju bar nadzornici posta- **-kraj 253 strane** vljeni opštom vladom, koji će bditi da meštanski zvaničnici svoju dužnost čine. Ako su zatvori i tamnice pod meštanskom upravom, usređena vlada postavlja nadzornike zatvora i tamnica, koji će se brinuti da se izvršuju pravila parlamentom propisana, i da se učine popravke za koje bi stanje zatvora i tamnice govorilo da su potrebne; kao što ima i nadzornika fabrika, i nadzornika škola, od kojih prvi bdiju da se izvršuju odluke parlamenta koje se tiču fabrika, a drugi da se ispunjavaju uslovi pod kojima država daje potporu školama.

Ali, ako administracija pravde, policije, zatvora i tamnice jeste ujedno i predmet opšteg interesa, i pitanje opšte nauke, nezavisno od meštanskih osobina, tako da ona može i treba da bude jednako uređena po celoj zemlji, i da njeno uređenje bude povereno spremnijim i veštijim rukama nego što su one kojima se poveravaju čisto meštanske vlasti, opet ima poslova, takvih kao što su izvršenje zakona o siromasima, sanitetsko uređenje i dr., koji su istina za celu zemlju od interesa, no kojima se samo opštine mogu upravljati u saglasnosti sa pravim celima meštanske administracije. Sa pogledom na takve dužnosti pitanje je, u koliko meštanskim vlastima treba poveriti samostalnu vlast, vlast slobodnu od svakog državnog nadzora, ili državne kontrole.

Da bi se to pitanje rešilo, važno je da se promotri kako stoje jedna naspram druge državne (centralne) i opštinske i županijske (lokalne) vlasti, što se tiče sposobnosti za rad, i sigurnosti protivu nebrežljivosti ili zloupotrebe. Pre svega, opštinska i županijska predstavništva i njihovi zvaničnici stoje u znanju i uviđavnosti skoro uvek na nižem stupnju, nego parlament i izvršna vlast države. Pa onda, osim toga neznatnije sposobnosti, nad njima bdi i slabije javno mnjenje, i ovome su oni odgovorni. Publika **-kraj 254 strane** pred koje očima oni rade, i koja ih kritikuje, više je ograničena u broju, i uopšte je manje prosvećena, nego ona koja okružana i opominje najviše vlasti u prestolnici; a sarazmerna neznatnost interesa čini, da ta niža publika i svoje misli sa manje pažnje i brige na stvar upravlja. Pa i posredovanje štampe i javnog većanja mnogo je manje; a koliko ga ima može se ono sa mnogo

manje zazora obilaziti u postupcima meštanskih vlasti, nego što se može obilaziti u postupcima državnih vlasti. Utoliko se čini da je korist sasvim na strani uprave koju izvršuje državna vlada. Ali, ako tačnije promotrimo, naćićemo da tima razlozima pretežnosti drže ravnotežu drugi razlozi, koji su od sasvim jednake važnosti. Ako meštanske vlasti i meštanska publika stoje u znanju načela uprave niže, nego državne vlasti i državna publika, u naknadu govori u njihovu korist to, što su mnogo neposrednije za rezultat interesovane. Susedi jednoga čoveka mogu da budu mnogo sposobniji od njega, pa da i nekog neposrednog interesa u njegovom blagostanju imaju, ali opet njegovi interesi bolje će se saćuvati kad ih on sam ćuva, nego što bi bili saćuvani kada bi ih oni ćuvali. Treba imati na umu, da i onda kad bi državna vlada preko svojih sopstvenih zvanićnika upravljala, njeni zvanićnici ne bi radili u glavnome mestu, nego opštinama i županijama, i ma koliko da bi opštinska i županijska publika stajala niže nego državna, opet ona jedina ima da bdi nad njima, i meštansko mnjenje jedino je koje ili neposredno utiće na njihovo vladanje ili privlaći pažnju vlade na ono u ćemu ih ispravljati treba. Samo u vrlo retkim slućajevima obraća se opšte javno mnjenje zemlje na pojedinosti opštinske i županijske uprave, a još reće ima ono sretstva da rešava o njima sa pravednim ocenjivanjem stvari. Ali meštansko mnjenje utiće mnogo jaće na ćisto meštanske administratore. Po redovnome tećaju –**kraj 255 strane**

stvari one stalno stanuju u mestu pa neće ga ostaviti i kad prestanu navršavati vlast u njemu; a dokle će oni u vlasti ostati, to zavisi, po mome mišljenju, od volje meštanske publike. Ne treba da dokazujem kako državna vlast može da bude oskudna u znanju pojedinih lica i stvari u mestu, i kako joj drugi poslovi vreme i misli, toliko zauzimaju, da ne može ni onoliko ni onako meštanskog znanja pribaviti, koliko i kakvog bi trebalo, da bi se samo žalbe rešavale i toliki broj odgovornih meštanskih zvanićnika kontrolisao. U pojedinostima uprave korist će, dakle, biti na strani opštinskih i županijskih tela uopšte: ali, u razumevanju načela baš i ćisto meštanske uprave, državna vlada, kad je kao što treba urećena, biće mnogo pretećnija; ne samo iz razloga što će lićnosti iz kojih se ona sastoji po svoj prilici pretećnije biti, i što će biti mnogo mislilaca i pisaca, koji će neprestno korisne ideje njihovoj pažnji predavati, nego i što znanje i iskustvo jedne meštanske vlasti jeste vazda samo meštansko znanje i iskustvo, ogranićeno samo na njen kraj zemlje i na njene naćine uprave, dokle državna vlast ima sredstva da sazna sve što se daje naućiti iz sjedinjenog iskustva cele drćzave, pa još i da se iskustvom stranih zemalja koristi.

Nije teško izvesti praktićnu odluku iz onoga što je napred izloćeno. Ona vlast koja je najviše poznata sa naćelima, treba da rešava o naćelima, a ona koja je za pojedinosti najspobnija, treba ostaviti brigu o pojedinostima. Glavni posao drćzavnoj vlasti treba da bude, da daje uputstvo, a meštanskoj da to primenjuje. Vlast može da bude meštanska (lokalizovana), ali znanje se mora usresrediti (centralizovati), pa da se od njega najveća korist ima, treba da bude negde neke žiške na kojoj se svi rasuti zraci znanja prikupljaju, i u kojoj sva prelomljena i raznobojna svetlost nalazi što joj je nužno, da bi se dopunila i da bi do prave jasnosti –**kraj 256 strane**

došla. Svakoj grani meštanske administracije, koja se dotiće opšteg interesa, treba da odgovara neki usresrećeni (drćzavni) organ, bilo kakav ministar, ili kakav naroćito postavljeni zvanićnik koji mu je potćinjen; baš i da taj zvanićnik ne bi radio ništa drugo, nego samo da bi sabirao iskustva iz sviju mesta, pa bi ono što se u jednome mestu iskustvom saznalo, predavao znanju drugih mesta

gde je ono potrebno. Ali i državna vlast ima da radi i više šta, nego to. Ona treba da održava neprekidno saopštavanje sa mestima: da obaveštava sebe njihovim iskustvom, a njim svojim, da rado daje saveta kad se ovaj ište, a po potrebi i iz sopstvenog ubeđenja: da vodi brigu o javnosti i pismenom nacrtu postupaka i pretresa, i da osigurava pokoravanje svakome opštem zakonu što ga je zakonodavstvo po predmetu meštanske uprave postavilo. Da takvih zakona treba uopšte da bude, to će jedva ko odricati. Ako bi se mestima i moglo dopustiti, da svojim sopstvenim interesima zlo upravljaju, ne sme im se dozvoliti da tuđe interese ištećavaju, ili da povređuju ova načela pravde između jednog čoveka i drugog, koja je država dužna u strogom poštovanju održavati. Ako bi meštanska većina pokušala da gnječi manjinu, ili bi jedan stalež hteo da pritisne drugi, država je dužna da tome na put stane. N. pr. sve meštanske poreze treba da odobrava isključivo meštanska predstavnička skupština: ali ta skupština, i ako su je izabrali samo oni koji porez plaćaju, može, u nameri da poveća prihode, udariti takve namete, ili razrezati ove na takav način, da svaki nepravedan deo tereta na siromahe, ili na bogataše, ili na ma koji poseban stalež. I tako je zakonodavstvo dužno, da ostavi meštanskom predstavništvu, da ono samo odredi koliko će meštanski porezi iznositi, ali da vlastito propiše načine na koje će se porezi udarati, i pravila po kojima će se oni razrezivati, i po kojima će se sva mesta upravljati morati. Dalje, u **–kraj 257 strane**

administraciji javnog dobročinstva, vrednoća i moralnost celog radničkog ljudstva zavise, u najvećoj meri od ovoga: da se potpora siromasima daje po nekim utvrđenim načelima. Premda je u glavnome posao meštanskim zvaničnicima, da opredele, ko po tim načelima pravo na potporu ima, opet je narodni parlament prava vlast koja ima da propiše sama načela, i on bi prenebegao najvažniji deo svoje dužnosti, ako je u pitanju o tako važnom narodnom interesu, ne bi ostavio zapovedna pravila, i ako ne bi učinio što treba da se od tih pravila ne bi udaljavalo. Koliko vlasti za aktivno mešanje u poslove meštanskih administratora treba državna vlast da zadrži, radi snažnog navršenja zakona, to je pitanje pojedinosti, u koje ne bi bilo od koristi ovde upuštati se. Sami zakoni opredeliće naravno kazne, i odrediti način na koji će se one izvršavati. U krajnjim slučajima može biti potrebno, da se vlast državne vlade raširi toliko, da ona sme raspustiti meštansko predstavništvo, ili zbaciti zvaničnike izvršne vlasti: ali nikako ne može biti vlastna, da postavi nove zvaničnike ili da suspenduje meštanske ustanove. Gde se parlament nije umešao tu i nikoja grana izvršne vlasti ne treba da se zvanično meša; ali poslovi izvršne vlasti jesu od najveće važnosti, kad ona interese meštanske uprave savetom i kreditom pomaže, kad bdi da se zakoni navršuju, i da se za svaki postupak za koji misli da ga osuditi treba, parlamentu ili meštanskim predstavništvima do znanja dostavlja.

Može ko misliti, ma koliko da državna vlast nadmaša meštansku u znanju načela administracije, opet ona velika celj koju smo toliko naglašavali, a to društveno i političko vaspitanje građana, ište da se onima ostavi da sami ,po svojoj sopstvenoj uviđavnosti, pa ma koliko ona nesavršena bila, svojim stvarima upravljaju. Na to se može odgovoriti, da vaspitanje građana nije jednako što na umu imati treba; vlada i administra- **–kraj 258 strane**

cija nisu samo za tu celj,pa ma koliko da je ona važna. Ali,ono mišljenje pokazuje i veoma nepotpuno razumevanje načina,na koji narodne ustanove mogu poslužiti kao sredstvo za politicko

vaspitanje. Žalosno je ono vaspitanje koje nezalicu sa nezalicom udružuje, pa im ostavlja, da sami, bez potpore, kao po mraku, traže put koji bi ih znanju vodio, ako bi im do znanja stalo bilo, ili da se bez znanja pomažu, ako za znanje ne bi marili. Ono što treba, jeste sredstvo kojim se može učiniti, da neznanje pozna sebe, pa da postane sposobno da se znanjem koristi, da se duhovi koji samo za rutinu znadu, naviknu da rade po načelima, i da osećaju koliko ona vrede; da se nauče, da razne načine radnje upoređuju, pa da svojim suđenjem ocenjuju koji je najbolji. Kad želimo da imamo dobru školu, ne treba da učitelja iz računa postavljamo. Stara poslovice: „kakav je učitelj, takva će i škola biti.“ važi onako isto za posredno školovanje odraslih ljudi, kao što važi i za školovanje mladeža u akademijama i kolegijama. Jednu vladu koja pokušava da sve radi, upoređuje g. Šarlo de Remiza sa jednim učiteljem, koji za svoje učenike sam sve zadatke njihove izrađuje: on može biti vrlo drag svojim učenicima, ali oni će malo od njega naučiti. S druge strane, jedna vlada, koja sama ne radi ništa, što bi ko drugi učiniti mogao, niti kome pokazuje kako šta da se uradi, nalik je na školu, u kojoj nema učitelja, no u kojoj posao učitelja rade sami đaci koji se nikad učili nisu. –**kraj 259 strane**

(STRANE 260 – 277 NISU PREKUCANE)

Što se tiče celishodnog uređenja savezne vlade po sebi, o tome nije nužno mnogo govoriti. Ona se naravno sastoji iz zakonodavne i izvršne vlasti, a uređenje svake te vlasti podleži istim načelima, kojima i uređenje predstavničkih vlada uobšte. Što se tiče načina primene tih obštih načela na jednu saveznu vladu, kao da je veoma mudro ono naređenje americkog ustava: da se sabor sastoji iz dva doma, i da jedan od ovih bude sastavljen po sarazmeru narodnoj naseljenja, počem svaka država ima pravo da pošalje u njega broj predstavnika koji ogovara broju njenih stanovnika, a drugi da ne predstavlja građane nego vlade država, i da svaka država, bila ona velika ili mala, bude prestavljena u njemu jednakim brojem članova. To naredjenje ne da silnijim državama da nad ostalima nasilje šire, i ujamčava prava koja su zadržana (rezervisana), za vlade pojedinih država, počem čini da nije moguće, ukoliko se načinom zastupanja sprečiti može, da prodje kroz sabor ni jedna mera dokle ne bude odobrena ne samo većinom gradjana, nego i većinom država. Ja sam već napred napomenuo kakvu još korist donosi to naredjenje, time što povećava običnu meru sposobnosti u jednome od dvaju saborskih domova. Počem članove senata postavljaju izabrana tela, tj. zakonodavne skupštine raznih država, skupštine čiji će izbor, pre nego narodni, iz razloga koji su već navedeni, pasti na odlične ljude, i koje imaju ne samo moći, nego i snažne pobude da izaberu kakve treba ljude, jer uticaj njihove države na–**kraj 278. strane.**

opšte većanje mora bitno zavisiti od lične vrednosti i od lične sposobnosti njenih predstavnika: to je i senat republikanskog saveza Amerike, koji se na taj način bira, sjedinjavao u sebi skoro sve one političke ljude, koji su u savezu stalnog uvažanja i lepog imena stekli, dokle je u donjem domu

sabora, po sudjenju stručnih znalaca, uopšte padalo u oči odsustvo odlične lične zasluge, kojom je gornji dom sijao.

Kad ima uslova za obrazovanje trajnih i snažnih sveza saveza, razmnožavanje tih sveza svagda je od koristi za svet. Ove donose onakve iste blagoslove, kakve donosi i svako raširenje običaja saradnje, kojom slabi, kada se sjedine, dolaze do mogućnosti da se mere sa jakima. Smanjujući broj onih malih država, koje za svoju sopstvenu odbranu dorasle nisu, one smanjuju i prilike za napadačku politiku, pa radila ova neposredno oružjem, ili čarom pretežne moći. Naravno, savez čini kraj ratu ili diplomatskim svadjama, a obično i ograničavanju trgovine, između država koje ga sastavljaju; dokle povećanje vojene snage koje se njime postiže, jeste onakvo, kakvo skoro isključivo može služiti za celi odbrane, a jedva kad i za celi napadanja. Jedna savezna vlada nema toliko usređene (koncentrisane) vlasti, da bi sa izgledom na uspeh mogla ratovati za drugo što, nego samo za odbranu samog saveza, u kojoj može računati na voljno učešće svakog građanina, niti ima ičega što bi osobito laskalo sujeti ili slavloljublju naroda, kad se pomisli da se pobedonosnim ratom ne dobijaju novi podanici, pa ni sugrađani novi, nego samo novi, i može biti teretni, nezavisni članovi saveza. Ratnički poslovi Amerikanaca u Mehici behu stvarno izuzetni, jer ih izvršavahu poglavito dragovoljci, pod uticajem onog putničkog nagona, koji i pojedine Amerikance podstiče da traže i zauzmu zemlju koju još niko zauzeo nije; ako je tu bilo kakve javne pobude, te nije bilo u nadi za narodnim raširenjem, nego samo u nameri jedne stranke da rob—**kraj 279. strane.**

stvo raširi. U poslovima Amerikanaca, bilo kao naroda, bilo pojedinaca, malo ima znakova, da želja za predelnim raširenjem njihove zemlje kao takve, ima kakve znatne moći nad njima, Njihovo gramženje za Kubom jeste, na isti način, samo partijsko, i severne države, koje su protivne robstvu, nisu ga nikad ni kojim načinom potpomagale.

Pitanje se može postaviti (kao što je postavljeno u Italiji, u njenom današnjem podizanju): da-li jedna zemlja, koja teži ujedinjenjem, da se potpuno ujedini, ili da samo savez sastavi. To pitanje rešava se ponekad već samom predelnom veličinom ujedinjene celine. Ima jedna granica za širenje zemlje, do koje se u ovoj sa uspehom vladati ili upravljati može, ili do koje se vlada sa jedne usređene tačke kao što treba nadgledati može. Ima ogromnih zemalja kojima se tako upravlja: ali njima se bar njihovim udaljenim pokrajinama uopšte tako žalosno administruje, da njihovi stanovnici samo ako bi bili polu-divljaci, ne bi sami svojim poslovima bolje upravljati mogli. Te smetnje nema u pitanju Italije, jer prostorija ove ne iznosi koliko prostorija nekih država staroga i novoga vremena, kojima je jedna vlada snažno upravljala. Pitanje je, dakle, da li razni delovi naroda ištu, da se nad njima vlada načinom koji je bitno tako različan, da jedno isto zakonodavstvo, i jedno isto ministarstvo, ili administrativno telo, po svojoj prilici ne mogu svima zadovoljenja dati. Ako to ne bi bio slučaj, što se samo na delu videti može, bolje je da se razni delovi naroda potpuno ujedine. Da u dvama delovima jedne zemlje može biti sasvim razločitih sistema zakona, i vrlo različitih administrativnih ustanova, a da to nikako ne smeta jedinstvu zakonodavne vlasti, dokazano je primerom Ingleske i Skotlendske. Ali, da tako ne poremetno postaje jedan pored drugoga dva zakonita sistema, pod ujedinjenom zakonodavnom vlašću, koja pravi različite zakone—**kraj 280. strane.**

za oba dela zemlje, sa obzirom na istorijske razlike, to se može biti ne bi moglo tako dobro održati, ili se ne bi moglo tako isto verovati u održanje toga, u kojoj drugoj zemlji kojoj su zakonodavci (kao što to često na koptinentu biva) više obuzeti manijom za jednoobraznošću. Jedan narod koji je mogao onako, kao što je ova zemlja mogla, da trpi neograničeno svaku vrstu anomalije, sve doklegod se ne bi počeli žaliti oni čijih se interesa ta anomalija tiče, taj narod dao je vrlo zgodno polje za pokušaj toga teškoga opita. U najviše zemalja, ako bi se našlo da treba zadržati razne sisteme zakona, bilo bi po svoj prilici nužno, da se zadrže različna zakonodavstva za njihovo čuvanje, što bi se dalo potpuno složiti sa jednim narodnim parlamentom i kraljem, ili sa jednim narodnim parlamentom bez kralja, parlamentom koji bi stajao nad spoljašnjim odnošajima svijju članova državnog tela.

Kadgod se ne smatra za nužno, da se u raznim oblastima trajno održe razni sistemi pravosudstva, i osnovne ustanove koje se na raznim načelima temelje, svagda je praktično, da se neznatnije razlike pomire sa održanjem jedinstva u vladi. Sve što je tu nužno, jeste ovo: da se meštanskim vlastima krug radnje koliko treba raširi. Pod jednom istom državnom (centralnom) vladom može da bude meštanskih upravitelja i županijskih skupština za meštanske celi. Može se dogoditi i pr. da narod raznih oblasti razne načine poreza vole. Ako tu opšte zakonodavstvo ne bi moglo dopustiti, da ga članovi za svaku oblast rukovode, da se opšti sistem poreza preinači onako, kako bi on odgovarao potrebama te oblasti, onda bi ustav trebalo da propiše, da se svi troškovi vlade, za koje bi se mogu učiniti da budu meštanski, izmiruju meštanskim porezima, koje bi županijske skupšite udarale, i da oni troškovi koji bi po svojoj prirodi morali biti opšti, kao što su troškovi za vojsku i za flotu, –**kraj 281. strane.**

budu u predračunima za godinu, razmereni na razne županije, po nekoj opštoj proceni njihovih izvora, pa onda, da ono što svaka ima da plati, razreže meštanska skupština po načelima koja najviše odgovaraju potrebama mesta, i da se to ukupno plati narodnoj blagajni. Slično tome postupalo se i u staroj francuskoj monarhiji, u takozvanim pays d' états, od kojih je svakoj, pošto je od nje povećalo da plati neku opredeljenu svotu, bilo ostavljenu da ovu preko svojih sopstvenih zvaničnika razreže na stanovnike, i da tako izbegne gnječeći despotizam kraljevskih nadzornika i pod-zastupnika. Ta povlastica spominje se uvek kao jedna od onih koristi, koje su poglavito pripomogle, da te oblasti budu, kao što su neke od njih i bile, cvetuće u Francuskoj.

Istovetnost državne vlade daje se dovesti u saglasivost sa mnogim raznim stupnjima centralizacije, ne samo u administraciji nego i u zakonodavstvu. Jedan narod može imati želje i sposobnosti za tešnju svezu nego što je samo savezna, dakle njegove meštanske osobenosti i red istorijskog razvitka čine, da su nužne znatne različitosti u pojedinostima njegove vlade. Ali ako se zbilja sa svaju strana želi, da se u pokušaju uspe, onda će retko biti ikakve tegobe ne samo da se te različitosti održe, nego i da se one ustavnim naredjenjem osiguraju protivu svakog pokušaja spojenja, osim ako bi hteli oni kojih bi se promena ticala. –**kraj 282. strane.**

(STRANE 283 – 307 NISU PREKUCANE)